

LUND UNIVERSITY

Studier i svensk språkhistoria 16

Främmande inflytande på svenska språket

Delsing, Lars-Olof; Wendt, Bo-A.

2023

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Delsing, L.-O., & Wendt, B.-A. (Red.) (2023). *Studier i svensk språkhistoria 16: Främmande inflytande på svenska språket*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A; Vol. 85). Lunds universitet, Humanistiska och teologiska fakulteterna.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Studier i svensk språkhistoria 16

FRÄMMANDE INFLYTANDE PÅ SVENSKA SPRÅKET

*Utgivna av
Lars-Olof Delsing och Bo-A. Wendt*

FRÄMMANDE INFLYTANDE PÅ SVENSKA SPRÅKET

Konferensen Svenska språkets historia hölls för sextonde gången i Lund i november 2021. Det var tredje gången konferensen avhölls i Lund. Konferensen hade p.g.a. pandemin blivit uppskjuten inte mindre än två gånger, men när den äntligen hölls var den välbesökt av många konferenshungeriga språkhistoriker.

Tema för konferensen var *Främmande inflytande på talad och skriven svenska*, och för detta syfte hade vi tre plenarföredragshållare: Roger Andersson, Charlotta af Hällström-Reijonen samt Stefan Mähl. Dessa talade om latinskt inflytande, språkmöten i Finland respektive lågtyska och lågtyskt inflytande på svenskan. Dessa tre föredrag inleder denna konferensvolym. Konferensen var emellertid öppen även för föredrag utanför temat, och sammanlagt hölls ett fyrtital sektionföredrag. Som vanligt har flera av föredragshållarna valt att inte skicka in ett artikelbidrag, eller i något fall dra tillbaka inskickade bidrag. Kanske är denna andel större denna gång p.g.a. att konferensen fick skjutas upp 1 ½ år. I denna volym presenteras utöver plenarföredragen 15 av sektionföredrag, och de står i bokstavsordning efter plenarföredragen.

Konferensen bekostades till största delen av *Birgit Rausing Language Programme*, och denna donation har också bekostat merparten av utgivningen av denna bok. När konferensen fick skjutas upp bistod Svenska Akademien beredvilligt med ett bidrag till fördyringarna av konferensen.

Boken har genomgått bedömning av bidragen, och redigeringen har ombesörjts av Lars-Olof Delsing och Bo-A. Wendt i Lund.

LUNDS
UNIVERSITET

LUNDASTUDIER I NORDISK SPRÅKVETENSKAP A 85
Språk- och litteraturcentrum
ISBN 978-91-89415-77-5
ISSN 0347-8971

STUDIER I SVENSK SPRÅKHISTORIA 16

Studier i svensk språkhistoria 16

Främmande inflytande på svenska språket

UTGIVNA AV
LARS-OLOF DELSING OCH BO-A. WENDT

LUNDS
UNIVERSITET

LUNDASTUDIER I NORDISK SPRÅKVETENSKAP A 85

Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A kan beställas via
Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/lundastudier
E-post: skriftserier@ht.lu.se

© Utgivarna och författarna

Humanistiska och teologiska fakulteterna
Språk- och litteraturcentrum

ISBN 978-91-89415-77-5 (tryck)
ISBN 978-91-89415-78-2 (digitalt)
ISSN 0347-8971

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, 2023

Media-Tryck är ett svanen-
märkt tryckeri. Läs mer
om vårt miljöarbete på
www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN

Förord

Konferensen Svenska språkets historia 16 var först annonserad att äga rum i Lund i maj 2020, men på grund av corona-pandemin sköts den upp två gånger och ägde till slut rum 11–12 november 2022. De allra flesta hade anmält föredrag till den ursprungliga konferensen, men det fanns också en möjlighet att anmäla föredrag i maj 2022. Till slut blev det drygt åttio forskare som deltog och 44 föredrag. Huvudfinansiär för konferensen var Birgit Rausing Language Programme i Lund, men Svenska Akademien bidrog också beredvilligt när kostnaderna ökade för att konferensen fick skjutas upp.

Konferensen organiserades i samarbete mellan Språk- och litteraturcentrum vid Lunds universitet och SAOB:s redaktion i Lund, som också dagen före huvudkonferensen höll ett halvdagsseminarium om SAOB:s framtida revidering samt ett välkomstmingel. Både halvdagsseminariet och konferensen var välbesökta. Organisationskommittén bestod av Mikael Berger, Lars-Olof Delsing, Sanna Skärlund från SOL-centrum och från SAOB Eva Nordgren och Bo-A. Wendt. På grund av pandemin fick framför allt Mikael Berger och Sanna Skärlund ta på sig extra arbete i samband med konferensen. Konferenssekreterare var först Mikael Berger fram till hösten 2020, då Sanna Skärlund tog över.

Temat för konferensen var främmande inflytande på svenska språket. De fyra plenarföreläsarna reducerades tyvärr på grund av sjukdom till tre:

Roger Andersson
Charlotta af Hällström-Reijonen
Stefan Mähl

Konferensen välkomnade både föredrag inom ramen för temat och andra föredrag. På grund av uppskjutningen har en hel del föredrag publicerats i annat sammanhang, men denna volym kan (inklusive de tre plenarföredragen) presentera 18 föredrag i skriftlig form.

Konferensen har hållits 16 gånger och startade i Lund 1987, och den har nu alltså 35 år på nacken. Eftersom vi två redaktörer som ombesörjt utgivningen av konferensvolymen deltagit i det stora flertalet av konferenser i serien och varje konferens har haft minst en av oss som deltagare, publicerar vi en lista över konferensens värdinstitutioner med tidpunkt för konferensen samt tryckåret för volymen. Det kan ha ett värde att ha samlade uppgifter om konferensen.

Lund i april 2023

Lars-Olof Delsing och Bo-A. Wendt

Konferensserien Svenska språkets historia

Svenska språkets historia startade som en reaktion på att språkhistoria hade marginellt utrymme på andra konferenser. Den hålls i princip vartannat år, men har vid enstaka tillfällen skjutits upp bl.a. p.g.a. krockar med Svenskans beskrivning eller som nu senast p.g.a. smittorisk.

Första gången hölls den i Lund med Gertrud Pettersson som värd och har sedan dess organiserats ytterligare 15 gånger med lärosäten i Sverige, Finland och Estland som värdar. Konferensen hade inget tema de första gångerna, men ett sådant har funnits åtminstone sedan SSH 6 i Helsingfors år 2000; i Stockholm 1995 fanns inget tema, men i konferensvolymen sägs att det i praktiken blivit språkkontakt. Konferensvolymerna har publicerats efter varje konferens och titeln på dessa är Studier i svensk språkhistoria följt av numret på konferensen.

SSH nr. + ort	Konferens		Volymens tryckår	Tema
	månad	år		
1. Lund	nov	1987	1988	
2. Göteborg	mar	1990	1991	
3. Uppsala	okt	1992	1993	
4. Stockholm	nov	1995	1997	
5. Umeå	nov	1997	2000	
6. Helsingfors	maj	2000	2002	Historia och språkhistoria
7. Tartu	apr	2002	2002	Svenska språkets historia i östersjöområdet
8. Lund	maj	2004	2005	Språkförändring på olika nivåer i språket
9. Åbo	maj	2006	2007	Det moderna genombrottet – också en språkfråga
10. Göteborg	apr	2008	2010	Språkhistoria – Hur och för vem?
11. Uppsala	apr	2010	2010	Teorier och metoder inom språkhistorien
12. Stockholm	apr	2012	2014	Variation och förändring
13. Umeå	maj	2014	2016	Historia och språkhistoria
14. Vasa	juni	2016	2018	Flerspråkighet och språkhistoria
15. Tartu	juni	2018	2020	Språkmöte och språkhistoria
16. Lund	nov	2021	2023	Främmande inflytande på talad och skriven svenska

Innehåll

FÖRORD

KONFERENSSERIEN SVENSKA SPRÅKETS HISTORIA

INKRÄKTARE ELLER FRÄLSARE?

Om latinet som gäst hos fornsvenskan

Roger Andersson 1

FINSKA OCH RYSKA INSLAG I SVENSKAN I FINLAND

Charlotta af Hällström-Reijonen 17

MEDELLÅGTYSKA – MYTEN OM DET ENHETLIGA SPRÅKET

Några aspekter av det lågtyska språkets historia

Stefan Mähl 33

HUR BLEV ENGELSKT /w/ ETT MARGINELLT FONEM I STANDARD SVENSKAN?

Memet Aktürk-Drake 49

EN JÄMFÖRELSE AV INSTRUKTIONSTYPER I OLIKA

TEXTSTADIER AV BIRGITTAS UPPEBARELSER

Phil Beier 61

UPPKOMSTEN AV HA-UTELÄMNING I SVENSKA

Linnéa Bäckström & Henrik Rosenkvist 73

”KULÅS I EN OJA NÄR VI KAMINERADE OCH APAGERADE LJUSET”

Om främmande *inflytande* i Alejandro Leiva Wengers *Till vår ära*

Luca Gendolavigna 87

OV-LEDFÖLJD I FORNSVENSK DIALOG

Talaren, skrivaren och den flerspråkiga staden

Jessica Holmlund 99

METAFORERNAS SPRÅK I TOMAS TRANSTRÖMERS DIKTNING

En utmaning för översättarna

Maria Cristina Lombardi 109

”BEAU MASQUE JE VOUS CONNOIS, NI TALAR SOM ETT FÄ”

Om Bellman och niandet

Rickard Melkersson 119

FRÅN NÅDIGT PÅBUD TILL SAMHÄLLSINFORMATION

En jämförelse av statlig information om indragna mynt och
sedlar under 1710-talet och 2010-talet

Andreas Nord 129

”FARA ÅSTAD” OCH ”GÅ MAN UR HUSE” – LIKA GODA RELIKTER? Om dativändelsen -e/-i och dess försvinnande i fornsvenskan <i>Martin Ringmar</i>	139
ORD FÖR DET OKÄNDA Om lexikalisk utveckling i 1700-talsentomologi <i>Lena Rogström</i>	151
OM SKRIFTSPRÅKLIGHET OCH AUTOMATISERAD SYNTAX I ÄLDRE OCH MODERN SVENSKA <i>Adrian Sangfelt</i>	161
<i>WENN NUN DIE DEUTSCHEN KEIN WEIN HABT, SO CREVIRE TE SOM FLUKER</i> Kodväxling i 45 dramer 1700–2000 <i>Sanna Skärhund</i>	171
PÅ SPANING EFTER SAHLSTEDT <i>Anders Stendahl</i>	181
DEMONSTRATIVET <i>THÆN</i> SOM BESTÄMDHETSMARKÖR I TIDIGA NORDISKA TEXTER <i>Ulla Stroh-Wollin</i>	191
CENSORERNA OCH SPRÅKET <i>Carin Östman</i>	203

Inkräktare eller frälsare?

Om latinet som gäst hos fornsvenskan

Roger Andersson

1 Inledning

I en av Birgittas revelationer (Bok 4, kap. 47) säger Kristus till det blivande helgonet (Andersson 2018:154):

Om en ovän bankar på dörren skall de som är inne inte rusa mot väggen som getter och inte börja stänga varandra med hornen som vädurar. I stället skall de vara som kycklingar som söker skydd under hönans vingar när de ser farliga fåglar närma sig. Kycklingarna är glada även om de endast kan gripa tag i en enda av hönans fjädrar och gömma sig under den.

En gäst kan bete sig på olika sätt. Han kan komma in och prata en liten stund, men han kan också ta plats ordentligt och göra sig rejält hemmastadd; kanske till och med inrätta sig som om han skulle slå sig till ro. Vilken typ av gäst är latinet hos fornsvenskan? En som vi tar emot med öppna armar, en som vi hoppas ska stanna, inte bara en kort stund utan bli en vän för livet? Eller en som får oss att bli förskräckta och börja stängas som vädurar? Tvärt emot vad man kunde förvänta sig har den historiska språkkontaktforskningen i förhållandevis liten utsträckning ägnat sig åt fornsvenskan och latinet. Vi är tämligen väl orienterade om huvuddragen. De lexikala influenserna inte minst inom de kristna områdena är väl kartlagda. Påverkan från latinet på syntax och stil är mindre undersökt men ändå tillräckligt för att vi ska kunna tala om latininfluerad stil och latininfluerade stilmönster. Däremot vet vi mindre om hur de båda språken samverkar och på vilka villkor detta sker. Syftet med detta bidrag är att ge några exempel på hur latinet både påverkar och samverkar med fornsvenskan.

2 Påverkan

Sannolikt är det mest fruktbart att tala om latinets påverkan som i främsta rummet temporärt och stilistiskt eller bundet till vissa genrer eller register, snarare än att det skulle ha en djupare påverkan på själva språksystemet. Alla vet att svenskans

struktur genomgår genomgripande förändringar under fornsvensk tid, till exempel avseende ordföljd och kasusböjning. Huruvida sådana strukturella förändringar ska ges språkinterna förklaringar eller ses som språkkontaktfenomen eller resultat av yttre påverkan är klassiska språkhistoriska frågor. Men det finns ingen anledning att tro att latinet för just den typen av strukturella förändringar spelat en avgörande roll. Strukturella förändringar orsakade av språkkontakt kräver nog ofta att språken har en viss minsta grad av likhet med varandra. Annars kanske språkkontakten visar sig mindre som påverkan än som samexistens. Genom långsam nednötning kan dock stilmönster också påverka strukturen. En prestigenorm tränger ut en mindre prestigefull norm och ersätter denna helt eller delvis eller reducerar den till en arsenal av arkaismer.

Forskare har talat om latinet som katalysator för systemförändringar. Steffen Höder diskuterar till exempel en speciell typ av språkförändring när det gäller fornsvenskans relativiseringsstrategier. Han beskriver den som: "a contact-induced typological change as a part of the language *Ausbau* in Old Swedish" (Höder 2009:96). Alltså en grammatisk förändring orsakad av språkkontakt mellan fornsvenska och latin. Begreppet *Ausbau* beskriver ganska väl en viktig aspekt av hur latinet påverkar fornsvenskan (Höder 2009:78):

As a general type of diachronic process, *Ausbau* can be defined as a continuous development in a language gradually taking over domains of the written language in which it has not been used before.

Detta leder till en splittring mellan det skrivna och det talade och till att skriftspråket utvecklas separat från det talade språket (2009:79):

Old Swedish *Ausbau* thus marks the beginning of a medial split between the spoken and the written varieties that still exists today, with written Old Swedish gradually replacing Latin as the High variety and the grammatical differences between the spoken and the written language gradually increasing.

I ett bredare, mer generellt och internationellt sammanhang påminner detta om det Sheldon Pollock kallar *vernacularization* (2006:23):

Vernacularization is here understood – not a priori or stipulatively but from tendencies visible in the empirical record – as the historical process of choosing to create a written literature, along with its complement, a political discourse, in local languages according to models supplied by a superordinate, usually cosmopolitan, literary culture.

Kontexterna är olika (hos Pollock ligger till exempel fokus mer på medvetna val, "choosing") men tanken är densamma. Modeller hämtade från universella skriftkulturer med högre prestige anammats av folkspråken och visar sig där som domänvinster.

Det finns alltså sannolikt en rätt omfattande påverkan från latinet på fornsvenskan, som rör sig i gränslandet mellan stil och struktur. För att få syn på

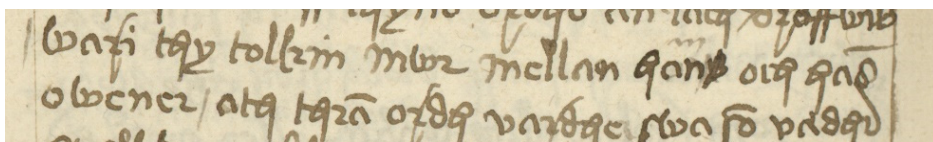
sådant måste vi betrakta språkutvecklingen genom en sociolingvistisk lins och även aktualisera begrepp som tal och skrift, kontexter och funktioner.

Systemförändringar är dock obönhörligen förbundna med språkbruk och om vi vill diskutera sådana frågor är det otänkbart att inte göra det utifrån tidens egna förutsättningar. De medeltida skrivarnas roll för språkutvecklingen är förmodligen större än vad man gärna tänker sig, särskilt mot bakgrund av den efterhängsna schablonbilden av skrivare som enbart kopister. I inledningen till boken *Scribes as Agents of Language Change* (2013) talar utgivarna om detta förnyade intresse bland sociolingvister som: "a shared interest in the potential for sociolinguistic investigation of historical textual sources" med syftet att "improve our knowledge of how language change can be driven through writing – specifically through the engine of the scribal pen (or reed or quill or stylus) – rather than speech alone" (Wagner, Outhwaite & Beinhoff 2010:3.)

I det material jag arbetat med går det då och då att se spåren av en pågående morfosyntaktisk förändring direkt på handskriftssidan, fångad så att säga i flykten. I början av 1500-talet skrev huvudskrivaren i Birgittahandskriften C 61 (Figur 1):

- (1) wari thy tolkin mwr mellan hans och hans owener

I skrivande stund ändrar sedan huvudskrivaren pronomenet *hans* (med regelmässig genitiv efter *mellan* enligt det äldre systemet) till *han* (regelmässig ackusativ enligt ett yngre system), varefter slutligen en ungefärligen samtida korrektör rättar till *honom* (regelmässig normalform efter kasussammanfallet).

Figur 1. Exempel på hur språket förändras genom skrivarkorrigeringar i flera steg. C 61, pag. 854, Uppsala universitetsbibliotek.

De flesta som har någon bekantskap med fornsvenska texter har stött på fenomenet latininfluerad syntax. Vi ger några exempel från Birgittas uppenbarelser:

- (2) Tu fuisti **michi** quasi puer abortiuus **matri sue** (VI:28.4)
Thw vast **mik** swa som döt borit barn **sinne modhír**

Pronomenet *mik* står här utan preposition och nominalfrasen *sinne modhir* står som prepositionslös dativ precis som i källan. Teoretiskt kan man tänka sig att detta är genuint fornsvenska former, men då det i samma text finns så många andra fall av otvetydigt latininflytande, är det tämligen problemfritt att anta att det är så även i detta fall.

- (3) Venit ad me hodie **habens** quasi tria receptacula **implenda**. Venit enim **habens voluntatem** continendi se ab omni ... (VI:36.16)

... kom til mik j dagh **hauande** sua som thry kar **opfylla skolande** han kom **hauande vilia** at halda sik aff allo ...

I (3) tas de latinska particip- och gerundivformerna (*habens*, *implenda*) över direkt och de motsvarande fornsvenska formerna har ingen historisk hävd.

Latininfluerad stil av detta slag uppträder av naturliga skäl främst i översättningslitteratur men mönstren kan också slå rot och bli produktiva i texter utan känd latinsk grundtext och även i andra genrer än de religiösa, där vi ju ser den största andelen latinöversättningar. När sådana drag uppträder också i svensk originalproduktion kan man säga att ett inhemskt stilmönster håller på att utvecklas. Thorén (1942:138ff) anför till exempel flera exempel på hur den fornsvenske bearbetaren av *Själens tröst* använder en latininfluerad stil även när den lågtyska förlagan haft ett enklare uttryck. Vi ser detta tydligt också i framväxten av kanslistilen i diplomatspråket eller i vissa stilistiska manér i den affektiva mystikens texter, i de fall då man kan inte känner någon latinsk förlaga och därför inte kan utesluta svensk originalproduktion.

Men det är inte alltid detta sker. Ibland lyckas inte den främmande stilen slå rot, svenskan spjårnar emot, man återgår till en stil som känns mer inhemska och möjligen mindre formell. Vi återvänder till Birgittas uppenbarelser. Det är väl undersökt och utrett att den återöversättning från latinet som skedde i Vadstena någon gång på 1380-talet i hög grad kännetecknades av en mycket källtextnära stil. I den fortsatta traderingen däremot ville man hitta tillbaka till ett mer inhemska uttryck. Lars Wollin, den som undersökt detta grundligast, sammanfattar (Wollin 1991:421):

Allmänt sett handlar det om en språkrevision i *försvenskande* anda: den äldre versionens latiniserande participalkonstruktioner och genitivfraser normaliseras i den yngre i självständiga satser, infinitivuttryck osv; paratax ersätter hypotax. Den yngre versionen blir något mer ordrik, i viss mening "ledigare" än den äldre.

Ett par exempel:

- (4) *Latin*: sic ab eterno prescita est liberacio hominis ex misericordia Dei **facienda** (V Int. 9.7)

Primär fas: Swa war och manzens athirløn æwærdhelica førsedh
wardheskolandhe aff gwdz miskwndh

Sekundär fas: Swa var oc manzins atirløsn æuærdhelika foreseedh **at hon skulle vardha** aff gudz miskund

Gerundiven *facienda* tas först över direkt till *wardheskolande* men ändras i den senare redigeringen till en att-sats.

- (5) *Latin:* Omne quod viuit **moriturum est** (V Int. 9.25)

Primär fas: Alth thæt som leffwer **ær døskolandhe**

Sekundär fas: Alt thæt som lifwir **skal døø**

Futurumparticipet *moriturum est* blir således först *ær døskolandhe* men ersätts senare av en fras med hjälpverb och huvudverb.

- (6) *Latin:* quando audiui pueros occidi innocentes et **Herodem persequi** filium meum (VI:58.1)

Primär fas: nar iach hørde menlösa barnen dræpas och **herodem vilia dræpa** myn son

Sekundär fas: nar iak hørde menlöso barnin dræpas ok **at herodes vilde gærna dræpa** min son

Latinet har här ackusativ med infinitiv som direkt övertas till fornsvenska. I den bearbetade fasen sker omskrivning till att-sats.

Klok som han är undviker Wollin sorgfälligt värderande omdömen om latininflytandet i citaten från den primära fasen, som i ovanstående exempel. I ett översättningshistoriskt sammanhang kommer däremot saken i ett annat ljus. Den starkt källtrogna första översättningen framträder som ett viktigt indicium på att ett nytt översättningsideal håller på att växa fram. En äldre enligt Wollin mer parafraaserande teknik ersätts här med en mer ekvivalensbaserad översättning (t.ex. Wollin 2011:3). Denna syn på förhållandet mellan källtext och måltext kommer att ha stor betydelse för den fortsatta utvecklingen och det var enligt Wollin Vadstena kloster som beredde vägen.¹

Annars är det långt ifrån ovanligt att äldre filologer uttrycker sig i värderande ordalag om ett alltför starkt latininflytande och om latinismer i översättningslitteraturen, i synnerhet bland de första generationernas textutgivare och språkforskare där sådana omdömen snarast var legio. Det finns nu i stället en tendens att betrakta latinismerna med blidare ögon. Mikko Kauko, en av våra största Buddekännare, skriver (Kauko 2018:45):

Buddes bruk av latinismer var ett medvetet sätt att ge översättningarna prestige och auktoritet, och Budde förstod till yttermera visso att använda dem kunnigt och effektivt.

Inte ens rena tokigheter som orsakats av antingen bristande latinkunskaper eller kanske snarare bristande stilkänsla i det egna språket, döms nu heller regelmässigt ut, utan förklaras som att man står över de ingrodna traditionerna. Även denna gång gäller exemplet Budde (Wollin 2018:34):

¹ För de större sammanhangen se Håkanson 2021.

Att en enskild språklig sats ”hänger ihop” grammatiskt tillmättes inget egenvärde. Grammatiken var ointressant, den hade man lämnat bakom sig, avverkad som första moment i det medeltida skolsystemets lägsta trivialstadium.

Vi har nu kommit långt bort från den romantiska föreställningen om en ursprunglig och ren fornsvenska som sedan gradvis fördärvas av dåligt utländskt inflytande. Helt säkert är det mer fruktbart att finna sig i att ett sådant inflytande äger rum och i stället ägna mödan åt att förstå varför och vilka effekter det kan få. Det blir då nödvändigt att vidga perspektivet från syntax och stil till skriftkultur och kulturströmningar. När det kommer till den latinska skriftkulturens inverkan på de senmedeltida lingvistiska landskapen sammanfattar Herbert Schendl situationen (2012:521):

The spread of Christianity established Latin in most European countries as the language of religion, education, and culture and frequently resulted in a multilingual, often diglossic situation with Latin as a prestigious High language coexisting with one or more vernacular languages of low(er) status.

Schendl talar här om en latinsk skriftkultur som sprider ut sig. Men detta gäller inte bara latinet. Det stora uppsvinget för handel och kontakt med tyskar och tyskan har bidragit till framväxten av en kameral kanslistil och ett stort antal lexikala lån. I takt med att administration, rättsväsende och byråkrati växer och blir alltmer reglerad, förändrar sig också de språkliga uttrycken för en sådan komplexitet. Men inom den kvantitativt sett största delen av den fornsvenska textproduktionen, den religiösa, är latinet, den latinska skriftkulturen och latinska textmönster utan jämförelse det som allra mest präglar det yngre fornsvenska och det äldre nysvenska litterära landskapet. Det är ett annat sätt att tala om latinets inflytande på svenskan.

Det svenska religiösa litterära systemet står under stark påverkan från latinet och ett antal nya texttyper introduceras: predikningar, hagiografi, mirakler, järtecken, visionslitteratur och annat. Hur går det till när en ny genre etablerar sig, får fäste och småningom blir en produktiv fornsvensk genre?

Vi såg tidigare att vissa grammatiska konstruktioner som har sitt ursprung i latinet kan etablera sig i svenskans stilrepertoar och bilda mer eller mindre fasta stilmönster. Vi såg också att vi ibland kan se en pågående strukturell förändring driven av de enskilda skrivarna. Vi kunde följa utvecklingen av komplementet till prepositionen *mellan* nästan som i realtid. På samma sätt förhåller det sig med genrekonventioner och textmönster.

När den skrivna predikan eller predikosamlingen etablerar sig i det svenska genresystemet sker detta under direkt inflytande från den latinska homiletiska litteraturen som vid sidan av lagarna är den kvantitativt sett mest betydelsefulla genren i svensk medeltida bokproduktion.² De fornsvenska postillorna bygger till stora delar på kontinentala samlingar med modellpredikningar på latin som spreds genom kopiering och översattes eller bearbetades till olika folkspråk. Ibland kan man se reminiscenser av sådana processer i texterna själva, även om vissa äldre

² Se till exempel Andersson 2010:155–164; 2022:20–22.

textutgivare tagit bort alla latinska inslag i predikningarna i syfte att återge en ”ren” fornsvensk text. I en av de svenska medeltidspostillorna (del 3) ser vi hur kompilatorn arbetar direkt med sin förlaga, en samling söndagspredikningar av Jacobus de Voragine. I vissa delar av texten står hela avsnitt (mellan en halv sida och flera sidor) av den latinska förlagan kvar och delar av detta innehåll väljs sedan ut för fornsvensk översättning eller parafrasering.³

Den retoriska strukturen i den skrivna predikan är ofta övertagen direkt från latinet, antingen så att en uppdelning (*divisio*) av predikans *thema* (bibelversen som tjänar som utgångspunkt) helt enkelt återges på latin, eller så att det är uppenbart att den är översatt direkt från latinet. Många medeltida handböcker i predikokonsten föreskriver att sådana *divisiones* med fördel kan vara rimmade, och detta blir ofta klumpigt i översättningen. Ibland återges också citat från bibeln, andra kyrkliga auktoriteter eller andra typer av textstrukturerande element, så kallade *distinctiones* (ett slags skolastisk uppdelning av ett komplext begrepp) först på latin. I det första av nedanstående två exempel citeras den spridda formeln för äktenskapet, nämligen att det är: *sacramentum* (ett av sakramenten), *fides* (rätt tro), *proles* (barnafödande) som inledning till en påföljande utläggning på fornsvenska. I det andra återges på vilka sätt vi genom botens sakrament kan förvärva nåden: *per cordis contricionem* (hjärtats förkrosselse), *per oris confessionem* (munnens bekännelse), *per operis satisfactionem* (gottgörelse genom gärningar) som utgångspunkt till den del av predikan som behandlar detta ämne.

- (7) *.../ fore try godh ärandhe skuldh, som hyonalaghit haffuir syna oppbyrian aff videlicet sacramentum fides et proles* Först är thet ath hyonalaghit är fförsth ok främsth j syw kyrkionna helgilse *.../* (Geete 1909–1910:97).
- (8) Tha konnom wj thet ey aa stadh komma wthan wi niythom synderlika gudz nadh til holka nadh wi skolom oss förwærfwa j træggia handha mathe **Primo per cordis contricionem, et per oris confessionem, et per operis satisfactionem** fförst skulom wi oss nadhena förwarua Medh **hiærthans angher** *.../* (Ejder 1974:129).

I takt med att genren etablerar sig och gradvis anpassas till inhemska förhållanden försvinner sådana reminiscenser från den bakgrund ur vilken texterna är sprungna. Centrala textstrukturerande element uttrycks då i stället direkt på folkspråket. De främmande konventionerna, sättet att strukturera en text, har gjort sig hemmastadda även hos oss och blivit en del av det litterära landskapet. Detta hindrar dock inte att texten ändå kan bygga på en latinspråkig förebild. Men så finns det andra fall där vi av den språkliga utformningen kan sluta oss till att det måste röra sig om svensk originalproduktion. I en annan av medeltidspostillorna heter det i en nyårsdagspredikan:

³ Exemplet redovisas och kommenteras utförligt i Andersson 2021:74–76, 103–109. De latinska partierna har inte tagits med i den tryckta utgåvan av postillan.

- (9) *.../ oc nampn* var giuit, tha var eingom nampn gifuidh af gudz faders mwine, vtan thema velsignade barneno iesu christo, ty var *thet nyth* oc vndirligit fore alle *werlinne*, **mannin var oc nyr** som ek sagde før *.../ thetta ær oc eit nyth aar* som ek sagde *.../ thetta var eit nyth saar* som høktiden halz vt af i dag *.../* (Ejder 1974:47)

Texten är fragmentariskt bevarad men det framgår ändå tydligt att strukturen återgår på en rimmad *divisio* enligt följande: ny man – nytt namn; nytt år – nytt sår. Vi minns att predikohandböckerna ibland föreskrev att de olika delarna av en partition med fördel kunde rimma. Att nu denna är rimmad direkt på svenska implicerar svensk originalproduktion. Svenskan används här för en av de mest typiskt latinska funktionerna. De olika delarna i denna nyårspredikan åsyftar Jesu födelse, namngivande och omskärelse.

I ett fall som detta går det att nästan som i realtid studera mekanismerna bakom latinets inflytande på den fornsvenska textproduktionen. Man skulle kunna uttrycka det så att en ursprunglig diglossi har ersatts av en direkt påverkan, nämligen på så sätt att element i prestigenormen migrerat härifrån och gjort sig hemmastadda i den folkspråkliga kontexten. När så skett – som för i detta fall den skrivna predikan – går det med säkerhet att slå fast att en ny genre etablerat sig i det inhemska litterära systemet.

3 Samverkan

Latin och fornsvenska förekommer även tillsammans utan att det sker någon påverkan. Ibland tycks det vara fråga om att språken används för olika syften eftersom de tilltänkta läsarna/åhörarna ömsesidigt exkluderar varandra. Det finns några fall av censur som då och då citerats i litteraturen. Mest känt är kanske de tre kapitel i den fornsvenska versionen av Birgittas uppenbarelser som i en central handskrift i stället återgivits på latin med kommentaren att det förgrifliga innehållet (kapitlen är fulla av prästkritik) skulle kunna inverka menligt på allmogens förtroende för prästerskapet.⁴ Ett annat fall rör det brev som domkapitlet i Linköping på 1450-talet skriver till Vadstena kloster med förmaningen att prästbröderna i sina predikningar på svenska inte skall angripa det sekulära prästerskapet. Sådant bör i stället göras på lämplig plats och på latin, för att inte skada folkets förtroende för prästerskapet.⁵

Men språken samverkar också ofta utan någon sådan tydligt definierad funktionell eller kommunikationsmässig skillnad. Detta är emellertid en fortfarande tämligen utforskad sida av språkhistorien, särskilt när det gäller skriftliga källor från äldre tid. Forskare kan ha olika uppfattningar om huruvida något bör kallas språkblandning eller kodväxling eller för all del något annat, men något som alla är eniga om är att detta är ett område som är underutforskat. En av auktoriteterna, lingvisten Mark Sebba, säger: ”To say that written multilingual discourse in under-

⁴ Utförligast behandlat av Wollin 1992.

⁵ Höjer 1906.

researched is an understatement.” (Sebba 2012:1). Förhållandena ändras emellertid snabbt och på det internationella planet ser vi nu ett flertal nya forskningsinsatser. Särskilt har den kodikologiska forskningen med fokus på samlingshandskrifter (multitextböcker) visat sig kunna bidra med mycket. Ett exempel är volymen *Medieval Multilingual Manuscripts. Case Studies from Ireland to Japan* (Clarke and Mhaonaigh 2022) som samlar ihop ett flertal olika studier från olika länder kring det övergripande temat.

Samlingshandskrifterna har genererat en del forskning också i Sverige,⁶ men endast undantagsvis diskuteras fördelningen mellan latin och fornsvenska. Saken behandlas delvis i författarens ”Språkväxling och språkval i senmedeltida religiösa handskrifter” (Andersson 2021), även om den studien inte primärt fokuserar på samlingshandskrifter utan på språkväxling på lägre nivåer.⁷ Den baserar sig nästan uteslutande på tidigare utgivet material. Ett par av de exempel som behandlas där (gäller främst de så kallade *lingulae*) presenteras även nedan.

De senmedeltida brukshandskrifterna bär själva ofta tydligt vittne om den genuint tvåspråkiga miljö i vilken de tillkommit. Det finns åtskilliga exempel på hur språken växlar på olika nivåer. Inte sällan ser man hur en text på det ena språket kan vara ackompanjerad av kommentarer eller andra smärre stycken på det andra. I sådana fall tycks språken stå i ett diglossiskt förhållande till varandra. Latin används för vissa typer av texter eller textdelar, svenska för andra. Latin används metatextuellt och som faktiskt arbetsspråk för skrivarna, för anteckningar, kommentarer m.m. samt för sådant som refererar till den tradition ur vilken texterna är sprungna. Det finns emellertid också ett stort antal exempel på språkblandning eller kodväxling inne i yttrandena eller texterna själva. Till skaran av de främsta ekvilibristerna i denna konst räknas Peder Månsson om än han förstås är aktiv först mot slutet av den medeltida epoken. Han skrev obehindrat på bägge språken och förkroppsligar på sitt sätt en viktig sida av det detta bidrag avser att förmedla: den latinska språk- och textkulturens roll som dörröppnare till kontinental vetenskap och litteratur.

Låt oss återvända till Vadstenapredikningarna. Det stora flertalet bevarade medeltidspredikningar, också sådana som var tänkta att predikas för folket, är nedskrivna på latin. Sådana förhållanden kan leda till den något paradoxala situationen att de texter som är mest representativa för brödernas predikan *ad populum* är de som finns bevarade på latin, inte de folkspråkliga, trots att predikan enligt såväl samtida stadganden som det sunnda förnuftet hölls på folkspråket. Förhållandet, här gällande tiggjarbröderna, har mest tydligt påtalats av David d’Avray (1985:93):

Where, then, are the popular sermons of the medieval friars? The consensus of reliable scholars who have worked in the field is that such sermons have survived in very large numbers, but in Latin. At first sight this seems paradoxical.

⁶ Till exempel Carlquist 2002, Arvidsson 2017, Bampi 2022.

⁷ Studien innehåller en uppdaterad forskningsöversikt för svenskt material, s. 61–66.

I princip är detta en återspeglning av ett fenomen välbekant från andra och äldre sammanhang (Clanchy 1993:206):

The fact that a statement is recorded in a certain language does not mean that it was originally made in that language. Latin had served traditionally as the common medium of literacy in a multilingual and predominantly oral society.

Det ovan nämnda *Ausbau*-begreppet hjälper oss att förstå att detta gap mellan latinet och folkspråken efterhand minskar i takt med att svenskan utvecklas som litteraturspråk och kopplingen till den muntliga kulturen relativiseras. En tydlig avgränsning mellan två separata kultursfärer har ifrågasatts, och man talar numer i stället hellre om ett kontinuum mellan den muntliga och den skriftliga kulturen.⁸ Den muntlighet som här existerar är emellertid en högst reell muntlighet och manifesterar sig som en retorisk genre. Men den är beroende av en skriftlig kultur och en litterär miljö och är åtkomlig endast via bevarad skrift. Den lånar därför drag av utan att vara identisk med det Walter Ong med ett omdiskuterat begrepp kallar ”secondary orality” (Ong 1982:11). Många av de fall av växling mellan latin och fornsvenska i predikomanuskripten kan förklaras som ett slags hjälpmedel för predikanten att omvandla en latinsk modellpredikan till sin egen förkunnelse på svenska.

Till denna kategori hör de så kallade vokablerna, det vill säga fornsvenska ord tillfogade interlineärt eller i marginalen i en latinsk text. Dessa har tilldragit sig en del uppmärksamhet i tidigare nordistisk forskning och här ges endast ett par representativa exempel. I en predikan av den flitige prästen Jacobus Laurencii i handskriften C 314 (fol. 64v–70r) ser vi åtskilliga exempel på just detta. I den latinska brödtexten står frasen *ypocrite et pharisei*, i marginalen har Jacobus lagt till översättningen *skrimptare*; i brödtexten står *de spinis vuas aut de tribulis ficus* från Matt. 7, i marginalen *vinklasa tornena oc tidzlana*; på ett annat ställe står marginalanteckningen *fakunnoghe qui non sciunt exponere sacram scripturam* som en i sig tvåspråkig förklaring till det som sägs i texten: *Secundi falsi prophete sunt indocti predicatorum qui sacram scripturam debito modo non exponunt et docent que non intelligunt*. Exemplet går att flerfaldiga. Denna typ av glosserade texter verkar vara särskilt vanligt förekommande i predikningarnas inledande parti, nämligen i det parti där dagens evangelietext i normalfallet går igenom och förklaras.⁹ Det är följaktligen främst ord och fraser hämtade från söndagsevangelierna som på detta sätt ges fornsvenska ekvivalenter. Dessa står långt ifrån alltid marginellt eller interlineärt. Ibland har de ryckts in i brödtexten som i detta korta utdrag från en anonym 1400-talspredikan till den fjärde söndagen efter Trefaldighet.

⁸ Begreppet ”oral-written continuum” är ett gemensamt tema för de olika artiklarna i Rankovic, Melve & Mundal 2010; se även Johansson 2017.

⁹ Den birgittinska ordensregeln (kapitel 15) stadgar att prästbröderna i sina söndagspredikningar ska ”på modersmålet utlägga evangeliet ur dagens mässa” (Lundén 1958:27). Om sådana *exposiciones evangelii* se t. ex. Andersson & Borgehammar 1997:228–234 och för de reformatoriska förhållandena särskilt Pahlmblad 1998:98–108.

- (10) Date et dabitur vobis mensuram **rætta maatha** et confertam **samanstøtta** et coagitatam **samanælda ellir trysta** et supereffluentem **rokodha** dabunt jn sinum vestrum **skulu the giffua j idhart skøth** Eadem quippe mensura qua mensi fueritis remecietur vobis (C 355, fol. 2r)

Ovanliga och intressanta är de fall av autentiska *reportationes* som finns belagda i åtminstone en svit av predikningar (i handskriften C 392). Dessa har presenterats utförligt av dess utgivare Håkan Hallberg (1995, 1997). Predikningarna finns bevarade i en åhörarens egna referat på latin med vissa ord eller fraser insprängda på fornsvenska. Vi ser här en annan typ av språkväxling, de fornsvenska orden är inte översättningar till eller förklaringar av latinska uttryck utan språken blandas fritt i det syntaktiska sammanhanget. Enligt Hallberg ska de svenska inslagen troligen förstås som predikantens egna ord som nedtecknaren av någon anledning inte återgav på latin i sitt referat. Två korta exempel:

- (11) 6m est, quod debes esse **narradogher** et colligere **smulunar** mentis et diuiciarum de **allo thino liffuerne**, et disponere ad honorem Dei (Hallberg 1997:31)
- (12) quando **duwan** wlt **fødha oc framfostra sina vnga**, preparat sibi unam viam **oc et boo** (Hallberg 1997:35)

Ett annat intressant material utgörs av små inbundna lappar med påskriven text som återfinns i en del handskrifter. Ibland verkar dessa vara slumpvis inbundna, ibland står de i en uppenbar relation till den omgivande texten. Sådana lappar kallas ibland för *lingulae* 'små tungor'. I ett språkkontaktperspektiv är de intressanta då de innehåller talrika exempel på språkväxling som dessutom aktualiserar förhållandet mellan tal och skrift. Vi ska se på ett par sådana hämtade från handskriften C 312.¹⁰ Gemensamt för dem är att de alla står i helt igenom latinska handskriftskontexter. Överst i det första exemplet står några rader på svenska, och därunder en latinsk sentens av något slag. Så här ser det ut i transkription:

- (13) *rad 1: Swa som solen ær skinande offwir alla planeta swa var sancta k offwir andra*
rad 2: j Jomffirvdoomsens renlighet j holkom hoon bleff stadhug Annat j gudhlic[...]
rad 3: manga vmwende til rættha crisna tro Tridhia j manghfalla pinonna stadhugh[...]
rad 4: katerina j[d est] vniversalis deorum ruina

Andra halvan av denna inbundna lapp sticker fram ett par sidor längre fram i handskriften, där också den korta texten fortsätter. Det visar sig att den fornsvenska

¹⁰ Exempelen behandlas mer utförligt i Andersson 2021:76–78, 116, 124–126.

texten tycks utgöra något slags disposition. För man ihop textbitarna blir det ungefär så här:

- (14) Swa som solen ær skinande offwir alla planeta swa var *sancta* k offwir andra | [...]wr **j thryggia handa** matha **først** | j *Jomffrv*doomsens renlighet j holkom hoon bleff stadhug **Aznat** j gudhlic[...] | [...]iisdomsens snellughet j holkom hoon | *manga* vmwende til rættha *crisna* tro **Tridhia** j manghfalla pinonna stadhugh[...]

Saken får sin förklaring när det visar sig att denna lapp är inbunden i omedelbar anslutning till en lång predikan på latin till Katarina av Alexandrias festdag. Den latinska versionen kan antingen vara en dokumentering av en redan hållen predikan, ett slags arkivversion om man vill. Eller så kan det vara en modell eller utgångspunkt som predikanten sedan kunde bearbeta på olika sätt inför ett muntligt framförande på svenska. En liten lapp av detta slag kan därför mycket väl vara en hjälp i detta arbete. Att ha huvuddispositionen lätt till hands på fornsvenska underlättar naturligtvis memoreringen av framställningens huvudpunkter. På så vis kommer språkblandningen helt naturligt in också i diskussionen om muntligt och skriftligt.

Det finns fler sådana exempel i C 312. Denna har ovan till några fraser på latin och citat. Därunder följande fragmentariska punkter på fornsvenska:

- (15) *rad 1*: primo først loffuas the aff theris hete astudan at vppsøkia honum
rad 2: oc innelicha aff gudhliche skudan som the fingo aff stierno liuss
rad 3: aff snællilicha oc viisa atspørianime j jerusalem

Till höger därom:

- (16) *rad 1*: oc dyrkan
rad 2: ca hedheranenne
rad 3: aff ødhmiwcha oc gudli[...]
rad 4: aff dyra oc værdhogha
rad 5: offreno the honum off
rad 6: radho

Det är svårt att omedelbart bilda sig en uppfattning om vad detta handlar om. Lösningen får vi om vi ser var i handskriften lappen har bundits in. Den står i direkt anslutning till en latinpredikan till Trettondedagen och är inbunden mellan blad 26 och blad 27. Överensstämmelsen mellan texten på lappen och dispositionen i predikan illustreras i Tabell 1.

Tabell 1. Predikostruktur angiven på en inbunden *lingula* jämförd med huvudpunkterna i latinpredikan C312, fol. 26r–28v.

primo først loffuas the aff theris hete astudan at vppsøkia honum	Jsti sancti reges commendantur ex quinque Primo a feruore inquisitionis (26r)
oc innelicha aff gudhliche skudan som the fingo aff stierno liuss	Secundo commendantur a limpitudine diuine cognitionis ibi vidimus stellam eius in oriente (26r)
aff snællilicha oc viisa atspøriamne j jerusalem	Tercio commendantur a prudentia interrogacionis jbi vbi est qui natus est rex iudeorum (26v)
oc dyrkan [...]ca hedheranenne [...] aff ødhmiwcha oc gudli[...]	Quarto commendantur a deuocione adoracionis jbi procedentes adorauerunt eum (26v)
aff dyra oc værdhogha offreno the honum offratho	Quinto commendantur a preciositate oblacionis jbi apertis thezauris suis Obtulerunt ... (27r)

Här handlar det om att predikanten på den lilla lappen tecknat ned huvudpunkterna i den predikan han – det är i alla fall en möjlighet – just stod i begrepp att framföra. Möjligen tog han lappen med sig i predikstolen och lät sedan binda in den vid den aktuella predikan, kanske för att kunna återanvända den nästa gång han skulle predika över samma text.

*

Språkens samexistens präglas ibland av funktionell diversifiering, de används för olika syften eller i olika kommunikationssituationer. Lika ofta dock av en i det närmaste total sammanblandning, så till den grad att man till slut upphör att tänka på dem som olika språk. Att detta inte är möjligt utan en fullt utvecklat tvåspråkig kompetens är överflödigt att påpeka. Latinets påverkan på fornsvenskans struktur har varit begränsad, påverkan på stil har varit mer genomgripande och vissa texttyper är helt igenom präglade av latinska stilmönster. Men den allra största påverkan kanske ändå är den som drabbar hela det litterära systemet och som ytterst är resultat av en latinsk litteracitet och skriftkultur som gradvis bemäktigar sig den västerländska kulturvärlden. I det avseendet måste man säga att latinet var en välkommen gäst hos fornsvenskan.

Otryckt material

Uppsala universitetsbibliotek: C 61, C 312, C 314, C 355, C 392.

Litteratur

- Andersson, Roger (2010): Att predika och berätta historier. I: I. Larsson, S.-B. Jansson, R. Palm & B. Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter* (Runica et Mediævalia. Scripta maiora. 5). Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm. S. 155–170.
- Andersson, Roger (2018, utg.): *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Birgittas Uppenbarelser. Bok 4* (Runica et Mediævalia. Editiones. 12). Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm.
- Andersson, Roger (2021): Språkväxling och språkval i senmedeltida religiösa handskrifter. I: *Nya studier i utgivna fornsvenska handskrifter* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, bd 103). Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala. S. 59–139.
- Andersson, Roger (2022): Introduktion: Genrer, innehåll och språk. I: Jonas Nordin (red.), *Kodex. Boken i medeltidens Sverige*. Mediehistoriskt arkiv, Lund. S. 11–29.
- Andersson, Roger & Stephan Borgehammar (1997): The Preaching of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey (ca 1380–1515). *Revue Mabillon*. 69 (Nouvelle série. 8). S. 209–236.
- Arvidsson, Maria (2017): *En handskrifts tillkomst- och brukshistoria. En närstudie av Cod. Holm. A 49 (Nådendals klosterbok)* (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, bd 101). Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala.
- Bampi, Massimiliano (2022): Lekmannahandskrifter – profan litteratur. I: Jonas Nordin (red.), *Kodex. Boken i medeltidens Sverige*. Mediehistoriskt arkiv, Lund. S. 417–443.
- Carlquist, Jonas (2002): *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Runica et Mediævalia. Opuscula. 6). Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm.
- Clanchy, Michael Thomas (1993): *From memory to written record. England 1066–1307*. Blackwell, Oxford.
- Clarke, Michael & Máire Ní Mhaonaigh (2022, utg.): *Medieval Multilingual Manuscripts. Case Studies from Ireland to Japan*. De Gruyter, Berlin/Boston.
- D’Avray, David L. (1985): *The preaching of the friars. Sermons diffused from Paris before 1300*. Oxford University Press, Oxford.
- Ejder, Bertil (1974, utg.): *Svenska medeltidspostillor*. Del 6/7 (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, bd 23:6–7). Svenska fornskriftsällskapet, Stockholm.
- Geete, Robert (1909–1910, utg.): *Svenska medeltidspostillor*. Del 5 (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, bd 23:5). Svenska fornskriftsällskapet, Stockholm.
- Hallberg, Håkan (1995): Reportaciones Vadstenenses – über das Predigen im Kloster Vadstena um 1430. I: M. Hedlund (red.), *A Catalogue and its users. A Symposium on the Uppsala C Collection of Medieval Manuscripts* (Acta bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis. 36). Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala. S. 101–114.
- Hallberg, Håkan (1997): *Acho Iohannis scribens, praedicans, auditus* (Vadstenabrödernas predikan. Meddelanden. 4). Institutionen för klassiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.
- Håkanson, Nils (2021): *Dolda gudar. En bok om allt som inte går förlorat i en översättning*. Norstedt, Stockholm.
- Höder, Steffen (2009): Converging languages, diverging varieties. I: Kurt Braunmüller & Juliane House (red.), *Convergence and Divergence in Language Contact Situations* (Hamburg Studies on Multilingualism. 8). John Benjamins, Amsterdam. S. 73–100.
- Höjer, Torvald (1906): Ett bidrag till den svenska predikoverksamhetens historia under medeltiden. *Historisk tidskrift*. 26. S. 46–49.

- Johansson, Karl G. (2017): Intertextuality and the Oral Continuum. The Multidisciplinary Challenge to Philology. I: Harry Lönnroth (red.), *Philology Matters! Essays on the Art of Reading Slowly* (Medieval and renaissance authors and texts. 19). Brill, Leiden. S. 35–57.
- Kauko, Mikko (2018): Den grekisk-romerska antiken i Jöns Buddes översättningar. I: Ch. Cederbom, O. Ferm & S. Nyström (red.), *Nådendal – Vallis Gratiae. Finlands Birgittakloster* (Runica et Mediævalia. Scripta maiora. 10). Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm. S. 43–49.
- Lundén, Tryggve (1958, utg.): *Den heliga Birgittas himmelska uppenbarelser. Fjärde bandet*. Allhems, Malmö.
- Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word* (New Accents). Methuen, London.
- Pahlmblad, Christer (1998): *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca Theologiae Practicae. 60). Arcus, Lund.
- Pollock, Sheldon (2006): *The language of the gods in the world of men. Sanskrit, culture, and power in premodern India*. University of California Press, Berkeley.
- Rankovic, Slavica, Leidulf Melve, & Else Mundal (2010, utg.): *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and their Implications*. Brepols, Turnhout.
- Schendl, Herbert (2012): Multilingualism, Code-switching, and Language Contact in Historical Sociolinguistics. I: J. M. Hernández-Campoy, J. Camilo Conde-Silvestre (red.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell, Malden, MA. S. 520–533.
- Sebba, Mark (2012): Researching and Theorising Multilingual Texts. I: M. Sebba, S. Mahootian & C. Jonsson, *Language Mixing and Code-Switching in Writing. Approaches to Mixed-Language Written Discourse*. Routledge, London. S. 1–26.
- Thorén, Ivar (1942): *Studier över Sjärens tröst. Bidrag till kännedomen om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena*. Geber, Stockholm.
- Wagner, Esther-Miriam, Ben Outhwaite, Bettina Beinhoff (2013, utg.): *Scribes as Agents of Language Change*. (Studies in Language Change 10.). De Gruyter Mouton, Boston.
- Wollin, Lars (1991): Två språk och flera skikt. Uppenbarelsernas texttradition. I: T. Nyberg (red.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (Odense University Studies in History and Social Sciences. 150). Odense Universitetsforlag, Odense. S. 407–434.
- Wollin, Lars (1992): Herr abboten och hans bröder. Ett censurfall i Vadstena kloster – med filologiska implikationer. *Språk och stil*. 2. S. 113–146.
- Wollin, Lars (2011): Imperialism och xenofobi – eller ett öppet system? Kring ett brytningsskede i den svenska översättningens språkhistoria. I: C.-G. Holmberg & P. E. Ljung (red.): *IASS 2010 Proceedings. Översättning – adaptation, interpretation, transformation. Föredrag vid den 28:e studiekonferensen i International Association of Scandinavian Studies (IASS) i Lund 3–7 augusti 2010*. Språk- och litteraturcentrum, Lund. Opaginerad elektronisk resurs (<https://journals.lub.lu.se/IASS2010/index>), visad 20221104
- Wollin, Lars (2018): Jöns Budde. En senmedeltida proffsskribent. I: Ch. Cederbom, O. Ferm & S. Nyström (red.), *Nådendal – Vallis Gratiae. Finlands Birgittakloster* (Runica et Mediævalia. Scripta maiora. 10). Sällskapet Runica et Mediævalia, Stockholm. S. 27–41.

Finska och ryska inslag i svenskan i Finland

Charlotta af Hällström-Reijonen

1 Inledning

I det som i dag är Finland har svenskan och finskan levt sida vid sida under många århundraden och påverkan har skett i bägge riktningarna. Sedan 1100-talet har Finland varit tvåspråkigt med två stora språk, finska och svenska (Parkvall 2019). Majoriteten av befolkningen i Finland har alltid varit finskspråkig. De svenskspråkigas procentuella andel har beräknats till högst 20 procent under 1700-talets senare hälft och cirka 14 procent vid mitten av 1800-talet. (Kuvaja 2019. Se även Tandefelt & Finnäs 2007:43–44.)

Som vi alla vet är finskan ett finsk-ugriskt språk, och strukturellt är skillnaderna mellan svenskan och finskan väldigt stora. Men under flera hundra år av gemensam historia med Sverige har finskan fått tusentals lånord från svenskan. Hur många de är har inte kartlagts uttömmande, men de analyser som hittills gjorts visar att svenskan har påverkat finskan mer än något annat språk någonsin gjort i finskans historia. (Häkkinen 2019:395.)

Många finska ord är rena rama svenskan, bara lätt anpassade. Det är inte svårt att se likheterna i nedanstående uppräknings där orden plockats ur exempel i Häkkinen 2019 och ordnats kronologiskt enligt när orden kommit in i finskan:

- kupari ’koppar’
- äyskäri ’öskar’
- luostari ’kloster’
- kappeli ’kapell’
- tilli ’dill’
- kaali ’kål’
- rotta ’råtta’
- pyöveli ’bövel’
- porvari ’borgare’
- tuoppi ’stop’
- tuoli ’stol’
- kakluuni ’kakelugn’
- karuselli ’karusell’
- vanilja ’vanilj’

En del av det svenska inflytandet har tidigare, dvs. under 1800- och 1900-talen, motarbetats av den finska språkvården, så vi ser färre svecismer i finskan i dag än vad vi annars kanske hade kunnat se. (Kolehmainen 2009, af Hällström-Reijonen 2012:43–45.) Trots det är det svenska inflytandet ändå väldigt stort, eftersom inte ens den mest energiska språkvård kan påverka språkutvecklingen så mycket som den skulle vilja.

Finskan har alltså tagit in tusentals ord från svenskan och svensk påverkan märks också i finskans morfologi (Häkkinen 2019:386). Men påverkan mellan finskan och svenskan är asymmetrisk. Svenskan har nämligen inte alls påverkats lika mycket av finskan. Här handlar det närmast om ett tiotal lånord. Ord som kan nämnas är *pojke*, som är ett lån från finskans *poika*, *känga* från fi. *kenkä*, *hyvens* av fi. *hyvä*, verbet *kola* av fi. *kuolla*, *kont* av fi. *kontti*, *pjäxa* av fi. *pieksu* och *rappakalja* av fi. *rapakalja* 'dåligt öl'. (Larsson 2014.)

Denna asymmetri gäller dock uttryckligen förhållandet mellan finskan och standardsvenskan, allmänsvenskan. När vi tittar på svenskan i Finland hittar vi betydligt mer påverkan från finskan och på alla plan av språket: uttal, ordförråd, fraseologi, morfologi, syntax, semantik och pragmatik.

2 Finskan hörs i finlandssvenskan

Tonaccenten skiljer den finländska svenskan från svenskan i Sverige, och denna skillnad är genomgående. I svenskan i Finland saknas den grava accenten helt, vilket är det mest karaktäristiska draget i det finländska uttalet av svenskan, undantaget några dialekter i sydvästra Finland. Eftersom tvåaccentsystemet finns kvar i vissa dialekter i Finland har man dragit slutsatsen att den har varit allmännare i den finländska svenskan tidigare, men försvunnit som en följd av kontakt med finskan som endast har akut accent. (Ahlbäck 1971:47; Ivars 2015:61; Persson 2020.) När den grava accenten försvunnit i den överregionala svenskan i Finland är oklart. Det finns anteckningar från 1700-talet om den finländska frånvaron av accentdistinktion, men äldre kunskap än så har vi inte. (af Hällström-Reijonen 2022.)

Förutom avsaknaden av grav accent, kännetecknas svenskan i Finland av ett annat mycket framträdande uttalsdrag, nämligen kortstavighet i betonad stavelse. Detta drag är emellertid inte genomgående utan starkt beroende av språklig kontext och stilnivå.

Kortstavigheten i betonad stavelse började troligen försvinna i större delen av Sverige på 1400-talet, även om den inom det uppsvenska området torde ha bevarats längre. Då förlängdes antingen vokalen eller konsonanten, så att stavelsen blev lång, t.ex. *vika* 'vecka' blev *vekka* och *vita* 'veta' blev *ve.ta*. I Finland lever kortstavigheten kvar i alla dialekter utom på Åland och i södra Åboland. I Sverige finns kortstavighet ännu i dialekter i bland annat Norrbotten. Kortstavigheten är alltså ett arkaiskt drag, men det är inte osannolikt att kontakten med finskan har bidragit till att bevara den i Finland. (Ivars 2015:67–68; Dahl & Edlund 2010:65 samt karta på s. 64.)

3 Åbosvenskan

I det följande behandlar jag svenskan i Åbo på 1700-talet och tar således ett långt steg framåt i tiden.¹ Åbo var den största staden och den administrativa centralorten i den östra riksdelen. Här fanns sedan medeltiden de viktigaste kyrkliga, kulturella, administrativa och judiciella organen, och en bildad överklass hade uppstått. Kontakterna med rikets centrum och i synnerhet med Stockholm var täta. (Villstrand 2009:110.)

Olav Ahlbäck (1971:28) skriver: ”1700-talets Åbosvenska hade uppstått under ett kraftspel, vari skriftspråket, det centralsvenska talspråket och den gamla Åbodialekten utgjorde komponenterna.” Men Ahlbäckes uppräknings behövs kompletteras med finskan. Åbo var till övervägande del en finskspråkig stad – omkring 70 procent av befolkningen var finskspråkig i slutet av 1700-talet – och tvåspråkighet förekom säkerligen. Även andra språk talades i Åbo, bland annat tyska.

Åbosvenskan var socialt skiktad. Den svenska som på 1700-talet talades och skrevs i de högre sociala skikten hade influerats av skriften och umgängesspråket i motsvarande kretsar i Stockholm. (Ahlbäck 1971:28–29; Widmark 1991:188–189; Ståhle 1981:2–3.)²

Ett exempel på en person som tillhörde de högre samhällsskikten var professor Pehr Kalm. Ivars (2019) har undersökt Kalms brev till biskop Carl Fredrik Mennander och konstaterar att det dialektgeografiskt inte finns särskilt mycket i breven som knyter Kalm till just Åbo, eller som skiljer honom från samtida författare i den västra riksdelen. Hon har noterat ett och annat dialektord och några andra språkliga egenheter, men hon instämmer i Olav Ahlbäckes konstaterande att 1700-talets skriftspråk i Finland inte var mer provinsialt betonat än vad som var vanligt i västra riksdelen vid samma tid:

Det mesta var gemensamt för Kalm och hans kolleger västanhavs. I både den östra och den västra riksdelen förfogade man dessutom över ett gemensamt kulturarv som kom till uttryck i de bildliga uttryck och klassiska latin- och bibelcitater som bidrar till att ge breven till Mennander deras speciella prägel. [Ivars 2019:195.]

Kalm var en framstående akademiker och det kan förklara varför hans skriftspråk var så standardspråkligt. Men det fanns personer också inom de högre befolkningsskikten vars språk, åtminstone talspråk, uppvisade finlandismer och påverkan från finskan. Vi har ett samtidsvitne i västerbottningen Pehr Stenberg, som

¹ Till det som jag inte tar upp här hör t.ex. birgittinbrodern Jöns Budde som levde runt mitten och senare hälften av 1400-talet och som anses vara epokens främste skribent på svenska, och en av de äldsta och viktigaste pionjerna i svenskt skriftspråk. Om man ser på Buddes språk ur konferensens perspektiv, dvs. det främmande inflytandet, är det latinet som haft störst inflytande på hans produktion, genom att latinets struktur påverkat hans översättningar och ibland också genom en alldeles avsiktlig blandning av latin och svenska. (Wollin 2019.)

² Widmark (1991: 188–189, 191, 193) jämför med det sydsvenska riksspråket, som också haft skrift/offentligt tal som ett mönster. Hon påpekar dock att det svenska umgängesspråket i Finland i högre grad än det sydsvenska påverkades av Stockholmsspråket.

1779 kommit från Umeå till Åbo för att studera. I december 1779 gör han följande iakttagelse i sin dagbok:

I början när jag kom till Finland föreföll det mig mycket underligt at se huru de woro så angelägna om, at hwar lördags qwäll bada, isynnerhet förundrade det mig, at de hade så liten försyn för folk; ty jag såg dem ofta gå ur badstugan i sin stuga helt nakna, som de woro komna till werlden, hwilket war nog owant för ett försynt öga.

Det andra, som åter i början mycket stötte mina öron war: at höra dem, som skulle läddas tala svenska, ja till och med Herrskaper, inblanda i swenskan hwarjehanda Fennicismer och finska talesätt, utom hwad de kunde bryta på finskan medelst accenten på ordena. Jag wil för ro skull anföra några sådana finska idiotismer: såsom till exempel: *Sätt dörrn fast; sätt spjellet fast; lägg stopet fatet, bouteillen, Carafin, glaset et: på bordet*, i stället för: *sätt stopet et:* och åter twärtom: *Sätt knifwen, bandet, skeden, mössan, näsduken et: på bordet*, i stället för: *lägg knifwen et:* Widare: *Intet har jag ingen sax; Intet ser jag ingen ting; intet hittar jag ingenting. Intet wet jag ingalunda.* och sedan: *Går jag nu straxt?* i stället för: *skall jag gå nu straxt?* Såsom ock: *Intet kan jag gå, som jag är sjuk; Intet wet jag, som jag har warit borta.* Jag kunde ej hindra det, *som jag war borta*, eller: *som*, jag såg det intet. Så at de brukte ofta: *som*, i stället för: *eftersom, när*, eller *då*. Med mångfaldiga flere sådana, som i början ganska mycket stötte öronen; men till slut blef jag så wan derwid, at jag ej märkte det; ja jag kunde wäl ock ibland, sjelf säga så, sedan jag flera år hade warit i landet. [Stenberg, Pehr 2014 [1758–1784] December 1779, s. 237–238.]

Om man utgår från de språkarter som Sven Hof (1753) urskilde – offentligt tal, umgängestal och gemene mans tal – kan man se detta som det Åbosvenska umgängestalet.

Borgerskapet i Åbo talade både svenska och finska. Så här beskriver *Tidningar utgifne av ett Sällskap i Åbo* 16.9.1784 språkbruket i Åbo borgerskap:

Större delen av Stadens mindre Borgerskap tala det Finska *språket*, då deremot handels- och handtvärks-Societererne nyttja det Svenska, ehuru dialecten är nog bruten efter Finska uttalet.

Det är svårt att hitta vittnesmål på hur det ”mindre borgerskapet” eller ”handels- och handtvärks-Societerna” talade, men det finns ett fiktivt och parodierat exempel på – närapå obegripligt – finsk-svenskt blandspråk, nämligen Eskolagubbens visor, skrivna av Alexander Hacks (ca 1705–1740).

Hacks verkade som tillfällespoet i Åbo och arton av hans dikter finns bevarade, vilket är ganska mycket för att vara tillfällesdiktning. Han kom att bli en av 1700-talets mest spridda finländska författare. Orsaken var två oerhört populära tillfällesdikter som kallats ”Eskolagubbens visor”. (Ahlbäck 1971:28, Lilius 1994:77, Burman 1999.)

Den ena dikten är en bröllopskrift till bröllopet mellan Josef Petrej den yngre och Annika Sigfridsdotter 1732, och uppmuntrad av den framgång som dikten fick skrev Hacks tre år senare en gravskrift till Josef Petrej den äldres begravning 1735. Josef Petrej d.ä. kallades Eskolagubben och därför kallas dikterna Eskolagubbens visor. Den underhållande stilen lämpade sig inte riktigt för begravningsdikter, och

kanske det inte är så förvånande att man ansåg begravningsdikten olämplig eftersom den förlöjligade den bortgångne och hans språkbruk. Den är nämligen skriven på "Then Tötas eken Vänska Pråken" ('den dödas eget svenska språk').

Trots att begravningsdikten kan ha väckt indignation när den lästes upp på Josef Petrejs begravning, kom båda dikterna att bli väldigt populära under sin tid, och under 1800-talet fick de ny popularitet då de 1839 trycktes i Åbo Tidningar och utkom i nyutgåva 1865. (Burman 1999.) Och vi kan ju vara glada över att dikterna bevarades, för bortsett från dem finns det knappast några skriftliga källor för hur det enklare borgerskapet i 1700-talets Åbo talade.

När Josef Petrej, alltså Eskolagubben, flyttade till Åbo från det helt finskspråkiga Loimijoki (numera Loimaa), måste han lära sig svenska. Det gjorde han i Åbo, men också i Sverige, eftersom han var en av de 14 000 personer som flydde till Sverige under Stora ofreden (1713–1721).

Eskolagubbens svenska hade därför sannolikt influenser från hans egen finska, den svenska som Åboborgarna talade och den svenska han lärt sig under familjens vistelser i Sverige.

Dikternas genuinitet kan naturligtvis ifrågasättas eftersom de bara är ett indirekt vittnesbörd. De är litterära alster av en författare som parodierat en talart som inte var hans egen. Men även om diktens språk är en konstruktion var Eskolagubben inte en fiktiv person, utan en samtida till Hacks, och de hade mött varandra, så vittnesbördet är ändå – tycker jag – tämligen pålitligt, om än överdrivet beroende på den parodiska genren. Språket i dikterna innehåller säkerligen drag som var gemensamma för det finska lägre borgerskapet i Åbo, vars medlemmar hade lärt sig svenska under samma förutsättningar som Eskolagubben.

Nedan citeras en kort passage ur bröllopsdikten:

HEi/ si! Ku=Ta! säker ja/ I Ferumma Kuherrar härinnä/
Kranna Matamerna mä/ å Jomfrur af Tyktika Sinnä!
Hei gära hiertandes hei! huru ha ti här innä så fäja?
Woi huru kräckeli krant! ai=ai! ui hwasku ja säja?
Nå kära Tu/ ku ti nu hålla Pryllop i Afto mä Kamman?
Och uti Klätienes Lust/ nu just/ här pinta tisamman;
Äntli äntå/ thessa wå/ som älska hwarantra så mycki/
Å min=san/ ti hwarann hafwa ärlika gärlika Tycki? [...]

Ett försök till svensk översättning torde underlätta förståelsen betydligt:

'Hej, se goddag säger jag, ni fromma goherrar härinne.
Granna madammerna med, och jungfrur av dygdigt sinne.
Hej kära hjärtanes hej, hur har de här inne så fejat?
Voj, hur förskräckligt grant! Aj aj, oj, vad ska jag säga?
Nå, kära tu, skulle de nu hålla bröllop i afton med gamman?
Och uti glädjens lust, nu just, här pynta tillsammans;
Äntlig ändå, dessa två, som älska varandra så mycket
Och minsann, till varann, hava ärligt och kärligt tycke?'

Hacks har i hög grad tagit fasta på ordens uttal. Lilius (1994) har visat att finskans ljudstruktur slår igenom på flera sätt i de svenska orden, ibland med inskottsvokaler som på rad 1 *feromma* 'fromma'. Bortfall av konsonant i konsonantförbindelser som inleder ett ord förekommer också, t.ex. på rad 4 *kräckeli* 'skräckelig', på rad 5 *ku* 'sku' och på rad 7 *wå* 'två'.

De tonande klusilerna *b*, *d* och *g* har ofta blivit tonlösa (t.ex. på rad 1: *Ku=Ta* 'God dag', *säker* 'säger', *kuherrar* 'goherrar').

Hyperkorrekta former förekommer också i dikten, även om de inte syns i det här citerade avsnittet. Det är t.ex. fall där tonlös klusil har blivit tonande, t.ex. *boick* 'pojke', *dyskana* 'tyskarna' och *göp* 'köp'. Det finns också exempel på ord där den tonlösa frikativan *f* ersatts med tonande *v*, t.ex. *warlik* 'farlig', *wast* 'fast' och *win* 'fin'.

I de här dikterna, som onekligen är svåra att förstå vid första anblicken, har gränsen mellan vad som är svenskt och vad som är finskt suddats ut.³

4 Ryska

Stora ofreden (1713–1721) och Lilla ofreden (1741–1743) var händelser som rimligtvis påverkade språkmiljön i Finland. Under Stora ofreden flydde nämligen inte mindre än 14 000 personer från den östra till den västra riksdelen. De som stannade kvar i den östra kan ha kommit i beröring med personer som talade ryska, till exempel ryska militärer, ämbetsmän och handelsmän.

Det ryska inflytandet på språket var emellertid inte så stort som man kunde tro. Tiden för den ryska militärförvaltningen var kort och inte många av de inflyttade ryssarna stannade kvar i Finland efter freden i Nystad 1721. Dessutom kan vi anta att attityderna till det ryska språket som fiendens språk var ett hinder för inläringen.

Efter finska kriget 1808–1809 blev Finland, som vi vet, ett storfurstendöme inom det ryska imperiet. Då blev det ryska inflytandet naturligtvis starkare, men inte heller då så genomgripande som man kanske kunde tro.

Då fick svenskan, som varit ett självskrivet majoritetsspråk i svenska riket, rollen som minoritetsspråk i storfurstendömet. 1815 var cirka 15 procent av befolkningen i Finland (160 000 personer) svenskspråkig. Svenska språkets ställning förblev till att börja med oförändrad. Lagspråket och myndighetspråket var fortsättningsvis svenska, det akademiska språket var svenska och latin, kyrkans språk var svenska och finska, och den bildade klassens språk var svenska och franska. På längre sikt innebar 1800-talet en utveckling till finskans förmån. 1863 utgör en viktig milstolpe för finskan eftersom kejsaren då gav en förordning, det så kallade språkreskriptet, som innebar att finskan efter en övergångsperiod på 20 år skulle få ställning som myndighetsspråk vid sidan av svenskan. (Tandefelt & Finnäs 2007:38–39, 44; Tandefelt 2009:74.)

Krigsslutet 1809 hade alltså inga omedelbara verkningar på det svenska språket, men förutsättningarna för den framtida språkutvecklingen förändrades. Även om

³ Läs om finska lån och hur de anpassas i de svenska dialekterna i Finland i Sandström (2011).

kontakten med språk- och kulturutvecklingen i Sverige inte bröts helt, blev förbindelserna långsammare och ensidigare. Under den svenska tiden hade kontakterna med det svenska språket i Sverige varit täta, kontinuerliga och mångfasetterade, och det hade också handlat om rörlighet i bägge riktningarna. 1809 upphörde behovet av samröre i officiella ärenden mer eller mindre helt. Däremot bestod de privata kontakterna mellan släktingar och vänner i bägge länderna samt den kulturella gemenskapen mellan Sverige och Finland. (Ahlbäck 1971:29; Ståhle 1981:3; Tandefelt & Finnäs 2007:36; Tandefelt 2009:74–75.)

Då Helsingfors 1812, tre år efter krigsslutet, blev storfurstendömet huvudstad, förlängdes det geografiska, och därmed även det språkliga avståndet från huvudstaden till Stockholm.

Strax utanför Helsingfors ligger sjöfästningen Sveaborg. Den hade stor betydelse för Helsingfors under ryska tiden. Både rysk militär och civilbefolkning bodde på fästningens område. Även på fastlandet i själva staden bodde många ryssar; den rysktalande befolkningen var den tredje största språkgruppen efter den svensk- och finsktalande befolkningen i Helsingfors. Helsingfors besöktes också av personer ur den petersburgska och baltiska societeten, när staden på 1830-talet blev en fashionabel badort för ett par decennier framåt. På 1850-talet dog dock badortslivet ut. (Åström 1957:44–45.)

5 Varför slog ryskan aldrig igenom på bred front?

Ryskan var kejsardömet språk och det språk som användes för kommunikation med myndigheterna. De finländare som hade officiella kontakter med kejsardömet behövde därför behärska ryska väl. Men den ryska befolkningens sociala struktur var snäv i jämförelse med förhållandena i det ryska imperiets övriga provinser. Andelen ryssar var mindre i Finland än i något annat av det ryska rikets randområden. Den största ryska folkgruppen fanns i garnisonerna, som störst närmare 50 000 under Krimkriget (1853–56) men ofta mycket mindre. I städerna i östra och södra Finland bodde ryska handelsmän. Dessutom förekom kringvandrande gårdfarihandlare och arbetare. På Karelska näset fanns fast bosatt rysk befolkning, men den var inte stor. Det handlade om ett fåtal grupper som hade mycket liten kontakt med varandra. Någon rysk talgemenskap kan man därför inte tala om. Det dröjde innan den ryska befolkningen, med ryskt statsstöd, fick grundläggande institutioner som skola, teater och tidningspress. Den övriga befolkningens kunskaper i ryska förblev skrala trots att man läste ryska i skolan. Vanliga undersåtar hade inte särskilt mycket kontakter med rysktalande som bodde i eller besökte storfurstendömet. (Engman 2019.)

Karl Lindström, lektor i svenska vid Helsingfors universitet, skrev 1885 två banbrytande artiklar om svenskan i Finland och även han konstaterar att det ryska inflytandet på svenskan inte var så stort som man kanske kunde förvänta sig:

Hvad åter inflytande från ryskan vidkommer, så är det ej af någon betydelse. Det inskränker sig för det mesta till några enstaka låneord såsom isvotschik, samovar, lavka etc. Den i vårt land bosatta och till en stor del aklimatiserade ryska medelklassen

är alt för liten till antal och står på för låg bildningsgrad, för att kunna utöfva något inflytande. [Lindström 1885:266.]

6 Om undervisningen i ryska i Finland på 1800-talet

Från rysk sida hade man säkert tänkt sig att kunskaperna i ryska skulle nå upp till en högre nivå. 1813 hade nämligen fastslagits att alla som innehade en offentlig tjänst i Storfurstendömet skulle ha examen i ryska, även om man stipulerade en övergångsperiod på fem år. Men eftersom undervisningen i skolorna var undermålig, och intresset bland studenterna bristande visade sig kravet vara orealistiskt. Man höll ändå fast vid kravet, men det ledde till protester och gav upphov till ”ryska striden”, en pressdebatt om ryskans ställning i storfurstendömet. Myndigheterna backade då i sina krav på språkkunskaper; 1824 befriades präster och 1831 lärare från kravet. Undervisningen i ryska i skolorna förblev ändå obligatorisk under hela 1800-talet och fram till självständigheten 1917, med undantag för perioden 1863–1872. (Engman 2009:253.)

Även om den obligatoriska undervisningen innebar att fler skolelever läste ryska, hade den inte bara positiva effekter på de finländska språkkunskaperna. Obligatoriet hade gjort språket avskytt, skriver Zacharias Topelius den 16 november 1871 i *Finlands krönika* inför återinförandet av den obligatoriska ryskundervisningen:

Denna månad har annars bevitnat, jemte andra reformer, ryskans obligatoriska återinförande i skolorna och förordningen om ett 7 klassiskt lyceum för inlärandet af ryska och moderna språk i Helsingfors. – K. [kejsaren] ifrån hken [hvilken] initiativet utgått, åsyftar härmed att afhjelpa en verklig brist, men har ingenting lärt af så många år förut vunna erfarenhet, att just ryskans obligatoriska egenskap var den, som mer än något annat gjorde detta språk afskydt, medan en märkbar förändring i åsigt begynt visa sig, sedan Baranovski föreslog borttagandet af det obligatoriska tvånget. De senaste åren ha t.o.m. begåfvade unge man [!] sökt ryska stipendier, hket [hvilket] förut skulle ådragit dem förakt. Och nu skall detta, beklagliga förakt och försummande af ett nödvändigt språk åter begynna. [Topelius 1860–1878:254.]⁴

Ryskan och ryskundervisningen fick aldrig den ställning i Finland som den politiska eliten i början av storfurstendömet tid hade tänkt sig att den skulle få. Bristen på lämpliga läromedel och kompetenta lärare avspeglade sig i attityderna till skolämnet. C.G. Ehrström, docent i ryska vid akademien i Åbo, gav 1822 ett exempel på de första skollärarnas inkompetens genom att beskriva läraren i ryska i trivialskolan i Vasabacken, Johan Sterenius, som ”i hög grad okunnig i Ryska Språkets grunder och likaså försumlig i uppfyllandet af sitt kall”. Då kunskaperna därtill sällan efterfrågades började eleverna enligt Ehrström snart uppfatta lektionerna i ryska som en ”formalitet”, och både elever och lärare betraktade lärarna i ryska som ”ett Bihang det man gerna ville blifva af med”. Lika ineffektiv som skolundervisningen var den

⁴ Finlands krönika är en dagboksartad kommentar till politiska skeenden och dagsaktuella händelser i Finland skriven av Zacharias Topelius mellan åren 1860 och 1878.

undervisning i ryska som i början av 1810-talet, alltså före Ehrströms tid, gavs vid akademien i Åbo. (Wassholm 2014:91–92; Ehrström citerad genom Wassholm.)

Kunskaperna i ryska var skrala under hela den ryska tiden fram till 1917. Kunskaperna behövdes närmast inom vissa domäner, nämligen inom militären och administrationen. De försök som vid olika tider gjordes för att öka och effektivisera undervisningen i ryska mötte alltid passivt motstånd. (Engman 2009:253.)

7 Runeberg

Nationalskalden Johan Ludvig Runeberg (1804–1877) hade fått undervisning i ryska. Men eftersom Runeberg hade gått i trivialskolan i Vasa under åren 1815–1822 hade han förmodligen åtminstone till en del undervisats av ovannämnde lektor Sterenius, vars undervisningsförmåga alltså ifrågasatts av Ehrström. Att Runebergs kunskaper i ryska var anspråkslösa kan vi därför förmoda.

Med tiden glömde han förmodligen bort det lilla han hade lärt sig. Detta bekräftas av professorn i ryska Jakov Grot, som 1839 skrev: ”Runeberg behärskar inte ryska men han frågade ut mig och visade ett stort intresse för den ryska litteraturen.” (Citat genom Byckling 2013:85.) 1841 fick Runeberg Aleksandr Pusjkins verk i urval i tysk översättning som gåva av Grot, med en dedikationsdikt på hexameter. I dikten, som utspelar sig i himlen, figurerar den fyra år tidigare avlidne Alexander Pusjkin och den nyligen avlidne Pjotr Pletnjov, litteraturforskare och rektor för universitetet i S:t Petersburg, samt Runeberg:

Hvad för ett lifligt samtal uppå de himmelska fälten?
Dit har nyligen anlant en skald, och hans andlige broder
Puschkin, som redan börjat sitt fjerde år uti himeln,
Möter den nya gästen med frågan: ”Hvad händer på jorden,
I det rike, hvars ljus så skönt omstrålar här alla,
Men ifrån hvilket dernere blott några ana en skymning, –
I det rike, hvartill vi begge bland menniskor hörde,
Och som är nämndt Poësi?” – ”Min broder, svarade gästen
”Ett har jag att berätta. Bland Finlands ödsliga klippor
Lefver en ädel skald som du skulle älskat af hjerta,
Hade hans sånger nått en gång ditt kroppsliga öra.
Se, nu har han med lyra i handen vänt sina blickar
På ditt fädernesland i Cathrina’s glänsande dagar.
O, hur ljuft han stämmer en sång om Ryssinnan Nadeschda!
Sjelf jag hört den klinga på afstånd under min hitflygt” –
Teg; med ett leende sade då Puschkin förtjust och otålig:
”Nyfiken är jag att veta, om han väl känner min sångmö!” -
”Blott ditt namn”, så svarar den andra, ”är känt utaf honom, -
Ej din sångmö, tyvärr! hennes språk is [sic] han icke studera!” [...]
[Grot citerad genom Byckling 2013:106.]

Trots sina ytliga eller obefintliga kunskaper i ryska var Runeberg ändå alltså positivt inställd till ryskan och rysk kultur. Detta vittnar bland annat hans vänskap med Jakov

Grot om. Enligt Wrede, Solstrand & Terling-Hasán (1983:9, 11) är det uppenbart att Runebergs intresse för Ryssland var stort under åren närmast efter universitetets 200-årsjubileum 1840. Jubileet bidrog till en uppfattning att det fanns möjligheter för Finland att verka som en givande part i det ryska väldet. Runebergs umgänge med Grot och hans intresse för Ryssland gav upphov till den episka dikten *Nadeschda*, som utkom 1841. Verket representerar det mest ryska i Runebergs produktion. (Byckling 2013:92.)

Men då Runeberg i den episka dikten *Elgskyttarne* (1832) för att ge lokalfärg medvetet hade infört fennicism, alltså finska språkdrag, använde sig Runeberg inte av russicism, ryska språkdrag, för att bidra till miljöskildringen i *Nadeschda*. I stället är det närmast med person- och ortnamn som han placerar diktens händelser i Ryssland. Jag är övertygad om att han hade använt sig av ryska ord som stilgrepp i *Nadeschda* om han bara hade behärskat dem.

Helt fria från ryskt inflytande är Runebergs skrifter ändå inte. I Runebergs *Samlade skrifter* har jag hittat den välkända russicismen *iswotschik* 'hyrkusk', *stakan* 'glas' och en handfull andra. Men det kanske mest talande exemplet är ordet *serkalo* som används som svordom i pjäsen *Belägringen*:

Rasky. Ah, ah, ah! Drick här en droppe, Feodor Petrovitsch, drick ur stakan, drick till botten, drick som jag, min vän. Hvad är det du säger, femtio man? Serkalo, diable, drick ut ditt glas, du ljuget!

Det som gör exemplet intressant är nämligen att det ryska ordet *zerkalo* 'spegel' inte alls används som en svordom. (E-post från Olga Mezhevich 30.8.2016.) Exemplet kan alltså snarare tolkas som ett tecken på Runebergs svaga kunskaper i ryska.

8 Viborg

Kunskaperna i ryska var alltså inte stora i storfurstendömet Finland på 1800-talet. Men ett undantag var staden Viborg, vilket både kan förklaras med det geografiska läget och med att staden blivit en del av Ryssland redan 1710 då Peter den store erövrade en stor del av sydöstra Finland. 1812 förenades området med resten av Finland, dvs. storfurstendömet. I Viborg hittar man mer ryskt inflytande än vad man hittar i resten av Finland, men inte bara ryska talades i staden. 1800-talets Viborg var en kosmopolitisk miljö i jämförelse med andra finländska städer, och flerspråkigheten kan sägas ha varit stadens varumärke. (Tandefelt 2019.)

1812 hade Viborg en befolkning på 2900 personer, varav 44 procent angetts som finskspråkiga, 29 procent ryskspråkiga, 14 procent svenskspråkiga och 12 procent tyskspråkiga. Då staden växte stärktes den finska majoriteten på bekostnad av de andra språkgrupperna. 1930 utgjorde de finskspråkiga nästan 94 % av befolkningen, men ännu 1900 var de rysktalande 14,6 procent och de svensktalande 8,7 procent av befolkningen i Viborg. (Tandefelt 2019.)

Den viborgska författaren Jac. Ahrenberg (1847–1914) skildrar i sin roman *Hihuliter* (1889) en livlig stadsscen i Viborg.

Rundtomkring det hela stimmade en rörlig hop barischnikar, isvoschikar, amatörer, hästskojare, tidningsreporters och en massa pojkar, icke de minst ifriga vid denna sportfest. Språkförbistringen var storartad. Ryska, tyska, finska, svenska och tatariska talades om hvartannat, alla flytande orätt, men man förstod hvarandra så obegripligt bra ändå. De olika springarnes forna bedrifter utlades, deras nuvarande ”chancer” diskuterades ifrigt, svordomar på olika tungomål, gnäggningar och oljud af tusen slag fylde luften så man kunde tro sig med ens förflyttad bland helt andra människor än lugna, säfliga finnar – men så var man ju också i Wiborg och det är likväl ännu idag någonting annat än det öfriga Finland. [Ahrenberg 1889:71–72.]

Viborgarna var stolta över sin flerspråkighet, vilket vi kan läsa mellan raderna också hos Jac. Ahrenberg. Det finns ett viborgskt uttryck som lyder ”ein Echter Wiburger geht auf allen Vieren”, dvs. en äkta viborgare talar fyra språk och byter obehindrat mellan dem när andan faller på. Effekten av denna språkväxling blev ett ymnigt inslag av lån. (Tandefelt 2019.)

En enkät gjord av Marika Tandefelt 1990–1991 som riktades till 65 ursprungligen viborgska informanter gav bland annat som resultat en förteckning över 400 ord och uttryck som lånats mellan språken. Drygt hälften av dessa ord var ryska. Tandefelt konstaterar att just ryskan var en gemensam källa till lån för viborgare, oavsett modersmål. Lånorden representerar många olika domäner, men lånorden som representerar det ryska köket är påfallande många. Här finns bland annat påskbrödet *kulits* (*kulitj*), *maroschina* (*morozjenoje*) ’glass’ och *tjinuski* (*tjanutjka*) ’kola’. (Tandefelt 2019.) En del av dem lever kvar i finlandssvenskan än i dag, t.ex. *tjinuski* som är fullt levande fortfarande, också bland oss som saknar viborgsk anknytning. De ryska lånorden är mestadels gemensamma för svenskan och finskan. Tandefelt sammanfattar: ”Det speciella med viborgssvenskan, och andra former av ”wiborska”, låg främst i benägenheten att frikostigt krydda det egna modersmålet med lånat gods ur flera språk – ett färgrikt språkbruk för en kulturellt färgrik stad.” (Tandefelt 2019:380.)

9 Ryskan i slang och dialekt

Ryskt inflytande hittar man också i Helsingforsslang. Det gäller särskilt den tidiga Helsingforsslangen. Den så kallade stadislangen (fi. *stadin slangi*) var ett säreget finsk-svenskt blandspråk, där också ryskan hade del. I den gamla slangen var orden i stor utsträckning gemensamma, oberoende av om ramspråket var finska eller svenska. Det som avslöjade talarens modersmål var ord och grammatiska element utanför slangens eget ordförråd. I den gamla stadislangen kom upp till 75 procent av orden från svenskan och 20–25 procent från finskan. Men i den gamla slangen fanns också ungefär 300 ryska ord. (Paunonen 2015, se även Lönnqvist 2006.)

Efter andra världskriget trädde de ryska slangorden tillbaka, mer så i den slang som användes av svenskspråkiga talare. I dagens ungdomsslang är det finskan och engelskan som bidrar med de flesta lånen. (Forsskähl 2015:54.)

Ryska lån finns även i dialekterna. En undersökning av de långgivande språken i *Ordbok över Finlands svenska folkmål* (Martola et al. 2014) visar att det vanligaste långgivande språket föga förvånande är finska, och på andra plats kommer de amerikaengelska orden. De ryska lånorden kommer på tredje plats. I en del fall kan finska ha varit förmedlande språk.

Som exempel på ryska lån i våra dialekter kan för symmetriens skull nämnas påskbrödet *kolits*, och *marosji* 'glass', dvs. russicismerna som också fanns i viborgskan. Både *kolits* och *marosji* finns som uppslagsord i *Ordbok över Finlands svenska folkmål*.

10 Sammanfattning

I dag är det ryska inflytandet på finlandssvenskan litet. Detta kan exemplifieras med hur det ser ut i *Finlandssvensk ordbok* (2008, webbutgåva 2016). Av totalt 2550 uppslagsord i *Finlandssvensk ordbok* är bara nio så kallade russicismerna:

- birs 'taxistation, hyrkuskstation, droskstation; även taxibil'
- dejour, dejourera, dejourerande – från franska via ryska 'jour, ha jour, jourhavande'
- desant 'sovjetisk fallskärmsspion'
- istvostjik 'hästdroska, åkare, hyrkusk'
- kamurka 'skrymsle, garderob, krypin, hörn, vrå'
- prenika 'medalj, utmärkelse, ordenstecken'
- skvär 'öppen plats, liten stadspark'
- pasha 'påskefterrätt av ryskt ursprung'
- remont 'reparation, renovering, restaurering'

Alla är substantiv eller verb, alltså öppna ordklasser som kan användas också av personer utan stora kunskaper i ryska. Många av dem är vardagliga, eller historiska. Alla utom en har kommit in i finlandssvenskan före 1917. Undantaget är *desant*, som är ett ord från andra världskriget. Ingen påfyllnad av ryska ord i finlandssvenskan verkar ske i dag.

Däremot är det finska inflytandet stort, för att inte säga överväldigande. För att återigen använda *Finlandssvensk ordbok* som källa kan det konstateras att majoriteten av finlandismerna i ordboken kan spåras till finskan antingen som direktlån, översättningslån eller någon annan typ av finskt inflytande. Så har det också sett ut i ett långt perspektiv.

Finskan har varit ständigt närvarande och syns på alla nivåer av språket, också i något så grundläggande som accentsystemet. Det finska inflytandet finns också till exempel i syntaxen, vilket det inte skulle göra om inte finlandssvenskars kunskaper i finska vore väldigt bra. Vad beträffar ryskan har den snarare haft rollen som gästspelare under den tid då Finland var en del av det ryska imperiet från 1809 till

1917. Bara enstaka nya ryska lånord har kommit sedan 1917. Om våra samhällen inte förändras väldigt radikalt i framtiden har spåren av ryskan snart sopats bort helt.

Litteratur

- Ahlbäck, Olav (1971): *Svenskan i Finland*. Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15. Andra upplagan, fotografiskt omtryck av första upplagan 1956. Stockholm.
- Ahrenberg, Jac. (1889): *Hihuliter. Skildringar från Östra Finland*. Borgå: Werner Söderströms förlag
- Burman, Carina (1999): Alexander Hacks och Eskolagubbens visor. I: Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Första delen. Åren 1400–1900*. Helsingfors: SLS. S. 131–132.
- Byckling, Liisa (2013): Jakov Grot och J.L. Runeberg. I: *Historiska och litteraturhistoriska studier* 88, SSLS 780. S. 81–116.
- Dahl, Östen & Lars-Erik Edlund (red.) (2010): *Språken i Sverige. Sveriges Nationalatlas*. Stockholm: Norstedts.
- Engman, Max (2009): *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*. Stockholm: Atlantis.
- Engman, Max (2019): Storfurstendömet tre språk. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 399–416.
- Forsskåhl, Mona (2015): Finlandssvensk slang. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 47–78.
- Hof, Sven (1753): *Sven Hofs Swänska språkets rätta skrifsätt* (1753). Med ordstatistik och flera register i ny utgåva. Utg. av Mats Thelander 1985. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Häkkinen, Kaisa (2019): Svenska lånord i finskan. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 385–398.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta (2012): *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag*. Nordica Helsingiensia 28.
- af Hällström-Reijonen, Charlotta (2022): ”Vi kunna skrifva den mäst ortografiska Svenskan, men ej tala en mening utan att förråda vår härkomst ifrån det gamla Österlandet”. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2021. 144. S. 119–128.
- Ivars, Ann-Marie (2015): *Dialekter och småstadsspråk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors.
- Ivars, Ann-Marie (2019): 1700-talssvenska i Finland – i ljuset av Pehr Kalms brev till C. F. Mennander. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 169–199.
- Kolehmainen, Taru (2009): Kielenhuoltoa svetisismien varjossa. *Kielikello* 3/2009. Tillgänglig: <https://www.kielikello.fi/-/kielenhuoltoa-svetisismien-varjossa> [hämtad 29.4.2022]
- Kuvaja, Christer (2019): Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 317–354.

- Larsson, Lars-Gunnar (2014): Finska lånord och dåligt öl. *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* 55. S. 100–109.
- Lilius, Pirkko (1994): *Språkval och ordval i tillfällesdiktningen i Finland 1700–1749*. Studier i Nordisk filologi 73. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Lindström, Karl (1885): Studier på svensk språkbotten I. *Finsk tidskrift* XIX. S. 266–273.
- Lönnqvist, Barbara (2006): ”E’ du helt dårka?” Ryska lämningar i helsingforsiskt ungdomsspråk. Per Ambrosiani, Irina Lysén, Elisabeth Löfstrand, Johan Muskala (eds.), *Jako blagopesnivaja ptica. Hyllningsskrift till Lars Steensland*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Slavic Studies 32. Stockholm. S. 129–133.
- Martola, Nina, Leila Mattfolk & Caroline Sandström (2014): Lån i svenska dialekter i Finland. *Språkbruk* 4/2014.
- Mezhevich, Olga: e-post 30.8.2016.
- Parkvall, Mikael (2019): De första finlandssvenskarna – när, hur och varifrån? Föredrag hållet på De svenska historiedagarna i Helsingfors oktober 2019. Tillgängligt på: <https://www.axess.se/tv/de-svenska-historiedagarna-i-helsingfors/del-4-av-10-de-forsta-finlandssvenskarna-nar-hur-och-varifran/>
- Paunonen, Heikki (2015): Svenska i finsk Stadislang. I: Marika Tandefelt (red.), *Gruppspråk, samspråk, två språk*. Svenskan i Finland – i dag och i går I:2. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 79–90.
- Persson, Martin (2020): Historien bakom tonaccenterna börjar under vikingatiden, *Språkbruk* 4/2020.
- Sandström, Caroline (2011): Finska lån och hur de anpassas i de svenska dialekterna i Finland. I: Lars-Erik Edlund, Lennart Elmevik & Maj Renhammar (red.), *Studier i dialektologi och sociolingvistik*. Föredrag vid Nionde nordiska dialektologkonferensen i Uppsala 18–20 augusti 2010. S. 249–257.
- Stenberg, Pehr (2014) [1758–1784]: *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*. Del 1. 1758–1784. Utgiven av Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt. Umeå.
- Ståhle, Carl Ivar (1981): Stockholmspråket och finlandssvenskan. *Folkmålsstudier* 27. S. 1–13.
- Tandefelt, Marika & Fjalar Finnäs (2007): Language and demography: historical development. I: Karmela Liebkind, Tom Moring, Marika Tandefelt & Nancy Dorian (eds.), *International Journal of the Sociology of Language* 187/188. The Swedish-Speaking Finns. S. 35–54.
- Tandefelt, Marika (2009): Språket vi äger samman. I: Jonas Nordin (red.), *Biblis 46. Svensk-finska kulturförbindelser under åttahundra år*. Föreningen Biblis. S. 70–83.
- Tandefelt, Marika (2019): Viborg – en mix av språk och kulturer. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 355–384.
- Tidningar Utgifne af ett Sällskap i Åbo*, nr. 37, 16.9.1784. Tillgänglig på: <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/412387?page=1> [hämtad 9.5.2022]
- Topelius, Zacharias (1860–1878): *Finlands krönika 1860–1878*, utgiven av Rainer Knapas 2004. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. Stockholm: Atlantis.
- Villstrand, Nils Erik (2009): *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*. Finlands svenska historia 2. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. Stockholm: Atlantis.

- Wassholm, Johanna (2014): *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E.G. Ehrström 1808–1835*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Widmark, Gun (1991): Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. *Språk och stil*. NF. 1 (1991). S. 157–198.
- Wollin, Lars (2019): Jöns Budde – Finlands förste litteratör. I: Marika Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenskan i Finland – i dag och i går III:1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 97–126.
- Wrede, Johan, Helena Solstrand och Ulla Terling Hasán (1983): Inledning. I: *Kommentar till Fänrik Ståls sägner*, Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland. S. 5–34.
- Åström, Sven-Erik (1957): *Samhällsplanering och regionbildning i kejsartidens Helsingfors. Studier i stadens inre differentiering 1810–1910*. Helsingfors: Helsingfors stad.

Medellågtyska – myten om det enhetliga språket

Några aspekter av det lågtyska språkets historia

Stefan Mähl

1 Inledning

Det tyska språkområdet delas i normalfallet in i två huvudområden: hög- och lågtyska. Gränslinjen mellan dem benämns *Benrather Linie*, gränsen för den andra eller högtyska ljudskridningen (se karta 1). Söder om *Benrather Linie* – i högtyskan – försköts de tonlösa klusilerna [p], [t], [k] beroende på ställning i orden till affrikator [pf], [ts], [kx] eller till frikativor [f], [s], [x].¹ Norr om *Benrather Linie* – i lågtyskan, men även i engelskan och i de skandinaviska språken – förblev *p*, *t*, *k* oförskjutna (se tabell 1).

Tabell 1. Förskjutna och oförskjutna konsonanter *p*, *t*, *k*.

Högtyska	Lågtyska	Svenska	Engelska
<i>Pfanne</i>	<i>Panne</i>	<i>panna</i>	<i>pan</i>
<i>auf</i>	<i>op / up</i>	<i>upp</i>	<i>up</i>
<i>Zeit</i>	<i>Tied</i>	<i>tid</i>	<i>tide</i>
<i>essen</i>	<i>eten</i>	<i>äta</i>	<i>eat</i>
<i>Buch</i>	<i>Bök</i>	<i>bok</i>	<i>book</i>

Medellågtyska är en samlingsbeteckning för dialekterna och skrivspråken² *Nordniederdeutsch*, *Ostfälisch*, *Südmärkisch* och *Westfälisch* under perioden 1200–1650. Dessa huvudgrupper kan i sin tur delas in i undergrupper. Mellan dem finns språkliga skillnader, särskilt inom ordförrådet, men även på det fonologiska, morfologiska och syntaktiska området. I den inledande medellågtyska perioden (cirka 1200–1370) skedde en successiv övergång från latin till lågtyska i de skriftliga domänerna. Perioden var emellertid präglad av ett växelbruk mellan latin och

1 I de mellantyska dialekterna direkt söder om *Benrather Linie* finns det övergångsområden där såväl förskjutna som oförskjutna konsonanter förekommer. Förskjutningen av initialt *k* ([k] > [kx]) förekommer endast i dialekter i Tyrolen och i Schweiz, varför den inte behandlas i tabell 1.

2 I det föreliggande bidraget används beteckningen *skrivspråk*. Med skrivspråk (ty. *Schreibsprache*) avses skrivna varieteter som existerade i ett specifikt stadskansli eller i en specifik region. Beteckningen är vald eftersom det rör sig om icke-normerade varieteter där variationen är stor. Bruket av beteckningen *skriftspråk* implicerar däremot att den skrivna varieteten är normerad, vilket inte var fallet under senmedeltid och tidigmodern tid. I bidraget används *skriftspråk* när tankarna om det enhetliga medellågtyska skriftspråket beskrivs.

lågtyiska som i hög grad var textsortsorienterat – lågtyiska i lagtexter, särskilt i stadsrätter, och latin i brev och urkunder (diplom). I den mellersta perioden (cirka 1370–1520) dominerade lågtyiska i alla textsorter. I den sista perioden (cirka 1520–1650) ägde en successiv övergång från låg- till högtyska rum som fortsatte på 1700-talet. På det lågtyiska området uppstod en situation som i forskningen benämns *medial diglossi* (Peters 2000:178): Högtyska användes i första hand i skrift och lågtyiska användes – beroende på samhällskikt och språksituation – i tal, men även i skrift.³ Orsakerna till övergången i de skriftliga domänerna står primärt att söka i behovet av att kommunicera, men även ekonomiska, kulturella, politiska och religiösa faktorer spelade en roll.

Karta 1. Benrather Linie är den markerade gränslinjen mellan det lågtyska (ty. Niederdeutsch) och det högtyska språkområdet (ty. Hochdeutsch). I det gröna området bär den lokala dialekten beteckningen platt (ty. Platt). Kartan publiceras med tillstånd av Dr. Markus Denkler, Münster.

3 Reformationens genomförande i Nordtyskland skedde primärt på lågtyska eftersom Luthers högtyska inte kunde förstås av befolkningen. Luthers texter översattes från hög- till lågtyska för att reformationen skulle kunna få fotfäste i Nordtyskland (se Mähl 2019).

Exempelvis tvingades de nordtyska furste- och stadskanslierna att kommunicera på högtyska i kontakten med de rättsliga instanserna i Sydtyskland (ty. *Reichskammergericht*) där lågtyska inte kunde förstås. För nordtyska kanslier, diplomater och jurister blev bruket av högtyska – i tal och skrift – ett tvång. Det nordtyska området var i stort behov av högtyska, men det sydtyska området behövde inte lågtyska, som Norbert Nagel (2008) har fastslagit. De övre samhällsklasserna blev tvåspråkiga (hög- och lågtyska), medan den stora massan förblev enspråkig (lågtyska). Den lågtyska som talades och skrevs fick under 1600-talet beteckningarna *platt* eller *plattyska* (ty. *Platt, Plattdeutsch*), ett begrepp inlånat från nederländskan (Lasch 1917). Platt betydde i detta sammanhang ursprungligen 'förståelig', 'tydlig' men fick på nordtysk botten tidigt en bibetydelse 'mindervärdig', 'underlägsen'. Den speglade lågtyskans förhållande till de högtyska varieteterna som åtnjöt en högre prestige. Det hade alltså ursprungligen ingenting med det platta landskapet att göra, vilket ibland hävdas. Med plattyska eller platt avses numera i första hand de lågtyska dialekter som i begränsad omfattning används i Nordtyskland, men platt kan även användas söder om Benrather Linie som beteckning för den lokala dialekten (jfr karta 1).

2 Myten om det enhetliga språket

I centrum för det föreliggande bidraget står en seglivad myt som präglade den lågtyska språkhistorieforskningen under 1900-talet. Den kan sammanfattas på följande sätt: Genom övergången från latin till folkspråk uppstod i Nordtyskland på 1200- och 1300-talen flera regionala lågtyska skrivspråk. Efter en period präglad av språklig mångfald blev kanslispråket i Lübeck, hansans viktigaste stad, i slutet av 1300-talet mer enhetligt. Denna s.k. lybska norm spred sig sakteliga över hela det lågtyska språkområdet och trängde tillbaka de regionala skrivspråken. På 1400-talet ska ett enhetligt skriftspråk ha dominerat inte endast i hela Nordtyskland, utan även i hela Östersjöområdet. Det är denna period som i forskningen benämns klassisk medellågtyska. Basen för det gemensamma skriftspråket bildade varieteten i Lübeck och bär beteckningarna *die mittel-niederdeutsche Schriftsprache*, *die Hanesprache*, *die lübische Ausgleichs-sprache* eller *die lübische Norm*. Om detta påstående skulle vara sant, skulle det lågtyska skriftspråket vara normerat långt före sina närbesläktade grannspråk högtyska och nederländska – till och med *före* boktryckarkonstens genomslag. Hur kom forskningen fram till denna slutsats?

3 De första tankarna om ett lågtyskt skriftspråk under senmedeltiden

I den lågtyska språkforskningens begynnelse, dvs. i slutet av 1800-talet, diskuterades frågan huruvida det under senmedeltiden hade funnits ett lågtyskt skriftspråk som skilde sig från dialekterna. Redan hos August Lübben (1882), en av pionjärerna inom den lågtyska språkforskningen, fanns idén att det skrivna språket inte överensstämde med dialekterna. Han skilde på språkdräkten i lokala och regionala texter (Lübben 1882:2 f.). Lübben myntade begreppet *das Gemeinniederdeutsche* som omfattade nordlågtyiska och ostfaliska – med Lübeck som språkligt centrum. Här omtalades för första gången Lübecks betydelse för lågtyskans skriftlighet. I anslutning till det uttalade sig Lübben (1882:3) även om språket i Westfalen som karakteriserades av flera egendomliga språkdrag. Westfaliskan var enligt Lübben inte en del av *das Gemeinniederdeutsche* men de bildade gemensamt medellågtyiska. Ett år senare uttalade sig Franz Jostes (1883) i frågan. I inledningen till utgåvan av Johannes Veghes predikningar, en predikant från Münster i Westfalen som var verksam på 1400-talet, anslöt sig Jostes till Lübbens uppfattning: Språket i Veghes texter avvek ibland från det lokala språket. Avvikelserna berodde enligt Jostes (1883:52) på nederländskt inflytande. Såväl Lübben som Jostes skilde alltså på utvecklingen i Westfalen och på det övriga lågtyska området. Westfaliskan hörde enligt Lübben inte till *das Gemeinniederdeutsche*, och enligt Jostes uppvisade westfaliska texter nederländska drag. Ingen av dem framhävde Lübecks roll för utvecklingen av det westfaliska språket under senmedeltiden.

4 Mytens uppkomst

I början av 1900-talet behandlades frågan om ett medellågtyiskt skriftspråk på nytt, men den här gången av företrädare för den nordtyska rörelsen *Niederdeutsche Bewegung* som bestod av bl.a. lärare, författare och kulturarbetare. Rörelsen, som på 1800-talet hade endast språkliga intressen genom författare som Klaus Groth och Fritz Reuter, fick med tiden en politisk slagsida med nationalistiska ambitioner. Språk och kultur kopplades ihop med raselement. Den hade också ett språkpolitiskt program (Lesle 2017). Det handlade ytterst om kulturkampen på det lågtyska området – en kamp mellan det lågtyska och det högtyska; de lågtyska dialekterna ansågs vara hotade som kulturfenomen.

1906 beskrev den i Hamburg verksamme Conrad Borchling det medellågtyiska skriftspråket i en populärvetenskaplig artikel. Här framträdde för första gången en för den lågtyska språkforskningen ödesdiger ideologisering i frågan. I artikeln slog Borchling (1906:131) nämligen fast att det hade existerat ett *enhetligt* lågtyskt skriftspråk i Nordtyskland som genom hansans förmedling även hade använts i flera Östersjöländer – från Westfalen i väster till Livland i öster.

Några år senare publicerades Agathe Laschs *Mittelniederdeutsche Grammatik* (1914).⁴ Med den inleddes en ny epok i den medellågtyska språkforskningen. Laschs tankar om det medellågtyska skriftspråket skulle – liksom Borchlings idéer – bli avgörande för den vidare behandlingen av ämnet. Hon ansåg att det hade funnits ett medellågtyskt skriftspråk med få lokala och regionala språkformer. Basen för skriftspråket bildade varieteten i Lübeck med omnejd. Anledningen var Lübecks dominerande roll i hanseförbundet (Lasch 1914:11). När det gäller Lübeck anslöt sig Lasch alltså till Lübbens uppfattning. I en uppsats från 1925 *Vom Werden und Wesen des Mittelniederdeutschen* diskuterade Lasch frågan igen och hon framförde i princip samma argument (Lasch 1925:63 ff.). Hon upphävde emellertid Lübbens tudelning där språket i Westfalen skilde sig från das Gemeinniederdeutsche. Även i Westfalen hade språklig enhetlighet eftersträvat, men westfaliskan uppvisade vissa regionala drag som berodde på orienteringen västerut, mot nederländskan (Lasch 1925:67). Uppfattningen att Westfalen utgjorde ett undantag kan inte spåras i hennes senare skrifter. Borchling och Lasch introducerade ett koncept som kom att bli avgörande för den följande diskussionen, utan att de egentligen presenterade bakomliggande data för det. Enligt den svenske germanisten Erik Rooth var kopplingen mellan hansan och språket grundtemat för Borchling (Rooth 1972:26). Det var alltså i första hand politiska – inte språkliga – argument som lyftes fram i diskussionen.

Borchling fortsatte under 1920-talet att betona Lübecks betydelse för utvecklingen av det enhetliga skriftspråket, men det sista klivet tog han 1938. Borchling (1938:26 f.) påstod då i en artikel att det nordlågtyiska skriftspråket – med utgångspunkt i Lübeck – hade använts i såväl Westfalen som i den östliga delen av Nederländerna, i gränsområdet mellan medelnederländska och medellågtyska. Som Robert Peters har påpekat, blev språkhistorien inte endast populariserad, utan även ett instrument för språkpolitiken hos den nordtyska rörelsen *Niederdeutsche Bewegung* (Peters 1995:203). Myten om det enhetliga medellågtyska språket var härmed etablerad i den vetenskapliga diskursen.⁵

Hur ska idéerna om den språkliga enhetligheten förstås? Lågtyskan hade under 1800- och 1900-talen förlorat sin prestige. Den hade endast status som dialekt och föraktades av de flesta i de bildade kretsarna – bruket av högtyska dominerade. Genom att betona Lübecks roll under hansatiden som en enande språklig kraft i hela Östersjöområdet höjdes värdet på lågtyskans aktier inte bara i Nordtyskland utan i hela Tyskland. Nordtyskarna kunde känna stolthet och samtidigt ökade de lågtyska dialekternas prestige. Med hjälp av det goda rykte som den lågtyska

4 Det saknas fortfarande en modern vetenskaplig medellågtysk grammatik. I forskningen, men även i universitetsundervisningen, används Laschs grammatik, som trots dess förtjänster är inaktuell på många områden. Om arbetet med en ny medellågtysk grammatik se bl.a. Ihden & Schröder 2021.

5 Den svenske germanisten Elob Colliander är däremot försiktig i sina utlåtanden i *Mittelniederdeutsches Elementarbuch*, en grammatik som p.g.a. hans militärtjänstgöring under det första världskriget aldrig publicerades. Colliander (u.å., § 13) talar om ett medellågtyskt skriftspråk som vilade på hansestädernas språk och om en strikt uppdelning mellan litteraturspråk (präglat av enhetlighet) och diplomspråk (med flera lokala språkdrag).

språkforskningen i Hamburg genom Borchling och Lasch åtnjöt kunde myten om det enhetliga skriftspråket etableras.

Efter det andra världskriget fortsatte den okritiska förmedlingen av de idéer som Borchling och Lasch hade presenterat. En av dem var språkforskaren William Foerste som 1949 yttrade sig på följande sätt i *Über plattdeutsche Sprache und Dichtung*:

Für die mittelniederdeutsche Schriftsprache bildete nun die in der Stadt Lübeck gesprochene Sprache die Grundlage. Lübeck war ja damals die wichtigste Handelsstadt Norddeutschlands, das anerkannte Haupt der Hanse. Und wie es fast immer in solchen Fällen zu sein pflegt, gab die politisch und wirtschaftlich führende Stadt auch in sprachlichen Dingen den Ton an. So wurde das in Lübeck gesprochene Niederdeutsch vorbildlich und verbindlich für den ganzen großen Raum von Westfalen bis zum Baltikum. [Foerste 1949:8]

'För det medellågtyska skriftspråket utgjorde nu det talade språket i staden Lübeck grunden. Lübeck var ju på den tiden den viktigaste handelsstaden i Nordtyskland, hansans erkända överhuvud. Och som det nästan alltid brukar vara i sådana fall, angav den politiskt och ekonomiskt ledande staden tonen även i språkliga frågor. På så sätt blev den talade lågtyskan i Lübeck förebild och föredöme för hela det stora området från Westfalen till Baltikum.' [min översättning]

Foerste hävdade denna uppfattning inte endast i populärvetenskapliga, utan även i vetenskapliga sammanhang. Exempel på det senare är hans bidrag *Geschichte der niederdeutschen Mundarten*, som publicerades i standardverket *Deutsche Philologie im Aufriss* (Foerste 1957). Därmed var uppfattningen fast förankrad i vetenskapen och den kom att bli cementerad i forskningen under en lång tid. Forskare som Karl Bischoff (1956:78), Willy Krogmann (1970:233 f.), Robert Peters (1973:80) och Erik Rooth (1970:73) traderade på 1950-, 1960- och 1970-talen den gamla myten i sina vetenskapliga publikationer. Till och med i Westfalen, vilket Lübben och Jostes aldrig påstod, ska den lybska varieteteten ha använts. Detta synsätt lade en våt filt över de vetenskapliga diskussionerna.

5 Empiriska data ledde till nya slutsatser

Intressant ur ett vetenskapligt perspektiv är att samtliga påståenden så långt byggde på ett mycket svagt empiriskt material. Det fanns alltså en svag koppling mellan empiri, tolkning och beskrivning. Det handlade till stor del om ett önsketänkande.

Under 1980-talet trädde en ny grupp språkhistoriker in på scenen under ledning av den i Münster verksamme forskaren Robert Peters. Gruppen beslöt sig för att genom omfattande undersökningar av kanslispråk i Westfalen antingen bekräfta eller avfärda idén om den lybska normens inflytande på de westfaliska skrivspråken. Peters, som i tidigare publikationer hade anslutit sig till den äldre uppfattningen (jfr Peters 1973), insåg snart att den bild som Borchling och Lasch hade förmedlat på 1910- och 1920-talen inte kunde vara sann. Det som fick Peters att fullständigt ändra uppfattning var de empiriska data som forskarna presenterade. Talrika analyser av

brev och urkunder (diplom) från olika westfaliska kanslier ledde till nya slutsatser. Idén om det enhetliga språket måste betraktas differentierat. Peters var särskilt skeptisk till Lübeckspråkets inflytande i Westfalen, och för första gången drogs slutsatsen att den lybska normens påverkan på de regionala skrivspråken i Westfalen hade varit obetydlig (Peters 1985:1278). Forskarnas resultat hade emellertid svårt att få genomslag. Åtskilliga språkforskare fortsatte att hävda Lübeckspråkets enhetlighet och utbredning över det lågtyska språkområdet. Germanisten Utz Maas gick nog allra längst när han 1987 påstod att skrivarna i den westfaliska staden Osnabrück redan från början hade haft språket i Lübeck som förebild (Maas & Mattheier 1987:234).

Under slutet av 1980- och i början av 1990-talet publicerades flera undersökningar om kanslispråk i Westfalen. Analyserna av dem ledde till två viktiga resultat:

1. Under 1400-talet konsoliderades städernas kanslispråk – vissa språkliga varianter trängdes undan. I fallet Osnabrück kan redan i mitten av 1300-talet ett slags ”westfalisering” av språket konstateras (Weber 2003:297).
2. Trots reduceringen av språkliga varianter förblev kanslispråken westfaliska, dvs. de orienterade sig efter lokala och regionala förebilder. Kanslispråken vilade tydligt på en westfalisk grund, och inslaget från Lübeck var i princip obefintligt.

Trots att alla data pekade åt ett och samma håll var det svårt för vissa språkhistoriker att frigöra sig från arvet – myten om det enhetliga språket och Lübecks roll. Peters insåg att han var ett stort avslöjande på spåren – ett paradigmskifte i forskningen, och han ansökte om medel hos det tyska forskningsrådet för ett större projekt. Projektet som genomfördes med ekonomiskt stöd från Deutsche Forschungsgemeinschaft under perioden 1994–2004 förkortas ASnA (*Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete*). I projektet undersöktes 44 städers kanslispråk på det lågtyska och (i gränsområdena) på det nederländska och högtyska språkområdet med variabellingvistisk metod. Projektgruppen koncentrerade sig på dokument från stadskanslier eftersom Lübecks dominans inom hansen var ett huvudsakligt argument i diskussionen. Parallellt med ASnA-projektet undersökte jag med finansiellt stöd från Östersjöstiftelsen bruket av medellågtyska i Stockholms kanslier under perioden 1364–1508 (Mähl 2008). Genom de två projekten kunde den språkliga utvecklingen i olika geografiska områden jämföras.

Innan några resultat från de omfattande undersökningarna presenteras ska den variabellingvistiska metoden kortfattat kommenteras. I alla äldre skrivspråk finns det förutom en någorlunda konstant kärna variabla områden. Det kan röra t.ex. ortografi, morfologi eller ordförråd. För att undersöka de variabla delarna kan den variabellingvistiska metoden användas. I metoden existerar två huvudtermer – *variabel* och *variant*. En variabel är ett lingvistiskt element som har minst två olika företrädare i det aktuella skrivspråket. Med en variabel avses följaktligen en språklig

/ semantisk enhet som har minst två olika medellågtyska varianter. Det exemplifieras nedan med variabeln 'ofta' och dess varianter i urval:

Variabel: 'ofta'

Varianter: *decke, dicke, dickewile, mannichmâl, ofte, vâke, vâken, vâkene* m.fl.

Alla varianter har samma semantiska innehåll, och variationen styrs huvudsakligen av kronologiska och geografiska faktorer.⁶

ASnA-projektet (1–2) och Stockholmsprojektet (3) ledde till tre viktiga resultat:

1. Det har aldrig funnits ett enhetligt medellågtyskt skriftspråk i städernas kanslier, utan det existerade flera regionala skrivspråk som under 1400-talet konsoliderades. De konsoliderades med bibehållen regional prägel.
2. Varieteten i Lübecks kanslier var aldrig homogen, utan den präglades av språklig mångfald. Den språkliga mångfalden i Lübecks kanslier var periodvis större än i Hamburgs kanslier.
3. Den medellågtyska varieteten i Stockholm var präglad av den nordlåg-tyska som användes i området Bremen–Hamburg–Lübeck, men även av åtskilliga westfaliska inslag. Däremot begränsades det svenska inslaget i texterna till vissa stadsspecifika ord (en sammanfattning finns hos Mähl 2008:124–140).

Exempel på konsolidering och mångfald under 1400-talet i städerna Münster (westfaliska), Groningen (groningska), Göttingen (ostfaliska) och Lübeck (nordlåg-tyska) ges i tabell 2.⁷

Resultaten från ASnA-projektet portionerades ut i artiklar under en längre tidsperiod, men slutredovisades i tre omfattande band 2017.⁸ Många forskare har – trots det empiriska underlaget – haft svårt att överge tanken om Lübecks roll och det enhetliga medellågtyska skriftspråket. ASnA-projektets slutsatser kommer förhoppningsvis att leda till att trädningen av myten om det enhetliga språket upphör.

6 Utförligt om den variabellogistiska metoden se Mähl 2004, 2008.

7 Tecknet → markerar en diakron utveckling.

8 Det saknas fortfarande ett kommentarband (band 4).

Tabell 2. Exempel på konsolidering och mångfald i nordtyska kanslier under 1400-talet. Variabler och varianter är hämtade från Peters 2017.

Stad/ Variabel	Münster	Groningen	Göttingen	Lübeck
'ska' (3 p. sg.)	<i>sal</i>	<i>sal</i>	<i>schal</i>	<i>schal / scal / sal</i> → <i>schal</i>
'-skap'	<i>-schap / -schop</i>	<i>-schap</i>	<i>-schap / -schop</i> / <i>-schup</i>	<i>-schup / -schop</i>
'onsdag'	<i>gudensdach</i>	<i>woensdach</i>	<i>midweken</i>	<i>midweken</i>
'sju'	<i>seven</i>	<i>söven</i>	<i>seven</i>	<i>söven / seven</i>
'trettio'	<i>dertich</i>	<i>dertich / dartich</i>	<i>dritich / dörtich</i>	<i>dertich / dörtich</i> / <i>drüttich</i>
'den här'	<i>düsse / desse</i> / <i>dösse</i>	<i>des(s)e / dösse</i>	<i>düsse / desse</i>	<i>desse</i>
'eller'	<i>ofte / of / eder</i>	<i>ofte</i>	<i>ed(d)er</i>	<i>edder / ofte /</i> <i>eft(e)</i>
'genom'	<i>dör / dörch</i>	<i>dör</i>	<i>dörch / dör</i>	<i>dörch / durch</i>

6 Det lågtyska inflytandet på det svenska språket – hur påverkades den vetenskapliga diskussionen i Sverige?

Den tyska debatten om det enhetliga medellågtyska skriftspråket påverkade även den svenska debatten och blev en given utgångspunkt i diskussionerna om det lågtyska inflytandet på det svenska språket. De vetenskapliga översikterna och undersökningarna har utgått från en enhetlig medellågtysk varietet utan ansatser till differentiering. I diskussionerna fokuseras det ofta på det skrivna språket. Det är på ett sätt förståeligt, men samtidigt märkligt med tanke på att den intensiva kontakten mellan nordtyskar och svenskar i svenska städer i första hand ägde rum i situationer där talspråket stod i centrum (face-to-face), i andra hand via skrivna dokument. Det är rimligt att anta att nordtyska hantverkare och köpmän, för att nämna två grupper, använde olika lågtyska dialekter / varieteter i samtalen med sina svenska yrkesbröder. Svenskarna kunde följaktligen komma i kontakt med olika lågtyska varieteter och varianter (jfr Höder 2010:31 f.).

Elias Wessén fick ett stort genomslag i diskussionen genom skriften *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden*. I översikten står att läsa:

Stora dialektskillnader kan det väl knappast ha funnits bland tyskarna. Hela Nordtyskland var ju ett tyskt nybyggjarland, med alla de möjligheter till utjämning, som detta medförde. Språket kallas lågtyska eller platt-tyska; det var under hansans tid det allmänna handelsspråket i hela Nordeuropa. [...] Lybeck kom snart att även språkligt spela en ledande roll. [Wessén 1992a:6]

Wesséns antagande är en direkt följd av den diskussion som fördes inom germanistiken och går tillbaka på Laschs och Borchlings beskrivningar av det enhetliga språket. Även i Lena Mobergs pionjärbete, doktorsavhandlingen *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*, från 1989 kan den äldre forskningens ståndpunkt beläggas:

De tyska invandrarernas språk var de lågtyska dialekter som talades norr om gränsen för den högtyska ljudskridningen, huvudsakligen på gammalt saxiskt område, och som i sin skriftliga form fått den samlande beteckningen medellågtyska. Som de tyska hansestädernas rätts- och förvaltningsspråk, handels- och affärsspråk, från mitten av 1300-talet i en enhetligare utformning präglad av Lybecks skriftspråk, blev medellågtyskan det gemensamma skriftspråket för hela det hanseatiska intresseområdet i Nordeuropa [...] I nyare tid lever lågtyskan kvar huvudsakligen som ett talspråk med starka regionala variationer. [Moberg 1989:11]

Min genomgång av flera doktorsavhandlingar i nordiska språk, som behandlar det lågtyska inflytandet på det svenska språket, visar att få nordister beskriver det lågtyska språket – och den stora språkliga variationen – som ofta är utgångspunkten för undersökningarna. I flera dissertationer finns inte ens en ingående beskrivning av det medellågtyska språkområdet, så varken hos Brodin (1999) eller Wistrand (2006). Den moderna forskningens resultat har med få undantag inte kommit till nordisters kännedom, trots att flera artiklar och monografier publicerades i ämnet under 1990-talet och under inledningen av 2000-talet.

Att medellågtyskan i många nordistiska undersökningar har behandlats som ett enhetligt språk (från Westfalen till Östersjöstäderna) har även lett till att forskare inte har förvärvat den kunskap om de språkliga skillnader som direkt kan kopplas till specifika regioner inom det lågtyska språkområdet. Alla drag har fått stämpeln *medellågtyska* utan närmare differentiering. Så är t.ex. fallet i Lennart Brodins monografi *Ord som vandrat* (1999) som behandlar lågtyska lånord i svenska dialekter. Först i ett avslutande kapitel tar han upp en aspekt som borde ha prioriterats i undersökningen: Möjligheten att spåra det lågtyska ordets proveniens. Från vilket lågtyskt språkområde kommer det inlånade ordet – det nordlågtyiska, ostfaliska eller westfaliska? Men det finns en handfull svenska nordister som utifrån variationen på svensk botten har resonerat kring den, t.ex. Lennart Elmevik, Lena Moberg och Elias Wessén. Wessén kom in på ämnet i *Svensk språkhistoria I* när han behandlade labialisering i vissa lågtyska lånord, som t.ex. *fenster / finster / fynster* 'fönster' och *silver / sylver* 'silver' (Wessén 1992b:55). Han ansåg att variantrikedomen kunde gå tillbaka på variationen i det långgivande språket. Elmevik (1992) har i en uppsats diskuterat verbet *fräga* i svenska dialekter, och Moberg (1989) antar att variationen i vissa fornsvenska ord har att göra med variationen på det lågtyska språkområdet:

Variationen i återgivningen av de mlt. lånorden visar sig i vissa fall också kunna återgå på regional eller talspråklig variation redan i det långgivande språket. I flera fall har språkdragen kunnat knytas speciellt till Västfalen [...] Det är förmodligen bristande kännedom om förhållandena i medellågtyskan [...] som föranlett tidigare forskning

att många gånger förklara avvikelser från en förväntad form eller betydelse med särutvecklingar i det låntagande språket. [Moberg 1989:255]

Mobergs slutsats är riktig. Det är i många fall nordisters bristande kunskaper om medellågtyskans rika variation som har begränsat analyserna. Påfallande ofta är det språkdrag från Westfalen som kan kopplas till avvikande eller udda (forn)svenska former, i synnerhet i Mobergs beläggmaterial från Stockholms medeltida tänkeböcker. I stället för att söka förklaringar i det långgivande språket riktas strålkastarljuset inte sällan reflexmässigt på interna utvecklingar i de skandinaviska språken. Det leder ibland till omständliga och smått naiva resonemang.⁹

7 Suffixvariation i yngre fornsvenska – ett vetenskapligt problem och en möjlig lösning

I Lena Mobergs doktorsavhandling om de två stadsskrivarna Ingevald och Helmik, som var verksamma i Stockholm under slutet av 1400-talet och i början av 1500-talet, behandlas åtskilliga språkliga kontaktfenomen på ett adekvat sätt. Hon resonerar kring fenomenens uppkomst och möjliga bakomliggande faktorer. Hon konsulterar ofta tysk vetenskaplig litteratur för att kunna förklara variationer i det fornsvenska materialet.

Ett resultat som förbryllade Moberg var de två stadsskrivarnas olika hantering av de adverbbyggande suffixen *-liga* / *-lige* och *-ligan* / *-ligen*. Ingevald använde huvudsakligen bildningar på *-ligan* (11 av 19 bildningar) medan Helmik däremot nästan uteslutande använde bildningar på *-liga* / *-lige* (23 av 27 bildningar), t.ex. *opinbarliga* (Helmik) resp. *opinbarligan* (Ingevald). Moberg fann inget svar på frågan varför Helmik hade en förkärlek för bildningar på *-liga* / *-lige*, men presenterade ett förslag (Moberg 1989:247): ”Kanske det med *-n* utvidgade adverbsuffixet inte naturligt tillhörde den lågtyska som talades av Helmik. Av handböckerna framgår inte under vilka betingelser den mlt. suffixvarianten *-liken* kunde växla med *-like* [...]”

Det är sant att det vid tidpunkten för tillkomsten av Mobergs dissertation inte var känt hur de medellågtyska adverbsuffixen kunde variera. Först i min doktorsavhandling *Studien zum mittelniederdeutschen Adverb* (Mähl 2004) undersöktes medellågtyska adjektivadverb bildade med suffixen *-like*, *-liken* och *-likes* systematiskt; i det följande är bildningarna på *-like* och *-liken* av särskilt intresse.

De medellågtyska adjektivadverben kunde under perioden 1200–1500 bildas med suffixen *-like* / *-liken*:¹⁰

9 Se t.ex. Wessén 1992b:72 där han resonerar kring utvecklingen av lågtyska lånord med gammal lång vokal *ā* eller förlängd vokal i öppen stavelse *ā* – ord som *gäva*, *lāda*, *pāve* och *sprāk*.

10 I översikten utelämnas bildningar på *-lik* som först under 1500-talet användes i större omfattning (se Mähl 2022).

1. adjektiv x + *-like* / *-liken*: *håstich* + *-like(n)* 'hastigt, i hast', *ōpenbâr* + *-like(n)* 'uppenbarligen, offentligen'
men de kunde även bildas med suffixen *-e* / *-en*, exempelvis med adjektiv på *-lik* som bas:
2. adjektiv x-*lik* + *-e* / *-en*: *endelik* + *-e(n)* 'slutligen, till slut', *vltlik* + *-e(n)* 'flitigt'.

Med hjälp av ett omfattande medellågtyskt källmaterial, med hänsyn tagen till tid, rum och textsorter, undersökte jag distributionen av varianterna *-like* och *-liken*. Undersökningarna visade att två faktorer styrde distributionen av de två varianterna – tid och region. I tabell 3 redovisas distributionen av de två varianterna under perioden 1200–1500 (Mähl 2004:47–62, se även Mähl 2022).¹¹

Tabell 3. Distributionen av de medellågtyska adverbsuffixen *-like* / *-liken*.

Period	Varianter
1200-talet	<i>-like</i> / (<i>-liken</i>)
1300-talet	<i>-like</i> / <i>-liken</i> → <i>-liken</i> / (<i>-like</i>)
1400-talet	<i>-liken</i> / (<i>-like</i>)

Av tabellen framgår att adverb på *-like* dominerade i texterna från 1200-talet, men redan i början av 1300-talet förändrades bilden. Adverb på *-like* trängdes sakteliga undan av bildningar på *-liken*.¹² Av intresse i detta sammanhang är den lågtyska variationen på 1400-talet, dvs. under den tid som Helmik och Ingevald huvudsakligen var verksamma i Stockholm. Under 1400-talets andra hälft, men även under 1500-talets inledning, dominerade bruket av *-liken* i de medellågtyska texterna. Men det finns även belägg för den *n*-lösa varianten *-like*. Medan varianten *-like* tidigt ersattes av *-liken* i nordlågtyiskan och ostfaliskan, användes den *n*-lösa varianten *-like* i westfaliskan, där den fortfarande på 1500-talet var i bruk. Med den kunskapen kan nu Helmiks fornsvenska varianter analyseras. Han använde, som ovan har påpekats, huvudsakligen bildningar på *-liga* / *-lige* (23 av 27 bildningar). En möjlighet är att Helmiks familj härstammade från den västra delen av det lågtyska språkområdet (Westfalen) och att hans lågtyska var präglad av den varietet som användes där. När han producerade texter på svenska påverkades han av lågtyskan och favoriserade bildningar på *-liga* / *-lige* som var möjliga fornsvenska varianter (jfr Moberg ovan). Det finns få uppgifter om Helmik van Nörden och hans familj, vilket försvårar analysen, men det är en möjlig lösning. Av Mobergs undersökning framgår att Helmik tämligen ofta valde en ”lågtyisk” lösning när han författade texter på svenska. Ett annat exempel är hans förkärlek för suffixet *-igh(er)* (jfr mlt. *-ich*), där Ingevald föredrog det fornsvenska *-ogh(er)* (Moberg 1989:254). Under Helmiks

¹¹ En angiven variant i parentes förekommer mer sällan. Tecknet → markerar en diakron utveckling. I tabell 3 särredovisas inte de två bildningssätten eftersom de inte har något inflytande på distributionen.

¹² Intressant i sammanhanget är att nordisten Fredrik Tamm (1899:17) redan 1899 framlade en hypotes om diakrona skillnader mellan de medellågtyska suffixen *-like* och *-liken*.

period som stadsskrivare måste flera skrivelser på lågtyska ha författats av honom, särskilt i korrespondensen med nordtyska städer, men det finns få rådsskrivelser på lågtyska bevarade från just denna period, vilket omöjliggör en relevant jämförelse med det fornsvenska materialet.

8 Slutord

Det föreliggande bidraget har visat hur ett önsketänkande kan upphöjas till vetenskaplig sanning, hur seglivade forskningsmyter kan vara och hur viktigt det empiriska underlaget är för vetenskapliga diskussioner och framställningar. Bidraget har också visat hur handbokskunskap ofta tas som en absolut sanning och läggs till grund för vetenskapliga resonemang. Det har ofta skett i kontakten mellan nordistik och germanistik inom detta specifika forskningsområde, vilket har lett till en alltför ensidig och onyanserad behandling av stoffet.

Språk- och kulturmötet mellan svenskar och tyskar i det senmedeltida Sverige utgör ett stort vetenskapligt komplex. Det finns fortfarande områden som är outforskade och som förtjänar forskarnas uppmärksamhet. För att sådana forskningsfrågor ska kunna få relevanta svar måste samarbeten mellan nordister och germanister komma till stånd. Den slutsats som Torsten Dahlberg (1956:199) drog redan på 1950-talet har fortfarande samma giltighet: ”Arbetarna i vingården måste på samma gång vara nordister och germanister – eller så måste det skapas ett nära och allsidigt samarbete mellan nordiska och icke-nordiska nordister och germanister” [min översättning]. Det är min förhoppning att ”ett nära och allsidigt samarbete” över ämnesgränserna ska kunna initieras i framtiden.

Litteratur

- Bischoff, Karl (1956): Hochsprache und Mundarten im mittelalterlichen Niederdeutschen. *Der Deutschunterricht*. 8:2. S. 73–85.
- Borchling, Conrad (1906): Schriftsprache und Mundart in Niederdeutschland. *Zeitschrift des Heimatbundes Niedersachsen*. 8. S. 126–133. 9. S. 142–146.
- Borchling Conrad (1938): Sprachliches Leben im niederdeutschen Raum. *Das niederdeutsche Hamburg*. 9. S. 17–31.
- Brodin, Lennart (1999): *Ord som vandrat. En studie över lågtyska lånord i svenska dialekter*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 26.) Göteborg.
- Colliander, Elof (u.å.): *Mittelniederdeutsches Elementarbuch*. [Ett ofullständigt opublicerat korrektur finns i Uppsala universitetsbibliotek].
- Dahlberg, Torsten (1956): Das Niederdeutsche im skandinavischen Raum. *Wirkendes Wort*. 6. S. 193–199.
- Elmevik, Lennart (1992): Das Verbum *fräga* ‘fragen’ im älteren Schwedisch und in schwedischen Dialekten – ein niederdeutsches Lehnwort oder eine einheimische Bildung? I: L. Elmevik & K. E. Schöndorf (red.), *Niederdeutsch in Skandinavien III. Akten des 3. nordischen Symposions ‚Niederdeutsch in Skandinavien‘ in Sigtuna 17.–20. August 1989*. (Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie. 6.) Erich Schmidt Verlag, Berlin et al. S. 122–127.

- Foerste, William (1949): *Über plattdeutsche Sprache und Dichtung*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster.
- Foerste, William (1957): Geschichte der niederdeutschen Mundarten. I: W. Stammler (red.), *Deutsche Philologie im Aufriss*. Bd. 1. 2. überarbeitete Aufl. Erich Schmidt Verlag, Berlin. S. 1729–1898.
- Höder, Steffen (2010): *Sprachausbau im Sprachkontakt. Syntaktischer Wandel im Altschwedischen*. (Germanistische Bibliothek. 35.) Winter Verlag, Heidelberg.
- Ihden, Sarah & Ingrid Schröder (2021): Mittelniederdeutsche Grammatik. Konzeption und erste Analysen. *Niederdeutsches Jahrbuch*. 144. S. 79–104.
- Jostes, Franz (utg.) (1883): *Johannes Veghe. Ein deutscher Prediger des XV. Jahrhunderts*. Max Niemeyer, Halle.
- Krogmann, Willy (1970): Altsächsisch und Mittelniederdeutsch. I: L. E. Schmitt (red.), *Kurzer Grundriß der germanischen Philologie bis 1500*. Bd. 1: *Sprachgeschichte*. Walter de Gruyter & Co., Berlin. S. 211–252.
- Lasch, Agathe (1914): *Mittelniederdeutsche Grammatik*. (Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte. 9.) Verlag von Max Niemeyer, Halle a. S.
- Lasch, Agathe (1917): Plattdeutsch. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*. 42. S. 134–156.
- Lasch, Agathe (1925): Vom Werden und Wesen des Mittelniederdeutschen. *Niederdeutsches Jahrbuch*. 51. S. 55–76.
- Lesle, Ulf-Thomas (2017): Niederdeutsche Bewegung. I: M. Fahlbusch et al. (red.), *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. 2., vollst. überarb. und erw. Aufl. De Gruyter, Berlin. S. 1532–1542.
- Lübben, August (1882): *Mittelniederdeutsche Grammatik nebst Chrestomathie und Glossar*. T. O. Weigel, Leipzig.
- Maas, Utz & Klaus J. Mattheier (1987): Zur Erforschung historischer Stadtsprachen. Allgemeine Überlegungen und Beispiele. I: W. Besch & K.-P. Wegera (red.), *Sonderheft Frühneuhochdeutsch. Zeitschrift für deutsche Philologie*. 106. S. 227–246.
- Moberg, Lena (1989): *Lågtyiskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. 58.) Uppsala.
- Mähl, Stefan (2004): *Studien zum mittelniederdeutschen Adverb*. (Niederdeutsche Studien. 49.) Böhlau Verlag, Köln et al.
- Mähl, Stefan (2008): *geven vnde screven tho deme holme. Variablenlinguistische Untersuchungen zur mittelniederdeutschen Schreibsprache in Stockholm*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. 99.) Uppsala.
- Mähl, Stefan (2010): *Det senmedeltida Stockholm – en språklig och kulturell smältdegel*. (Sällskapet Runica et Mediaevalia. Lectiones. 9.) Stockholm.
- Mähl, Stefan (2019): Martin Luthers skrifter i tysk översättning. Om språkliga och kulturella barriärer i reformationens tidevarv. I: L-G. Larsson & S. Mähl (red.), *I samhällets tjänst. Festskrift till Sverker Gustavsson på ättioårsdagen den 1 januari 2020*. (Acta Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis. 27.) Uppsala. S. 203–224.
- Mähl, Stefan (2022): Zur Bildung des mittelniederdeutschen Adverbs im 16. und 17. Jahrhundert. I: M. Denkler & S. Mähl (red.), *Beiträge zur historischen Wortbildung des Niederdeutschen*. (Niederdeutsche Studien. 61.) Böhlau Verlag, Wien & Köln. S. 91–134.
- Nagel, Norbert (2008): transposite et in vulgare nostrum de latino traducta. Wintherus Scheffer aus Aschaffenburg. Ein gebürtiger Hochdeutscher übersetzt um 1500 die lateinsprachige Stadtrechtsverleihung für Lüdinghausen aus dem Jahr 1309 ins Mittelniederdeutsche. *Geschichtsblätter des Kreises Coesfeld*. 33. S. 43–86.

- Peters, Robert (1973): *Mittelniederdeutsche Sprache*. I: J. Goossens (red.), *Niederdeutsch – Sprache und Literatur. Eine Einführung*. Bd. 1: *Sprache*. Wachholtz Verlag, Neumünster. S. 66–115.
- Peters, Robert (1985): Die Rolle der Hanse und Lübecks für die mittelniederdeutsche Sprachgeschichte. I: W. Besch et al. (red.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. 2.2.) De Gruyter, Berlin & New York. S. 1274–1279.
- Peters, Robert (1995): Die angebliche Geltung der sog. mittelniederdeutschen Schriftsprache in Westfalen. Zur Geschichte eines Mythos. I: J. Cajot et al. (red.), *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. (Niederlande-Studien. 16.) Lit, Münster & Hamburg. S. 199–213.
- Peters, Robert (2000): Westfälische Sprachgeschichte von 1500 bis 1625. I: J. Macha et al. (red.), *Rheinisch-westfälische Sprachgeschichte*. (Niederdeutsche Studien. 46.) Böhlau Verlag, Köln et al. S. 165–179.
- Peters, Robert (2017): *Atlas spätmittelalterlicher Schreibsprachen des niederdeutschen Altlandes und angrenzender Gebiete (ASnA)*. 3 Bände. De Gruyter, Berlin & Boston.
- Rooth, Erik (1970): *Huvuddragen av det tyska språkets historia*. 4. reviderade uppl. Gleerups förlag, Lund.
- Rooth, Erik (1972): Die Forschungen Conrad Borchlings zur niederdeutschen Sprachgeschichte. I: Verein für niederdeutsche Sprachforschung (utg.), *Professor Dr. Conrad Borchling 20. März 1872–1. November 1946*. Wachholtz Verlag, Neumünster. S. 22–31.
- Tamm, Fredrik (1899): *Om ändelser hos adverb och arkaiskt bildade prepositionsuttryck i svenskan*. (Skrifter utgifna af kongl. humanistiska vetenskapssamfundet i Upsala. 6:9.) Upsala.
- Weber, Ulrich (2003): *Die mittelniederdeutsche Schreibsprache Osnabrücks. Variablenlinguistische Untersuchungen zum Nordwestfälischen*. (Niederdeutsche Studien. 45.) Böhlau Verlag, Köln et al.
- Wessén, Elias (1992a [1970]): *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden*. 3. uppl. (Nytryck i nordiska språk och svenska. 10.) Stockholm.
- Wessén, Elias (1992b [1955]): *Svensk språkhistoria*. Del 1: *Ljud- och ordböjningslära*. 8. uppl. (Nytryck i nordiska språk och svenska. 4.) Stockholm.
- Wistrand, Helena (2006): *Bebrevat i Närke. Medellågtyska importord i fornsvenska brev ur regionalt perspektiv*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1. Svenska skrifter. 88.) Uppsala.

Hur blev engelskt /w/ ett marginellt fonem i standardsvenskan?

Memet Aktürk-Drake

1 Import av främmande segment genom lånord

Många språk i världen har så kallade ”marginella fonem” d.v.s. fonem med begränsad distribution och/eller frekvens. En underkategori till dessa består av fonem som har importerats från andra språk genom lånord. Företeelsen är vanligare än man kan tro eftersom vart femte språk i världen tycks ha minst ett importerat segment¹ (Maddieson 1984). Segmentimport innebär därmed ett tillfälle av kontaktbetingad språkförändring genom bevarandet av ett främmande segments originaluttal i ett lånord. Det vanligare alternativet när ett lånord integreras fonologiskt i mottagarspråket är annars *anpassning*, d.v.s. antingen strykning av segmentet (t.ex. av p:et i *psalm*) eller dess ersättning med ett liknande inhemskt segment (t.ex. /θ/ med /t/ i *thinner*).

I denna artikel argumenteras det att det engelska fonemet /w/ numera kan anses utgöra ett marginellt fonem i svenskan. Undersökningen grundas på uppgifter om uttal och stavning i upplagorna från 1923–2015 av Svenska Akademiens Ordlista (SAOL). Frågan kommer att besvaras mot bakgrund av den diakront allt intensivare kontakten med engelskan, som på senare tid väckt en hel del intresse inom forskarsamhället, bl.a. vad gäller svenskans domänförluster till engelskan (Milani 2007) och attityder till engelska lånord i Norden (Nyström Höög 2005; Östman & Thøgersen 2010). Även den typologiska statusen hos /w/ i världens språk kommer att tas i beaktande, liksom hur väl modersmålstalare av svenska behärskar fonemet. Således ämnar artikeln redogöra för den mångfasetterade historiska språkkontaktsprocess som har lett till importen av /w/ till standardsvenskan.

1.1 Teoretiska perspektiv på segmentimport

En central fråga inom kontaktlingvistik är *importerbarheten* av olika typer av strukturer från långivarspråket till mottagarspråket (Thomason 2001:63-65). Ett etablerat perspektiv i sammanhanget är att det blir lättare att importera fler typer av

¹ Ett fonem är ett ljud som har en betydelseskiljande funktion i språkets fonologi. Ett segment är däremot ett vidare paraplybegrepp för språkets *samtliga* ljud oavsett funktion d.v.s. även sådana som saknar fonemstatus.

strukturer ju intensivare kontakten mellan språken blir. Med andra ord kräver vissa strukturer en viss minimal grad av *kontaktintensitet* för att bli importerbara. Tabell 1 ger en översikt över vilken kontaktintensitet just olika fonologiska strukturer kräver för att importeras enligt Thomason (2001:70–71). Hon definierar kontaktintensitet med hjälp av två typer av övergripande faktorer: 1) hur stor andel av den mottagande talsgemenskapen som kan långivarspråket och hur väl språket behärskas, och 2) i vilken utsträckning attityder till långivarspråket och andra sociala faktorer underlättar inläring av språkliga strukturer. Dessa faktorer benämns som ”färdigheter” respektive ”attityder” i tabell 1. Import kräver alltså att inlånaren besitter både den nödvändiga färdigheten att uttala segmentet korrekt och en tillräckligt positiv attityd för att importera det korrekta uttalet från långivarspråket (ofta talarens andraspråk) till mottagarspråket (ofta modersmålet). Som tabellen visar är segment den fonologiska struktur som är relativt sett lättast att importera eftersom det vanligtvis kräver en kontaktintensitet av minst grad 2. Däremot diskuterar Thomason (2001) inte om vissa segment kan vara lättare att importera än andra, d.v.s. att även olika segment kan kräva olika grader av kontaktintensitet för att kunna importeras.

Tabell 1. Vanliga typer av fonologisk import enligt olika grader av kontaktintensitet mellan långivarspråket och mottagarspråket (Thomason 2001:70–71).

Grad av kontaktintensitet	Färdigheter i långivarspråket	Positiva attityder till långivarspråket	Exempel på vanliga typer av import
1	Få kan språket Språket talas inte nödvändigtvis flytande	Nej	Ingen fonologisk import
2	De som kan språket utgör fortfarande en minoritet Språket talas numera flytande	Nej	Segmentimport genom lånord
3	Fler kan språket flytande	I viss grad	Suprasegmentell ² import genom lånord
4	De allra flesta kan språket flytande och inläringen sker redan i barndomen	I hög grad	Förlust av inhemska fonologiska strukturer och regler

Det är emellertid väl känt inom andraspråksforskningen att vissa främmande segment är lättare att lära sig än andra (Flege 1995). Om man därför skulle ta ett andraspråksperspektiv på importerbarhet skulle man kunna hävda att vissa segment borde vara lättare att importera än andra (jfr Aktürk-Drake 2015). En av de ledande modellerna för andraspråksfonetik *The Speech Learning Model* (Flege 1995) skiljer mellan två olika typer av främmande andraspråkssegment, som även för med sig olika grader av *inlärningssvårigheter* utifrån deras uppfattade likhet med modersmålets segment: nya ljud och liknande ljud. *Nya ljud* är lättare att lära sig

² Exempelvis stavelsestruktur samt olika prosodiska fenomen som betoning, segmentlängd och tonaccent.

eftersom inläraren inte missuppfattar dem som likvärdiga med något av segmenten i modersmålet men de kräver ändå substantiell *exponering* för att uttalet ska bli korrekt. *Liknande ljud* är däremot perceptuellt svåra att utskilja från modersmålets segment och följaktligen också svårare att lära sig, även om inläraren får substantiell exponering. Således kan liknande ljud bidra till en varaktig utländsk brytning. Det som snarare krävs för att uppfatta och uttala liknande ljud korrekt är att inläraren börjar exponeras för dem intensivt i tidig ålder, t.ex. under barndomen. Det bör tilläggas att dessa två typer av ljud inte anses utgöra distinkta kategorier utan snarare ändpunkterna på ett svårighetskontinuum. Utifrån detta perspektiv borde nya ljud vara lättare att importera genom lånord jämfört med liknande ljud (jfr Aktürk-Drake 2015). Den relevanta frågan för denna studie är således om engelskt /w/ är närmare ett nytt ljud eller ett liknande ljud för en modersmålstalare av svenska.

1.2 /w/ i världens språk och i andraspråksinläring

Enligt den mest omfattande databasen för segment i världens språk *Phonetics Information Base and Lexicon* PHOIBLE (Moran & McCloy 2019) finns segmentet /w/ i hela 82 procent av de drygt 2 000 språken som beskrivs i databasen. Därmed utgör /w/ det åttonde vanligaste segmentet i världens språk och kan således betraktas som ett vanligt segment i ett genomsnittligt språks foneminventarium. Detta kan tolkas som att /w/ har en låg grad av inneboende *fonetisk komplexitet* vad gäller perception och artikulation samt *optimala fonologiska förutsättningar* för att urskiljas från övriga vanliga vokaler och konsonanter.

Det finns dessvärre inga fackgranskade vetenskapliga undersökningar om uttalet av engelskt /w/ hos modersmålstalare av svenska. Däremot tyder både engelsklärarens vittnesmål och en undersökning som gjordes i samband med en studentuppsats på att /w/ inte vållar stora svårigheter för modersmålstalare av svenska. Reinholdsson (2013) har i sin studentuppsats undersökt 29 svenska gymnasieelevers uttal och förmåga att lära sig främmande engelska fonem, däribland även /w/ i ordinitial position. Eleverna gick första eller andra året på naturvetenskapliga linjen och läste Engelska 5 respektive 6. Därmed hade de haft substantiell exponering för engelskans uttal och hunnit ta sig förbi nybörjarnivån. Data eliciterades genom uppläsning av en ordlista med minimala par. Gruppmedelvärdet för korrekt uttal av /w/ blev 5,14 av maximala 6 poäng, vilket gjorde /w/ till ett av de bäst behärskade främmande fonemen i undersökningen (jfr med /tʃ/ som i *choose* där gruppmedelvärdet blev bara 2,21).

Vi kan därmed dra slutsatsen att både segmentets stora spridning i världens språk och svenskspråkiga inlärares uttal av segmentet i sin engelska tyder på att /w/ framstår som närmare ett *nytt ljud* med relativt låg svårighetsgrad.

1.3 Kontaktintensiteten mellan engelska och svenska

Under de 250 år då svenska har varit i kontakt med engelska har kontaktens intensitet ökat gradvis. Engelska har på drygt två sekel gått från att vara ett föga

anmärkningsvärt språk, som bara behärskades av ett fåtal svenskar verksamma inom sjöfart och handel (Stålhammar 2002), till ett de facto andraspråk som nästan alla svenskar kan samtala på (TNS Opinion & Social 2012). Tabell 2 operationaliserar förändringarna i kontaktintensiteten med utgångspunkt i Thomasons (2001) modell och utifrån beskrivningar av engelskans roll och behärskning i Sverige diskuterade av Johansson (2004) och Stålhammar (2002, 2003).

Vad gäller färdigheter ges skolan och skolreformer ang. engelskan en särskild plats i tabell 2. Även nationella och internationella utvecklingar som ökade användningsmöjligheterna för engelskan utanför skolan nämns i tabellen. Under attityder berörs även olika debatter inom politik och media ang. engelskans roll i Sverige som återspeglar samhällsstämningen under respektive period. Eftersom perioden där kontaktintensiteten bedöms motsvara grad 2 är mycket lång har den delats in i två underperioder med graderna 2a (1856–1945) och 2b (1946–1995) i tabell 2.

Perioden 1856–1945 innehöll en del kultur- och skolpolitiska debatter om huruvida engelska numera borde betraktas som det viktigaste främmande språket. Efter lång debatt började engelska inta denna ledande roll efter 1946, varpå språket erford en stor statushöjning både i skolväsendet och kulturellt tack vare den ökande fascinationen inför amerikansk populärkultur. Dessa utvecklingar ledde så småningom till den ökade användningen av begreppet ”svengelska” på 1960-talet³ och senare till debatt om ökande anglicismer i svenskan på 1980-talet. Åtminstone första halvan av perioden 1946–1994 kan även betraktas som en period då de äldre skolspråken tyska och franska fortfarande kunde mäta sig med engelska vad gäller prestige och färdigheter.

Perioden 1995 till idag kännetecknas istället av ett allt större fokus på engelska på bekostnad av andra främmande språk i skolan och i vardagslivet. Samtidigt utgör numera skolgenerationerna som läst obligatorisk engelska i minst fyra år en tydlig majoritet i samhället. Engelskans starkare närvaro i allt fler samhällsdomäner och den åtminstone till en början naivt positiva attityden till engelskans användning i Sverige resulterade så småningom i en debatt om domämförluster till engelska (Milani 2007), som bl.a. anses ha bidragit till att svenska utsågs till huvudspråk i nya språklagen 2009. Således kan debatterna sedan 1900, vars ton har blivit mer bekymrad och allvarlig över tid, tolkas som reaktioner mot att attityderna gentemot engelska har tagit flera påtagliga positiva vändningar.

³ Ordets första belägg är 1960 enligt *Svensk ordbok*.

Tabell 2. Periodisering av kontaktintensiteten mellan engelska och svenska (efter Thomason 2001 och utifrån uppgifter i Johansson 2004 samt Stålhammar 2002 och 2003).

Period	Färdigheter och viktiga relaterade händelser	Attityder och viktiga relaterade händelser	Kontaktintensitet
1807–1855	<i>Få kan språket och inte bra</i> 1807: Frivilligt ämne i läroverkens lägre del 1839: Ordinarie ämne i apologistkolor	Språket börjar attrahera uppmärksamhet i vissa kretsar	1
1856–1945	<i>De som kan engelska är fortfarande i minoritet men färdigheterna är bättre</i> 1856: Obligatoriskt ämne på gymnasiet reallinje Efter 1900: Försöks-verksamhet i flera läroverk	<i>Debatt och utredningar om att språket borde bli första främmande språk i skolan</i> Utvandringen till Nordamerika	2a
1946–1994	<i>Fler kan engelska på en relativt hög nivå</i> Olika reformer 1946–1962: Språket ersätter tyska som första främmande språk och blir obligatoriskt för alla elever från årskurs 5 Ökande välfärd underlättar utlandsresor och även nya teknologier som satellit-TV ökar exponeringen	<i>Första belägg för "svengelska" 1960</i> <i>Debatt om "svengelska" och anglicismer på 1980-talet</i> Amerikansk populärkultur Invandringen ökar användningen av språket i Sverige Sveriges nya roll som "humanitär stormakt" ökar språkets betydelse i internationella kontakter	2b
1995–idag	<i>De facto andraspråk i Sverige: Nästan alla kan konversera på engelska</i> Möjlighet till tidigare start för språket i grundskolan och att läsa bara engelska som främmande språk Utökad användning i vissa skolor (engelska skolor, SPRINT ⁴) Nya teknologier som internet och smarta mobiltelefoner ökar exponeringen	<i>Debatt om domänsförluster till engelska</i> EU-medlemskapet ökar Sveriges internationella integration Billigare internationella flygresor och ökande mobilitet ökar svenskars internationella orientering	3

⁴ SPRINT står för "språk- och innehållsintegrerad inläring och undervisning", vilket innebär att vissa ämnen undervisas på engelska i annars svenskspråkiga skolor.

2 Metod, material och analys

Först identifierades engelska lånord som i originaluttalet på engelska har /w/ i ansatsposition och förekommer i publicerade listor över engelska lånord i svenskan (Stålhammar 2002, 2003) och nyordsordböcker (Agazzi 2015). Lånord som innehöll lexikaliskt eller morfologiskt material från svenska exkluderades från databasen för att utesluta påverkan från icke-fonologiska faktorer⁵. Även engelska lånord av grekiskt eller latinskt ursprung exkluderades för att undvika exemplareffekter i deras uttal⁶. Sedan undersöktes vilka av dessa ord som förekom med uttalsbeskrivning i sju upplagor av SAOL från 1923 till 2015, alltså sedan ordboken började ange uttalsbeskrivningar. Detta förfarande resulterade i 57 separata engelska lånord som innehåller minst ett tillfälle av /w/ i ansatsposition i originaluttalet på engelska och förekommer i någon av upplagorna.

Det vanligaste är att lånorden behåller originalstavningen på engelska (alltså med <w>, <wh> som i *whiteboard* eller <qu> som i *squash*)⁷. Det är bara 12 av de undersökta 57 orden som avviker från denna konvention. Fem av dessa ord, som alla lånats in före 1970, stavas med bara <v> (*vinsch*, *ving*, *vira*, *skvis*, *kvasar*) medan ytterliga sju av orden kan stavas antingen med <v> eller <w> (t.ex. *wigwam/vigvam*).

I nästa skede kodades uttalsbeskrivningen för varje tillfälle av /w/ i ansatsposition i varje upplaga efter importgrad. Före 1986 förekom [v] som enda uttalsvarianten i SAOL. Mellan 1986 och 1998 användes [o] som en andra uttalsvariant som t.ex. i ordet *walkie-talkie* [oåkitå'ki]. Sedan 2006 har ordboken ersatt [o] med ett upphöjt [°] för att beskriva samma uttal som i [°åkitå'ki]. Både vanligt och upphöjt o anses i denna studie motsvara det engelska fonemet /w/. Slutligen operationaliserades importgraden för det engelska fonemet genom tilldelning av en siffra mellan 0 och 1 för varje förekomst. Om ordet stavades med <v> eller om uttalsbeskrivningen bara innehöll [v] tilldelades värdet 0 (ingen import) som t.ex. i *vinsch* eller *tweed* [tvid]. Tvärtom blev värdet 1 (full import) om uttalsbeskrivningen bara innehöll ett vanligt eller upphöjt [o] som i *walkie-talkie* [oåkitåki] eller *tweet* [t°it]. Vid fall med två olika uttalsvarianter tilldelades vanligt eller upphöjt [o] som första variant värdet 0,6 (partiell import) som i *weekend* [oikend/vikend] och som andra variant 0,4 som i *squash* [skvåf/skoåf].

Eftersom SAOL utgör en av de mest auktoritativa källorna gällande normer för svenska ords standardform och användning betraktas här även uttalsbeskrivningarna i ordboken som *uttalsnormer*. En angelägen fråga är i vilken utsträckning SAOL har ambitionen att återspegla ordens *egentliga* uttal i mellansvenska, som är den regionala varietetet som utgör basen för standardsvenskt uttal. Det vore nämligen

⁵ Här fanns det exempelvis många verbformer som *swish-a* och sammansättningar som *social-darwin-ism*.

⁶ Detta gäller vissa ord som *aquanaut* där stavningen <qu> står för uttal med /w/. Sådana ord kan nämligen potentiellt följa en uttalsmall för latinska ord med förledet *aqua-* där tidigare inlånade ord (bl.a. via andra språk än engelska) kan utgöra exemplar för uttalet av senare ord.

⁷ Det är först sedan 2006 som bokstaven <w> har ett eget kapitel i SAOL. Tidigare redovisades ord som började med <w> under bokstaven <v>.

tänkbart att normerna innehåller elitistiska eller puristiska inslag som avviker från det utbredda bruket. I förordet till SAOL 2015 står följande⁸.

Ordlistans rekommendationer bygger å ena sidan på den rådande *språkvårdsideologin*, som det råder stor enighet om, å andra sidan på det rådande *bruket*. En hörnsten i språkvårdsideologin är en *moderat positiv inställning till lånord*, samtidigt som dessa lånord i möjligaste mån anses böra *anpassas* till det svenska stavnings- och böjningssystemet. (SAOL 2015, s. XI, min kursivering)

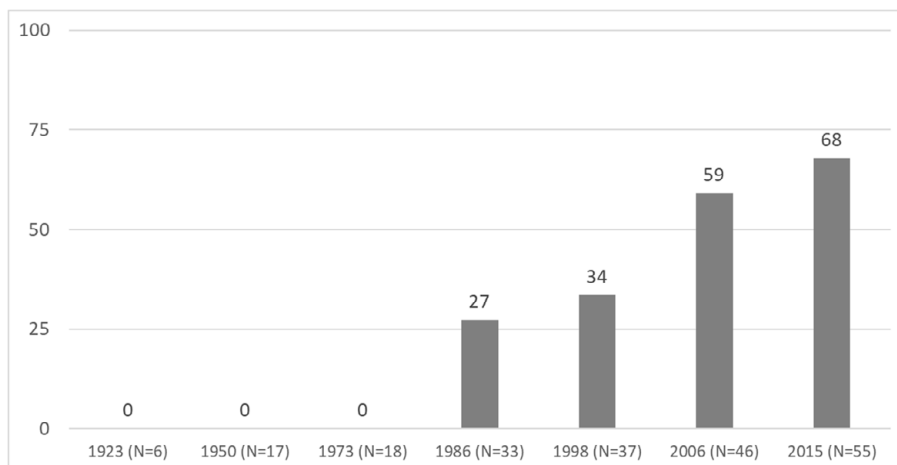
Detta stycke tyder på en ganska liberal och praxisnära hållning ang. lånord. Däremot har SAOL:s uttalsbeskrivningar blivit något mer normativa i och med senaste upplagan 2015 (vilket kommenteras på sida X i förordet). Istället för att som tidigare ange två uttalsvarianter i en viss ordning som *webb* [veb'°eb'] i upplagan 2006, där den första varianten *implicit* uppfattas som vanligare, följs numera principen att *explicit* förorda en av dessa varianter med formuleringen "... hellre än ..." som i *webb* [veb' hellre än °eb']. Denna nya praxis ändrar däremot inte faktumet att bägge varianterna fortfarande inkluderas i uttalsbeskrivningarna.

3 Resultat och diskussion

3.1 Den totala importgraden för /w/

I figur 1 ser vi undersökningens resultat gällande de sju olika upplagorna av SAOL. Upplagans utgivningsår och det totala antalet engelska lånord med /w/ i ansatsposition i originalet som finns i varje upplaga anges längst ned i figuren. I de tre första upplagorna 1923–1973 finns det relativt få lånord av den här typen över huvud taget (6–18 stycken) och den enda uttalsvariant som anges för engelskt /w/ är det svenska ersättningsfonemet /v/. Således är importgraden för /w/ noll till en början.

⁸ Liknande förklaringar saknas tyvärr i tidigare upplagor. Även den personliga kommunikation som författaren har haft med SAOL:s redaktion har inte lett till uppgifter om tidigare praktiker i bestämmandet av uttalsbeskrivningarna.

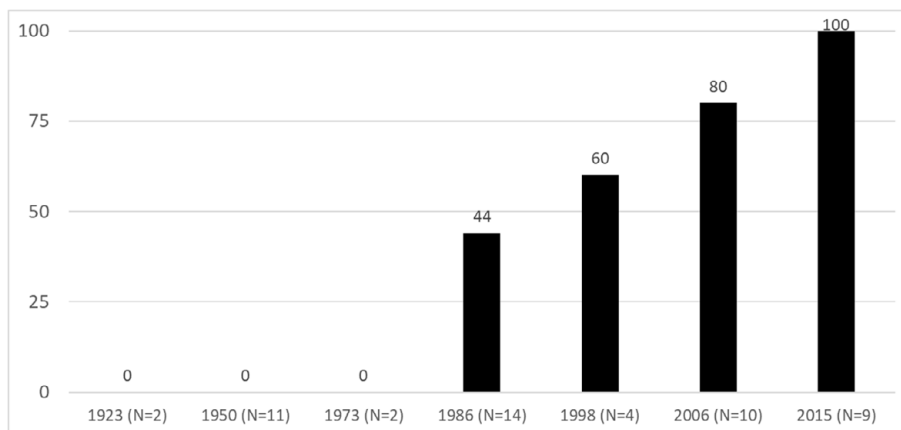

Figur 1. Utvecklingen av den genomsnittliga importgraden för /w/ i ansatsposition hos samtliga 57 engelska lånord i SAOL sedan 1923 (i procent).

Fr.o.m. 1986 ser vi emellertid en gradvis ökning i både antalet engelska lånord med /w/ i ansatsposition och i importgraden av /w/. Varje stapel i figuren motsvarar genomsnittet för importgraden för samtliga lånord med /w/ i ansatsposition som finns med i upplagan. De två senaste staplarna visar dessutom på en *acceleration* i både antal lånord och i själva importgenomsnittet. I senaste upplagan 2015 är det hela 43 av de 55 inkluderade lånorden som kan uttalas med /w/ som åtminstone en av de angivna uttalsvarianterna. Bland dessa finns även lånord som *twist* [tvis'tʰis't] som bildar ett minimalt par med det svenska arvordet *twist*, åtminstone hos talare som föredrar lånordets andra uttalsvariant. Samma sak gäller även för det minimala verbparet *swischa-swisha* (Svensk Ordbok: [swiʃˈa]), som dock inte ingår i studiens databas därför att det innehåller ett svenskt suffix.

3.2 Importgraden hos nya lånord

En angelägen fråga är i vilken utsträckning den genomsnittliga importgraden påverkas av *nya* lånord. Figur 2 visar importgraden för /w/ i endast nya engelska lånord, d.v.s. ord som inkluderas i SAOL för första gången.

Figur 2. Utvecklingen av den genomsnittliga importgraden för /w/ i ansatsposition hos endast nya engelska lånord i SAOL sedan 1923 (i procent).

Även här ser vi en gradvis ökning över tid där samtliga nya lånord i senaste upplagan (2015) uttalas bara med /w/. Importgenomsnittet är som väntat högre än för samtliga engelska lånord i figur 1.

3.3 Uttalsnormer i förändring även hos äldre lånord

Nästa avgörande fråga är om dessa nya lånords effekt på importgraden kan förklara *hela* ökningstrenden i importgraden. Tabell 3 visar att detta inte är fallet eftersom även elva av de äldre lånordens uttal har följt samma trend med ökande importgrad över tid, precis som de nya lånorden i figur 2. Upplagorna där en ökning kan konstateras markeras med fet stil i tabellen.

Tabell 3. 11 äldre engelska lånord där importgraden av /w/ har ökat över tid i SAOL.

Lånord	Till och med 1973	1986	1998	2006	2015
wallboard	0	0,4	0,4	1	1
squash	0	0,4	0,4	0,4	1
squaw	–	0,4	0,4	0,4	1
weekend	0	0,4	0,4	0,4	0,6
twist	–	0	0	0,4	0,4
plywood	0	0	0	0,6	1
sandwich	0	0	0	0,6	0,6
tweed	0	0	0	1	1
goodwill	0	0	0	1	1
teamwork	–	0	0	1	1
sweater	0	0	0	1	1

3.4 Kontaktintensitetens roll för importgraden

De presenterade resultaten i figur 1 pekar på två avgörande perioder efter vilka en väsentlig ökning har skett i importgraden: 1) Decenniet från mitten på 1970-talet till mitten på 1980-talet, och 2) perioden kring millennieskiftet. Hur förhåller sig då detta importmönster till hur kontaktintensiteten ökat enligt tabell 2? Egentligen skulle vi förvänta oss utifrån Thomasons modell att /w/-import skulle börja redan under andra hälften av 1800-talet då kontaktintensiteten steg till grad 2. Faktumet att en liten engelskkunnig minoritet importerar /w/ i sitt uttal av de få engelska lånord som fanns på den tiden behöver dock inte nödvändigtvis ha fått genomslag i de allmänna uttalsnormerna. Antalet engelskkunniga ökar sedan och engelska börjar tas på allvar i Sverige under första hälften av 1900-talet. Däremot lyser /w/-import med sin frånvaro i SAOL:s första uttalsbeskrivningar 1923. Inte heller när engelska hunnit bli första främmande språk i många skolor och kontakten intensifierats (från grad 2a till 2b) ser vi någon /w/-import i SAOL 1950 eller 1973. Det vi däremot ser fr.o.m. 1950 är att det blir vanligare att behålla de engelska lånordens originalstavning istället för att försvenska den med <v> som tidigare (jfr Gellerstam 2009).

Vad gäller färdighetsutvecklingen i engelska bör det påpekas att de elever som avslutade grundskolan kring 1970 utgjorde den första *hela* skolgenerationen i Sverige som hade läst engelska i fyra år som ett obligatoriskt ämne efter att de sista skolformerna anslutit sig till engelskreformen i början på 1960-talet. En möjlig förklaring till genomslaget av /w/-import 1986 är att det kan ha tagit ytterligare ett och ett halvt decennium tills denna grad av minimiexponering för engelska blivit normen i Sverige. Samtidigt fortsatte antalet engelska lånord med /w/ öka och blev kanske tillräckligt många för att äntligen förtjäna särskild uppmärksamhet i SAOL 1986. Även 1980-talets debatt om svengelska och anglicismer tyder på att en *attitydmässig tröskel* kan ha passerats mellan upplagorna 1973 och 1986. Således krävdes sannolikt en *kritisk massa* av både lånord och engelskkunniga vuxna för att /w/-importen, som kan ha funnits längre i vissa talares språkbruk, skulle återspeglas i SAOL:s uttalsnormer.

Accelerationen i både antalet lånord och importgraden av /w/ efter millennieskiftet sammanfaller däremot tydligt med den avgörande övergången från en kontaktintensitet av grad 2 till 3 kring 1995. Engelskfärdigheternas utbredning och förbättring lär ha fortsatt även efter 1995. Däremot tyder det andraspråksbaserade perspektivet i denna artikel på att denna utveckling inte kan ha haft en avsevärd positiv effekt på uttalet av /w/. Färdigheten att uttala fonemet korrekt i engelska hade nämligen sannolikt förvärvats av de flesta talare redan tidigare. Därför är det sannolikt att attityderna bär huvudansvaret för att importgraden accelererade efter 1995 och uppnådde taknivån hos nya lånord 2015.

4 Slutsatser

Den här artikeln har visat utifrån uttalsbeskrivningarna i SAOL hur engelskt /w/ har blivit ett marginellt fonem i svenskan genom inlåningen av engelska lånord över två sekel. Studiens databas innehåller 43 engelska lånord som enligt SAOL 2015 kan uttalas med /w/. Om man även skulle räkna in egennamn (t.ex. *Wales*) och suffixerade ord som verb (t.ex. *swish-a*) med /w/-uttal i SAOL lär denna siffra närma sig 100. Det finns t.o.m. minimala par som *twist-twist* som skiljs åt genom /w/. Dessutom är det inte bara de ord som lånats in på senare tid som uttalas med /w/, utan även äldre lånords uttal uppvisar en stigande grad av import där ett tidigare uttal med /v/ gradvis övergått till /w/. Därmed kan vi konstatera att standardsvenska numera tillhör den femtedel av världens språk som har minst ett importsegment och den stora majoriteten av språk vars foneminventarium inkluderar segmentet /w/.

Litteraturlista

- Agazzi, B. (2015). *Nyord i svenskan. Blogg, fulbryt, pudla, rondellhund och andra nytillskott från A till Ö*. Stockholm: Morfem.
- Aktürk-Drake, M. (2015). *Phonological Adoption through Bilingual Borrowing – Comparing Elite Bilinguals and Heritage Bilinguals*. Dissertations in Bilingualism No. 24, Stockholms universitet.
- Flege, J. E. (1995). Second-language Speech Learning: Theory, Findings, and Problems. I: Strange, W. (red.), *Speech Perception and Linguistic Experience. Issues in Cross-language Research*. Timonium, MD: York Press. 229–273.
- Gellerstam, M. (2009). Om lånordens anpassning till svenskan. I: Gellerstam, M. (red.), *SAOL och tidens flykt. Några nedslag i ordlistans historia*. Stockholm: Norstedts. 105–118.
- Johansson, H. (2004). När engelskan tog kommandot i skolan. *Tvärsnitt* 26:1, 50–59.
- Maddieson, I. (1984). *Patterns of Sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milani, T. M. (2007). Voices of Endangerment: A language ideological debate on the Swedish language. I: Duchêne, A., Heller, M. & Milani T. (red.), *Discourses of Endangerment. Ideology and Interest in the Defence of Languages*. London: Bloomsbury. 169–196.
- Moran, S. & McCloy, D. (2019). PHOIBLE 2.0. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. (Nedladdat 2022-02-04 från <http://phoible.org>)
- Norell, P. (1991). *Native-speaker reaction to Swedish pronunciation errors in English. Recognition, intelligibility and attitude*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nyström Höög, C. (2005). *Teamwork? Man kan lika gärna samarbeta. Svenska åsikter om importord*. Oslo: Novus.
- Reinholdsson, T. (2013). *Att lära sig utomsvenska språkljud. En studie om svenska elevers uttal och förmåga att lära sig engelska fonem*. (Examensarbete.) Fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap, Karlstads universitet.
- Stålhammar, M. (2002). *Engelskan i svenskan. 1. Engelska lånord under 1800-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Stålhammar, M. (2003). *Engelskan i svenskan. 2. Engelska lånord under 1900-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.

- Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien.* (2021) (Nedladdat från <https://svenska.se/tre/?sok=svengelska&pz=2>)
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket.* (2015). XIV:e upplagan. Stockholm: Svenska Akademien.
- Thomason, S. G. (2001). *Language Contact. An Introduction.* Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- TNS Opinion & Social. (2012). *Special Eurobarometer 386 – Wave EB77.1: Europeans and their languages.* Brussels: at the request of Directorate-General Education and Culture, Directorate-General for Translation and Directorate-General for Interpretation.
- Östman, J-O. & Thøgersen J. (2010). Language attitudes and the ideology of the Nordic. *International Journal of the Sociology of Language* 204, 97–127.

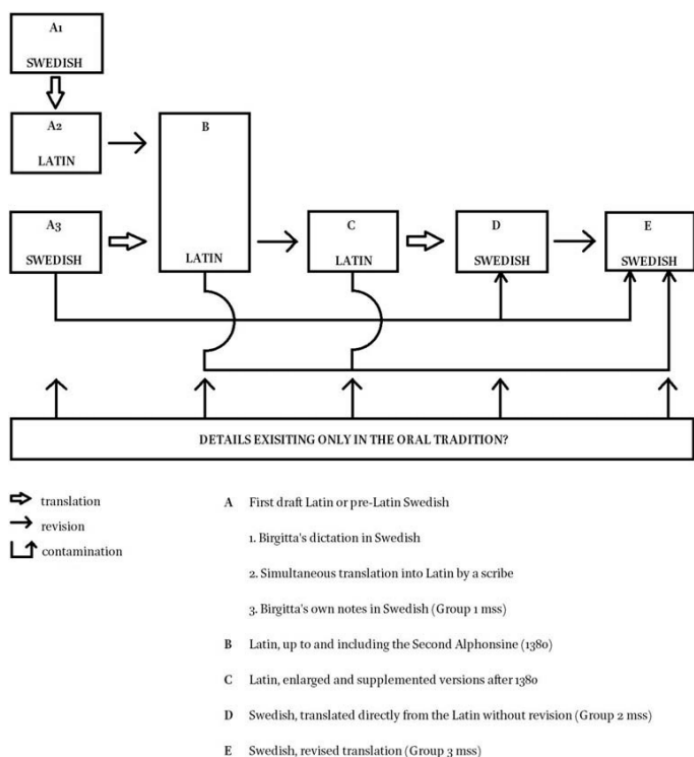
En jämförelse av instruktionstyper i olika textstadier av Birgittas uppenbarelser

Phil Beier

1 Inledning

Syftet med detta bidrag är att belysa morfosyntaktiska skillnader inom instruktioner i de olika textstadierna av Heliga Birgittas uppenbarelser på fornsvenska.¹ Fastän Birgitta härstammar från Sverige utgavs hennes texter först på latin. Detta skedde med tanke på att få en bredare resonans för hennes helgonförklarande. Hennes biktfäder, framför allt Alfonso de Jaén, var den drivande kraften bakom detta arbete. Den svenska texttraditionen, som uppkom i Vadstena för klosterbruk, var i stort sett en direkt översättning av Alfonsos text. Men vid sidan om denna text och dess svenska översättning kurserade i Sverige också texter oberoende från denna tradition. Dessa baserade sig på tidigare svenska och latinska texter som föregår Alfonsos arbete. Dessutom gjordes en språklig redigering av den svenska översättningen för lekmanbruk i början av 1400-talet.

¹ Detta bidrag bygger på en presentation som hölls på SSH 16, Lund 2021. Jag är tacksam för diskussionen och de värdefulla kommentarer som jag kunde bygga på vid skrivandet av detta bidrag. Hela undersökningen är inbäddad i ett större projekt som ägnar sig åt registeruppkomst och registervariation i Birgittas uppenbarelser. Detta projekt är en del av CRC 1412, 416591334, *Register: Language Users' Knowledge of Situational-Functional Variation* på Humboldt-Universität zu Berlin, vars syfte är att identifiera och analysera aspekter av talares registermedvetenhet.

Figur1. "The origin of the Old Swedish revelation text (revised version)" efter Adams (2016:24).

Figur 1 föreställer en reviderad version av modellen som presenterades av Wollin (1991:423). Modellen innehåller fem steg (A–E) som illustrerar de olika stadierna i uppenbarelsernas tillkomst på latin och på svenska. Steg A (A1–A3) representerar det äldsta skiktet som utgörs av Birgittas egna anteckningar (A3) och den latinska översättningen av hennes uppenbarelser i tal och skrift (A1–A2). Steg B och C representerar den latinska texten, bearbetad och sammanställd av biktfadern Alfonso de Jaén (B), samt Petrus Olavis tillägg och supplement (C). Undhagen (1978) ger en detaljerad översikt över den latinska textens tillkomsthistoria. Steg D och E illustrerar den svenska texttraditionen som består av Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen (Carlquist 2007:374). Till Vadstenatraditionen (D) grupperas texter som är översatta av den latinska texten. Dessa översättningar var avsedda för klosterbruket. Slutligen den profana texttraditionen (E) som är en språklig redigering av den svenska översättningen. Denna redigering tillkom utanför Vadstena kloster och var avsedd för lekmanabruk. Ytterligare visar figuren påverkan av Birgittas egna anteckningar (A3) och den existerande muntliga traditionens inflytande på de olika textstadierna.

Den komplexa situationen av parallelexisterande redaktioner på latin och på svenska tar jag som utgångspunkt för den föreliggande undersökningen. Tidigare

undersökningar bl.a. i Wollin 1991 har uppmärksammat skillnader mellan de olika textstadierna av den svenska texttraditionen och dess förhållande till den latinska texten. Till detta bidrar jag med en undersökning av förändringarna i den morfosyntaktiska utformningen av instruktioner i de svenska textstadierna. Mitt syfte är att undersöka om förändringar i instruktionernas utformning och användning inom de olika textstadierna påverkas av texternas användningsområden. Detta leder till följande frågeställningar:

- (1) Vilka skillnader i utformningen av instruktioner (imperativ, konjunktiv modalverb *skula* och *magha*) förekommer mellan de svenska textstadierna och den latinska texten enligt Ghotantrycket?
- (2) Vilken roll spelar textens användningsområden för skillnadernas uppkomst?

2 Teori och metod

Steiner (1991:87) och Lavid (1993:5–6) framhäver att en text är en produkt skriven med en särskild intention eller mål. Detta gäller också för de svenska uppenbarelsetexterna som skapades för olika användningsområden, däribland klosterbruk och lekmannabruk (Lindell 2002, Wiktorsson 2004 och Wollin 2004:338–339). Detta har bevisats med hjälp av skillnader i textens olika utformningar. Det äldsta textskiktet, till vilket Birgittas egna anteckningar hör, skiljer sig språkligt och innehållsmässigt från latinets. Däremot är den svenska översättningen väldigt nära sin latinska förlaga. Den svenska översättningens redigering kan slutligen ses som en försvenskning av en latinpåverkad översättning. Med detta som utgångspunkt ägnar jag mig åt att jämföra de olika textstadierna i den svenska uppenbarelsetexten, enligt figur 1, med fokus på texttypen instruktion. Instruktionen avser att påverka den tilltalades eller åhörarens framtida beteende (Werlich 1976:40, Neumann 2014:59). Instruktioner bildas med hjälp av imperativ, konjunktiv eller modalverben *skula* och *magha* (exempel 1–4). Dessutom har jag tagit hänsyn till instruktioner som inte riktar sig till den tilltalade, utan till en tredje, icke-närvarande person. Dessa instruktioner betecknar jag med *indirekt instruktion* (exempel 5).

Exempel (1): INSTRUKTION IMPERATIV; ADDRESSOR = ängil, ADDRESSEE = Kristus

(1) domare þw som all þingh wäit **höyr** mik / nu **tilbär** mik at sägia yttarstá þanka.
Bir. IV:51 (E 8902)

Exempel (2): INSTRUKTION KONJUNKTIV; ADDRESSOR = Maria, ADDRESSEE = fyra adelsmän

(2) en af idar ælla flere **gange** til konungs magnus oc sigin
Bir. IV:141 (A 65)

Exempel (3): INSTRUKTION MODALVERB *SKULA*; ADDRESSOR = rätvisa, ADDRESSEE = själ

(3) thy **skalt** thw nw **rædhas** dyæfwllin
Bir. IV:51 (A 5a)

Exempel (4): INSTRUKTION MODALVERB *MAGHA*; ADDRESSOR = Maria, ADDRESSEE = fyra adelsmän

(4) iac idar rapar til þæs at fære fingo skapa oc i **mattin** flere til idar **dragha**
Bir. IV:141 (A 65)

Exempel (5): INDIREKT INSTRUKTION KONJUNKTIV; ADDRESSOR = röst från högra stolen, ADDRESSEE = röst från vänstra stolen

(5) **byri** fyrst pafin mæþ sik siælfum /
Bir. IV:49 (A 65)

Min arbetshypotes är att den svenska textens olika användningsområden också återspeglas i utformandet av instruktioner. Tidigare forskning har visat att Vadstenatraditionen presenterar en nära översättning av den latinska uppenbarelsetexten, medan den profana texttraditionen är en förenkling av denna latinpåverkade översättning. Därmed bör också instruktioner i den svenska översättningen följa den latinska utformningen, medan redigeringen bör ha minskat det latinska inflytandet på dessa.

3 Material

Materialet för denna undersökning utgörs av den fjärde boken av Birgittas Uppenbarelser. Det finns sammanlagt 15 handskrifter som innehåller dessa uppenbarelser (Andersson 2018:22–23). Dock kunde det inte tas hänsyn till samtliga 15 handskrifter, eftersom några är för fragmentariska (t.ex. Fr 28855), innehåller för få ord (t.ex. A 22a) eller är en avskrift av en annan handskrift (t.ex. E 8801). Detta reducerar materialet till 5 handskrifter (A 5a, A 65, C 61, E 8902 och Ösel).

A 65 tillhör det äldsta textskiktet och föregår den svenska översättningen av den latinska texten, här representerad av Ghotantrycket. Texten i C 61 och Ösel baserar sig på den latinska texten och representerar därmed Vadstenatraditionen. A 5a slutligen är ett exempel på den profana texttradition som är en redigering av texten för klosterbruket och avsedd för lekmanabruk. E 8902 är speciell, då delar av handskriften (bl.a. kap. 50 och 51) är utformade efter den latinska texten medan andra delar följer en äldre förlaga (bl.a. kap. 99; Andersson 2014:21, 32 & 2018:27–28).

Antalet uppenbarelser och deras omfång i dessa handskrifter varierar starkt. Medan A 65, E 8902 och Ösel innehåller material från maximalt tre uppenbarelser, innehåller C 61 och A 5a material från 70 resp. 146 uppenbarelser. Skillnaden i materialomfång resulterar i en begränsning av de uppenbarelser som kan jämföras med varandra. En översikt över de kapitel som jämföras ges i tabell 1. Texterna ur handskrifterna förelåg som transkriptioner² som har annoterats och tillfogats till *Birgitta-Notker-Korpus* (Schnelle m.fl. under utgivning). För den latinska texten se Aili (1992), och för kapitel 130 och 141 Hollman (1956).

² Transkriptionerna har jag fått av Roger Andersson.

Tabell 1: Översikt över de handskrifter och deras kapitel som kan jämföras

stadium	äldsta textskiktet		Vadstenatradition			profan texttradition
	A 65	E 8902	C 61	E 8902	Ösel	A 5
handskrift	49	–	49	–	–	49
kap.	–	–	50–51	50–51	–	50–51
	–	99	–	–	–	99
	–	–	–	130	130	130
	141	–	–	–	–	141

Av tabellen framgår att det totalt handlar om sex uppenbarelsen jämförbara i två eller flera textstadier. Bara kapitel 49 är jämförbar i alla tre stadier, d.v.s. det äldsta textskiktet (Birgittas egna anteckningar), den latinska textens översättning (Vadstenatradition) och dess redigering (profan texttradition). Kapitel 50, 51 och 130 kan jämföras i Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen. De resterande två kapitlen: 99 och 141 saknar exempel för Vadstenatraditionen men är jämförbara i det äldsta textskiktet och den profana texttraditionen.

4 Resultat

Nedan i tabell 2 ges en översikt över instruktionsart och instruktionernas antal för varje textstadium. Av tabellen framgår att användningen av imperativ dominerar i textskikten, förutom i det äldsta textskiktet där de flesta instruktioner förekommer med konjunktiv. Dessutom syns det att antalet konjunktiver har sjunkits i texterna som hänförs Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen. Minskningen av instruktioner bildade med konjunktiv går hand i hand med en ökning av instruktioner utformade med modal verbet *skula*. Med avseende på förekomsten av modal verbet *skula* är Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen identiska, men vid förekomsten av konjunktiv skiljer sig båda traditionerna. I den profana texttraditionen uppträder en lätt ökning av konjunktivbruket.

Tabell 2. Antal instruktioner i de olika textstadierna.

	äldsta textskiktet	Ghotan	Vadstenatradition	profan texttradition
imperativ	10	34	41	43
konjunktiv	19	18	5	10
modalverb <i>skula</i>	4	–	11	11
modalverb <i>magha</i>	3	–	1	2
<i>debere</i>	–	7	–	–

Även om tabell 2 suggererar skillnader i instruktionernas utformning, visar kapitlens jämförelse i de olika textstadierna en annan bild. Tabell 3 visar antalet instruktioner för instruktionstyperna: I (imperativ), K (konjunktiv), modalverb *skula* och *magha*

samt förekomsten av latinets *debere* 'måste, vara skyldig' för de undersökta kapitlen i varje textstadium.

Tabell 3. Instruktionernas antal i de undersökta kapitlen efter textstadium.

instr.	äldsta textskiktet				Ghotan			Vadstenatradition kap. 50,51: E 8902/C 61 kap. 130: E 8902/Ösel				profan texttradition			
	I	K	skula	magha	I	K	debere	I	K	skula	magha	I	K	skula	magha
kap. 49	1	18	3	2	2	7	2	2	5	3	1	2	8	3	1
kap. 50	utan motsvarighet				1	–	–	1/1	–	–	–	1	–	–	–
kap. 51	utan motsvarighet				5	1	5	5/5	–	1/6	–	6	–	5	–
kap. 99	–	–	–	–	1	1	–	utan motsvarighet				3	–	2	–
kap. 130	utan motsvarighet				24	1	–	3/24	–	1/–	–	24	–	–	–
kap. 141	9	1	1	1	1	8	–	utan motsvarighet				7	2	1	1

Undersökningen har visat att antalet instruktioner och deras utformning i de svenska textstadierna är i stort sett identiska. En del skillnader i instruktionernas antal beror på textlängden. På detta sätt kan antalet konjunktivformer i kapitel 49, handskrift A 65, förklaras. Texten i A 65 är betydligt längre än i den latinska texten och de motsvarande texterna i C 61 och A 5a. Eftersom C 61 och A 5a baserar sig på den latinska texten innehåller dessa handskrifter företrädesvis konjunktivexempel ur den latinska texten.

Textlängden förklarar däremot inte det ringa antalet imperativexempel som kapitel 130 i E 8902 uppvisar i jämförelse med de tjugofyra exempel i Ösel, A 5a och latinets, i synnerhet när det gäller en jämförelse mellan E 8902 och Ösel. Båda handskrifterna tillhör Vadstenatraditionen och kapitel 130:s instruktioner befinner sig i ett textstycke som kan jämföras mellan handskrifterna. Anledning för skillnaden må således vara E 8902:s beskaffenhet. Denna handskrift går delvis tillbaka på den latinska texten och delvis på ett äldre textstadium.

Kapitel 99 i E 8902 är längre än i A 5a och slutet i båda texterna skiljer sig. Det är också i slutet av texten där skillnaden i antalet instruktioner uppträder. I tabellen nedan visas textdelen som kan jämföras i de olika textstadierna.

Tabell 4. Utökning av instruktioner i kapitel 99.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition	profan texttradition
handskrift	E 8902	Ghotan		A 5a
ex.	Ek vil komo þeim swa starkir ok bradhir · at þe skolo daana af minne ræddugha sýn ·	et veniam sic terribilis, quod videntes dicent montibus: ' Cadite super nos a facie ire Dei!'	utan motsvarighet	Ok iak skal koma sua rædhelikin at the som mik see skulu sighia biærghomen fallin vt owir os ok hylin oc skiulin os fore gudz wredhe

Tabell 4 illustrerar kapitel 99:s slut i E 8902 i jämförelse med den latinska texten och A 5a. Texten i E 8902 avviker från den latinska och den profana texttraditionen både i längden och instruktionens utformning. I E 8902 saknas instruktioner medan den latinska texten och A 5a innehåller imperativ *cadite* resp. *fallin*. Skillnaden mellan den latinska texten och A 5a är förekomsten av de två imperativer *hylin* och *skiulin* som saknar motsvarighet i de andra textstadierna. Denna skillnad beror på talarväxling. I E 8902 talar Kristus: *Ek vil komo þæim* och i bisatsen nämner han konsekvensen av sin återkomst *at þe skolo daana af minne ræddugha sýn*, vilket gör en imperativkonstruktion omöjlig. I A 5a och den latinska texten sker däremot en talarväxling från *iak* (Kristus) till *quod videntes dicent* resp. *the som mik see*, och det är de som använder instruktionen.

Iögonfallande är också användningen av konjunktiv i det undersökta materialet. Endast kapitel 49 innehåller ett flertal konjunktiver i samtliga textstadier. De flesta exemplen på konjunktiv förekommer i A 65. I C 61 och A 5a uppträder däremot endast få exempel på konjunktiv. Jämförelsen med den latinska texten visar att varken Vadstenatraditionen eller den profana texttraditionen följer konsekvent den latinska texten när det gäller konjunktivens användning (tabell 5).

Tabell 5. Användning av konjunktiv i olika textstadier i kapitel 49.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition	profan texttradition
handskrift	A 65	Ghotan	C 61	A 5a
ex.	byri fyrst pafin mz sik sialfum /	Propterea Papa incipiat veram humilitatem in se ipso;	Ty skal paffwen · bæra sanna ødmiukt i sig sielffwom /	Thy skal pafwin børia sanna ødhmiukt j sik siæluom

Ur tabell 5 framgår att bara det äldsta textskiktet innehåller konjunktiv såsom den latinska texten. C 61 och A 5a översätter latinets *incipiat* 'börja' med modalverb *skula*. Fastän det äldsta textskiktet visar en brukbar konjunktiv *byri*. Likadant förhåller det sig med återgivandet av konjunktiverna *praecipiat* 'bjuda' och *privetur* 'ta' i samma kapitel i C 61 (tabell 6).

Tabell 6. *Praecipiat* och *privetur* i de olika textstadierna.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition	profan texttradition
handskrift	A 65	Ghotan	C 61	A 5a
ex.	þætta ma pafin æn han vil mykyt at bætra raþe allum biskopum þy fólghia i gozs oc allum andrum þingum sum þil hørþe at honum var raþet siälfum at gørra þær næst þiube <u>huarium biskope</u> skupa sinna klærka lifærne þæn sik vild eg bætra oc blifa i renleke taki af honum gælet han hafar af kirkionne	Ista enim emendare potest Papa in multis, si unumquemque permittat habere necessaria non superflua precipiatque unicuique episcopo attendere ad cleri sui vitam. Et omnis, quicumque noluerit emendare vitam suam et stare in continencia, priuetur omnino prebenda sua,	Tetta ma paffwen i mangom tingom bætra / om han lathir hwar oc en haffwa vidirtorfftelikin tingh / oc ey øffuirflødis tingh Och bywdir <u>hwariom biscop</u> · aathwakta / sina klercha liffwerne / Och tagha aff hwariom thom · sith ingeld / Som ey wil bætra sith liffwerne / ok /· staa i athirhalde /	Thetta ma pafwin j mangom thingom bætra Vm han latir huarn een haua vidhirthorftelik thing oc ey owirflødhis thing Ok biudhe <u>huariom biscop</u> atuakta sina klærka liuærne oc taki aff huariom thom sit ingiæld som ey vil bætra sit liuærne oc sta j atirhalde

A 65, den latinska texten och A 5a har konjunktiverna *þiube* resp. *biudhe* och *taki* som motsvarar presens indikativ *bywdir* och infinitiv *tagha* i C 61. Avvikelsen i C 61 är intressant, eftersom handskriften tillhör gruppen som är översatt från latin och också innehåller översatta konjunktiver. En möjlig förklaring till denna avvikelse är en samordning av den konditionala satsfogning: *om han lathir* med *Och bywdir*. I detta samband kan också infinitiven *tagha* ses: (*han*) *bywdir aathwakta Och tagha*. Skillnaden mellan texten i C 61 och de andra texterna är att biskoparna tar pengarna från klerkerna och inte påven. Textens innebörd tangeras alltså inte av denna avvikelse.

Ytterligare finns ett exempel i kapitel 99 där det äldsta textskiktet (E 8902) innehåller ett exempel på modal verbet *skula* i konjunktiv: *skuli skodho*. Ett likadant exempel förekommer i kapitel 21, där latinets *ne loquantur* översätts med *skolen ey predica* (C 61) resp. *skulin ey predica* (A 5a; tabell 7).

Tabell 7. Kapitel 21 konjunktiv översatt med modalverb *skula*.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition	profan texttradition
handskrift		Ghotan	C 61	A 5a
ex.	utan motsvarighet	Nam Dyabolus impedit bonos, ne loquantur malis,	Ty ath dieffuulen hindrar goda men. Ath the skolen ey predica for ondom	Thy at dyæfwllin hindrar godha mæn at the skulin ey predica for ondom

Detta är påfallande, eftersom kapitlet i båda handskrifterna också innehåller konjunktiven *predichaen* resp. *prediken*. I detta sammanhang bör också nämnas att det svenska materialet tenderar att återge den latinska konjunktiven med modalverb, exempelvis *dicent* översätts med *skulu sighia* (kap. 99 i A 5a, tabell 4) och *incipiat* med *skal bæra* resp. *skal börja* (kap. 49 i C 61 och A 5a, tabell 5). Endast kapitel 141 i A 65 och A 5a avviker från denna tendens. I detta kapitel återges latintextens konjunktiver nästan alltid med imperativ (tabell 8).

Tabell 8. Imperativ istället för konjunktiv i kapitel 141.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstena-tradition	profan texttradition
handskrift	A 65	Ghotan		A 5a
ex.	oc takin idar sīþan en for man	Quo facto assumatis vobis vnum in principem	utan motsvarighet	ok takin jdhir sidhan een forman

Tabell 8 visar exempel på hur konjunktiven *assumatis* 'ta, välja' återges med imperativen *takin*, både i det äldsta textskiktet och den profana texttraditionen. I detta avseende är den profana texttraditionen närmare det äldsta textskiktet än den latinska texten.

Dessutom uppträder i den svenska texten (Vadstenatradition och profan texttradition) instruktioner med modalverb *skula* där den latinska texten har konstruktioner med *debere* 'måste, vara skyldig' (tabell 9).

Tabell 9. Modalverb *skula* för latinets *debere* i kapitel 51.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition		profan texttradition
handskrift		Ghotan	C 61	E 8902	A 5a
ex.	utan motsvarighet	Ideo dolere debet nunc pro hiis, que tunc, cum potuit, non emendauit.	Thy skal hon nw sörgya for the / synder. Som hon ey bættrade nar hon formatte /	þy skal hon sörghia firi þe þing huilikin hoon eig bätträðhe mädhan hon formaþe	thy skal hon nw syrgia for the synde som hon bættradhe ey tha hon formatte

Exemplet ur tabell 9 är ett av fem där *debere* översätts med modalverb. I fyra fall handlar det om konstruktioner med *skula* och i ett fall om en konstruktion med *böra*: *Talibus cogitacionibus in fine non debetur infernus* blir således till *tholokom thanka oc vilia bør ey hæluite* (A 5a). Att instruktioner bildade med *debere* översätts med modal verbet *skula* är intressant eftersom instruktioner utformade med *ægha* förekommer också i Birgittas uppenbarelser, bl.a. som översättning för latinets *tenere* 'befalla'.

Tabell 10. Instruktion med *ægha* kapitel 36.

stadium	äldsta textskiktet	latin	Vadstenatradition	profan texttradition
handskrift		Ghotan	C 61	A 5a
ex.	utan motsvarighet	qui michi seruiunt tenentur habere stipendium cum celesti exercitu	The som tyæna mik, agha ath haffua løøn. med himmerikis herskap	the som thiæna mik ægha at haua løøn mædh himerikis hærskapi

I motsats till instruktioner med modal verbet *skula* är instruktioner med modal verb *magha* ovanliga i det undersökta materialet. Ett exempel är *i mattin flere til idar dragha* (kap. 141 i A 65).

Undersökningen av instruktionernas utformning i de olika textstadierna har visat att de undersökta texterna är i många fall relativt identiska. Detta gäller framför allt texter tillhörande Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen. I jämförelse med det äldsta textskiktet sticker förekomsten av konjunktiv och modal verb *skula* ut. Denna skillnad beror dock inte på texternas användningsområde, utan snarare på språkets utveckling. Upplösningen av verbets ändelsesystem under den fornsvenska perioden ledde bl.a. till konjunktivens nedgång. I följd av detta började man återge konjunktiv med hjälp av verben *skula* och *magha*.

5 Sammanfattning

Den svenska uppenbarelsetextens tillkomst historia har visat att den svenska texten skapades för olika användningsområden som klosterbruk (Vadstenatradition) och lekmannabruk (profana texttradition). Undersökningen har dock visat att utformandet av instruktioner i texter ur dessa användningsområden liknar varandra. Det förekommer bara små skillnader mellan texter ur Vadstenatraditionen, den profana texttraditionen och den latinska texten. Dessa skillnader avser konjunktivens återgivande med *skula* och imperativ såsom användningen av presens indikativ och infinitiv i de svenska texterna. De nämnda skillnaderna kan bero på ett medvetet beslut från skrivarens sida, dock förekommer dessa exempel sparsamt i det undersökta materialet. Fler skillnader uppträder i jämförelse med det äldsta textskiktet. Dessa skillnader beror på textlängden och textförslagor som det äldsta

textskiktet inte delar med texter ur Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen. Icke desto mindre finns också likheter mellan det äldsta textskiktet och den profana texttraditionen.

Med hänsyn till frågeställningen kan man fastslå att imperativformen är den dominerande instruktionstypen. Det undersökta materialet innehåller i det äldsta textstadiet flera exempel på instruktioner med konjunktiv. Deras antal minskas dock i texterna som tillhör Vadstenatraditionen och den profana texttraditionen. Minskningen av instruktioner med konjunktiv i dessa textstadier korrelerar med en ökning av instruktioner bildade med modalverb. Instruktioner med modalverb *skula* dominerar och instruktioner med *magha* har en marginell roll. Nämnvärt är också instruktioner som bildas i latinet med *debere* och översätts till svenska med modal verbet *skula*.

Litteratur

- Adams, Jonathan (2016): *The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902*. Leiden/Boston: Brill.
- Aili, Hans (utg.) (1992): *Sancta Birgitta Revelaciones Book IV*. (SFSS, serie 2, latinska skrifter. VII:4.) Stockholm: SFSS & KVHAA.
- Andersson, Roger (utg.) (2014): *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Bok 1: Birgittas uppenbarelser*. (Editiones, Sällskapet Runica et Mediaevalia. 12.) Stockholm: Sällskapet Runica et mediaevalia.
- Andersson, Roger (utg.) (2018): *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Bok 4: Birgittas uppenbarelser*. (Editiones, Sällskapet Runica et Mediaevalia. 12.) Stockholm: Sällskapet Runica et mediaevalia.
- Carlquist, Jonas (2007): *Vadstenasystrarnas textvärld. Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*. (SFSS, serie 1, svenska skrifter. 89.) Uppsala: SFSS.
- Hollman, Lennart (utg.) (1956): *Den heliga Birgittas Reuelaciones extrauagantes*. (SFSS, serie 2, latinska skrifter. V.) Diss. Uppsala.
- Lavid, Julia (1993): *Text type taxonomy. A functional framework for text analysis and generation. ESPRIT Basic Research Action: Dandelion, EP6665. Deliverable RI.1.1a*. Madrid: Universidad Complutense Madrid.
- Lindell, Inger (2002): *Birgittas uppenbarelser, bok 7. En fornsvensk nyutgåva*. I: C. Gejrot, R. Andersson & K. Abukhanfusa (utg.), *Ny väg till medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Stockholm. S. 404–413.
- Neumann, Stella (2014): *Contrastive Register Variation. A Quantitative Approach to the Comparison of English and German*. Berlin: de Gruyter.
- Schnelle, Gohar, Phil Beier & Silke Unverzagt (under utgivning): *BiNoKo. Birgitta-Nothker-Korpus*.
- Steiner, Erich (1991): *A Functional Perspective on Language, Action, and Interpretation. An Initial Approach with a View to Computational Modeling*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Undhagen, Carl-Gustaf (utg.) (1978): *Sancta Birgitta Revelaciones Book I*. (SFSS, serie 2, latinska skrifter. VIII:1.) Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Werlich, Egon (1976): *A text grammar of English*. Heidelberg: Quelle & Mayer.
- Wiktorsson, Per-Axel (2004): Handskrifter som mötts. Spår av ett stormansbibliotek i Uppland. I: O. Ferm & S. Nyström (utg.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Stockholm. S. 283–311.
- Wollin, Lars (1991): Två språk och flera skikt. Uppenbarelsernas texttradition. I: T. Nyberg (utg.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden*. Odense. S. 407–434.
- Wollin, Lars (2004): Salstahandskriften, vadstenatraditionen och den birgittinska svenskan. I: O. Ferm & S. Nyström (utg.). *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*. Stockholm. S. 313–340.

Uppkomsten av HA-utelämning i svenska

Linnéa Bäckström & Henrik Rosenkvist

1 Inledning

I svenska kan det temporala hjälpverbet HA (i formerna *ha*, *har* och *hade*) ibland utelämnas.¹

- (1) Vi tror att boken (har/hade) blivit för tjock.
- (2) Boken skulle (ha) blivit för tjock.

Det finita HA kan utelämnas från underordnade satser med AF-ordföljd (1), medan infinit HA kan utelämnas från alla satstyper, om ett modalt hjälpverb i preteritum skulle ha kommit före ett utsatt HA (2). Också när ett sådant hjälpverb står i presens förekommer det att infinit HA utelämnas (3).

- (3) Boken lär (ha) blivit för tjock.

HA-utelämning är ett klassiskt grammatiskt problem som också är av internationellt intresse – utelämning av finit HA är bara möjligt i bisats, vilket strider mot *the Penthouse Principle* (Ross 1973), en princip som innebär att huvudsatsens syntax bör vara mer tillåtande än bisatsens. En annan central observation är det faktum att HA-utelämning tycks vara helt optionellt, och alltså helt saknar semantiska eller pragmatiska konsekvenser.

HA-utelämning förekommer inte i fornsvenska, utan uppstod under slutet av 1600-talet. Hur och varför detta skedde har diskuterats länge (Johannisson 1945, 1960, Holm 1951, 1960, Malmgren 1985, Moberg 1993, Östman 2002), och flera förslag på hur HA-utelämningens syntax ska tolkas har presenterats (Platzack 1983, 1986, 1988, 1989, Julien 2002, Andréasson m.fl. 2004, Larsson 2007, 2009, Sangfelt 2014, Heinat 2021). Med stöd av ny empiri presenterad av Bäckström (2020) kommer vi i den här artikeln att lägga fram ett försök till en sammanhängande förklaring av hur de olika typer av HA-utelämning som visas i (1–3) har uppstått.

I avsnitt 2 presenterar vi en skiss av den empiriska utvecklingen av HA-utelämning, och därefter diskuterar vi hur finit HA-utelämning, infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i preteritum och infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb

¹ Vi tackar en anonym läsare och konferensvolymens redaktion för förslag på förbättringar. Kvarstående brister beror enbart på våra egna tillkortakommanden.

i presens kan förstås i en minimalistisk modell, i tre på varandra följande avsnitt (3–5). Artikeln sammanfattas i ett avslutande avsnitt (6).²

2 HA-utelämningens diakrona utveckling – en kort skiss

Det finns enstaka belägg på finit HA-utelämning redan under fornsvensk tid, vilket bland annat Moberg (1993) uppmärksammat, med det är troligt att dessa fall är misstag av skribenten. Det är inte orimligt att HA oavsiktligt utelämnas; Bäckström (2020:99 f.) hittar nämligen ett tiotal fall av finit HA-utelämning i huvudsats i sin undersökning, och menar att också dessa är tillfälliga misstag och inte utgör någon grund för att anta att HA kunde utelämnas från huvudsats i fornsvenska.

I slutet av 1600-talet ökar emellertid frekvensen av finit HA-utelämning i bisats snabbt. Några tidiga exempel ges i (4–5).

- (4) Påstmästaren hade en Tysk hustru, som det Ø brygget (Rålamb 1658:54)
- (5) [...] påminnte, hurusåsom H:s Kongl. Maj:tt i går Ø notificerat Ständerna om skattmästarewahlet (Borgarståndets riksdagsprotokoll 1668:48)

Johannisson (1960) visar att i *Ordinari Post Tijdender*, vår första nyhetstidning, ökar HA-utelämningen från 4 % år 1667 till hela 99 % år 1685, och under tidigt 1700-tal utelämnar en del skribenter alla finita HA i bisats. I Karl XII:s brev från perioden 1712–1715 finns det till exempel inga finita HA i bisats (Bäckström 2020:96 f.). Den språkförändring som leder till att finit HA-utelämning uppstår som en grammatisk möjlighet i svenska kan alltså tidfästas till 1600-talets andra hälft.

Moberg (1993), Wiklund (2001) och Larsson (2009:107, 217) antar att infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i preteritum, som i exempel (2), förekommer redan i fornsvenska. Bäckströms (2020) empiriska studie indikerar dock att de enstaka fall som påträffas i äldre och yngre fornsvenska tycks vara tillfälligheter, och att infinit HA-utelämning ökar i frekvens först efter det att finit utelämning har etablerats.³

För det första står det klart att infinit HA-bortfall inte förekommer i fornsvenskan. [...] För det andra verkar infinit HA-bortfall dyka upp i språkbruket först efter att finit HA-bortfall blivit etablerat. (Bäckström 2020:129)

² Vi vill framhålla att på grund av begränsat utrymme går vi inte in på frågor som rör stil, eller talspråk i förhållande till skriftspråk, även om dessa faktorer säkerligen har varit viktiga för spridningen av HA-utelämning. Inte heller diskuterar vi HA-utelämning i nexus- och kontrollinfinitiver (se Bäckström 2020:105 ff.), eller HA-utelämning efter *kanske*.

³ Bäckström (2020:115 ff.) fann totalt tre möjliga utelämningsfall av infinit HA i sin studie av äldre fornsvenska, som omfattar fyra olika genrer (lagar, religiös prosa, diplom och profan prosa). I yngre fornsvenska hittades också tre fall av utelämning.

Bäckströms tidigaste exempel (2020:128) visas i (6–7). De överordnade hjälpverben är *måste* i (6) och *kunde* i (7).

- (6) Til äfwentyrs måste denne / så wijda deras berättelser är till troendes / Ø warit af de Orter [...] (Rålbamb 1658:48)
- (7) [...] ej uti någon reél drabning, som kunde Ø gjifwit dem ljka revenge [...] (Spegel 1680:19)

Det är först under 1730-talet som den infinita HA-utelämningen märkbart ökar i frekvens. Vidare är det enbart författare som utelämnar finit HA som också utelämnar infinit HA, vilket indikerar en implikativ relation mellan de båda utelämningsstyperna. Vi antar alltså att finit HA-utelämnning föregår, och är en förutsättning för, den infinita utelämningen efter hjälpverb i preteritum.

Julien (2002) undersöker bland annat bruket av infinit HA-utelämnning efter modala hjälpverb i presens, som i (3), och visar att informanter gör olika bedömningar av utelämnning efter *verkar* och *lär*. En del talare accepterar sådan utelämnning, trots att normgivare som till exempel *Språkriktighetsboken* menar att detta inte är möjligt. Bäckström (2017) framhåller dock i en mindre studie att denna typ av utelämnning kan beläggas i tidningstext redan under 1960-talet, och att den också ökar i frekvens fram till nutid. Också Heinat (2021) ger flera autentiska exempel på utelämnning av infinit HA efter hjälpverben *kan*, *lär* och *verkar*. Men frågan när utelämnning av infinit HA efter modalt hjälpverb i presens egentligen uppstår är ännu obesvarad – därför går vi närmare in på detta i avsnitt 5 nedan, i samband med en syntaktisk förklaring.

3 Uppkomsten av finit HA-utelämnning

För en syntaktisk förklaring av HA-utelämningens uppkomst är det givetvis nödvändigt att fastställa grundförutsättningarna för språkförändringen. I det här avsnittet inleder vi därför med en kort sammanfattning av tidigare förslag, för att sedan presentera den syntaktiska modell som vi tar som utgångspunkt. Huvuddelen av avsnittet handlar dock om hur och varför finit HA-utelämnning uppstod.

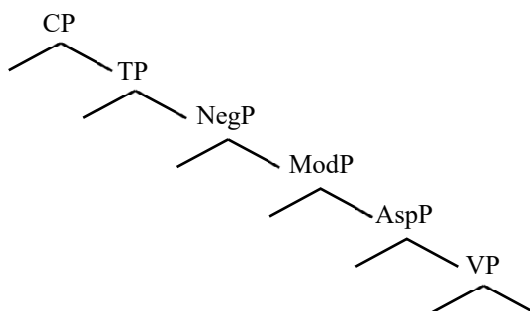
3.1 Tidigare förklaringsmodeller och syntaktisk utgångspunkt

Platzack (1983, 1986) antar att HA kan utelämnas från alla satser utom när verbet fungerar som finit verb i huvudsats, och formulerar en enkel regel: ”delete HA when not in C”. Medan regeln möjligen kan förklara utelämnning av finit HA (se diskussionen i Heinat 2021) så är det uppenbart att denna regel inte gäller infinit HA i till exempel vissa kontrollinfinitever (som i 8).

- (8) Det är viktigt att *(ha) målat båten ordentligt.

Larsson (2009) och Sangfelt (2014) antar i stället att utelämnning av finit HA bara är möjligt om inte HA är en unik markör för finithet, och att finit HA därför enbart kan utelämnas från V – det vill säga från bisatser med AF-ordföljd, i vilka subjunktionen uttrycker finithet i C. På så sätt relateras HA-utelämningen till den förändring i bisatsordföljd (från FA till AF) som inträffar under äldre nysvensk tid. Ett problem med analysen är dock att den inte förklarar utelämnning av infinit HA, och inte heller varför HA kan utelämnas från V. Andra analyser möter samma svårighet: ”Admittedly, it is not entirely clear why the auxiliary can be omitted [...]” (Heinat 2021:359, fn. 14).

I senare versioner av minimalistprogrammet (Platzack 2011, Harwood 2014, Koeneman & Zeiljstra 2017) antar man att hjälpverb inte förbinds i VP, bland annat eftersom de inte påverkar argumentstrukturen och eftersom de inte kan passiveras. Därmed är det inte heller möjligt att hävda att HA utelämnas från V. Vi antar därför den enkla syntaktiska grundstrukturen i figur 1, där hjälpverb förbinds i funktionella fraser mellan NegP och VP (se Platzack 2011:151f). Hjälpverbens eventuella modala särdrag är associerade med ModP, och aspektuella särdrag med AspP.

Figur 1. Föreslagen syntaktisk grundstruktur.

Vi antar i likhet med Harwood (2014) att alla hjälpverb, också infinita sådana, förbinds i satsens mittfält och inte i verbfrasen, bland annat eftersom hjälpverb inte påverkar argumentstrukturen. Det är vidare möjligt att HA, som är entydigt temporalt (se SAG 4:230 ff.), inte projicerar någon ModP. För vår analys är detta emellertid inte avgörande.

3.2 Syntaktisk reanalys av HA

Under äldre nysvensk tid, och kanske i synnerhet under 1600-talets slut, var den syntaktiska variationen i svenska stor. När det gäller bisatsen rörde variationen till exempel AF- och FA-ordföljd, kilkonstruktion samt OV- och VO-ordföljd. Ett finit hjälpverb i en bisats kunde alltså realiseras antingen i T (vilket ger FA-ordföljd) eller i Mod/Asp (vilket ger den nutida AF-ordföljden). Det var också möjligt att placera ett finit verb i en final position – en syntaktisk konstruktion som vi emellertid bortser från i det följande.

Under den här tiden skiljer sig vidare det temporala HA från andra hjälpverb genom att uttalet reduceras. Wessén (1992:244) noterar att ”Agneta Horn kan icke skilja på *har* och *hade*. Hon skriver ofta *har*, där man väntar *hade*, tydligen för att hon uttalar *ha* för ’hade’.” Den fonetiska försvagningen leder alltså till att hjälp verbet HA utvecklas till en enda fonetisk form, som inte är morfologiskt markerad varken för tempus eller för person/numerus, till skillnad från huvud verbet HAVA som fortfarande har ett pregnant uttal. I östsvenska dialekter är denna skillnad fortfarande tydlig (Lagman 1967:116, Ivars 2010:160, Rosenkvist 2019).

Under det sena 1600-talet kan alltså HA i en bisats realiseras antingen i T eller i ModP, som i (9), ett konstruerat exempel.

- (9) [CP *om* [TP *vi* (HA_v) [NegP *inte* [ModP (HA_v) [AspP *tv* [VP *läst boken*]]]]]]]

Till följd av den syntaktiska variationen, den fonetiska reduktionen och kanske också andra faktorer som till exempel påverkan från högtyska, föreslår vi att strukturen i (9) genomgår två separata reanalyser som innebär att två olika HA uppstår. Den första reanalysen innebär att HA i likhet med alla andra hjälpverb realiseras i ModP (eller möjligen i AspP), vilket ger upphov till AF-ordföljd (10). Den andra reanalysen gör att det fonetiskt försvagade HA reduceras ytterligare, och leder till att HA kan fungera som ett outtalat verb i T (11). Det är alltså fråga om en övergång från ett fonetiskt realiserat led till ett led som inte uttalas alls.

- (10) [CP *om* [TP *vi* [NegP *inte* [ModP HA_v [AspP *tv* [VP *läst boken*]]]]]]]

- (11) [CP *om* [TP *vi* Ø_v] [NegP *inte* [ModP *tv* [AspP *tv* [VP *läst boken*]]]]]]]

Vi antar alltså att det efter dessa båda reanalyser finns två olika sätt att uttrycka perfekt och pluskvamperfekt i bisats. Eftersom de båda varianterna av HA har samma syntaktiska särdragsuppsättning måste givetvis också HA i (10) flytta till T för att matchas mot icke-valuerade särdrag, efter realiseringen i ModP. Detta innebär att det inte bör finnas några egentliga semantiska eller syntaktiska skillnader mellan de båda varianterna av HA, vilket också tycks vara fallet.

Den reanalys som leder till att HA så att säga lämnas kvar i T efter det att alla andra verb realiseras i en lägre position påminner om uppkomsten av modala hjälpverb i engelska (Roberts 1985, van Kemenade 1987, Kroch 1989, Haerberli & Ihsane 2016). Under en period som börjar redan på 1400-talet sker en uppdelning av engelska verb. Verb med defekt böjning som inte delar ut tematiska roller (*will*, *can*, *shall* etc.) associeras så starkt med I/T att de inte påverkas av den syntaktiska förändring som leder till att alla andra verb så småningom realiseras i VP. Det tycks dock inte finnas en enda förklaring till denna förändring. van Kemenade (1992:143) menar att ”It seems that in the history of English a number of factors ’conspired’ ” och Haerberli & Ihsane (2016:498) framhåller också att förändringen beror på ”a combination of factors”.

När det gäller hjälp verbet HA kan man notera att det på flera sätt skiljer sig från övriga hjälpverb under den relevanta perioden. Reduktionen i uttalet innebär att

verbet saknar morfologisk böjning, och det saknar också modal betydelse. Vidare uttrycks finithet i en bisats av subjunktionen (Platzack 2011:49ff), och HA kan då uppfattas som en ren aspektmarkör. Andra faktorer som kan vara relevanta är dels möjligheten att förutsäga bisatsens tempus från matrissatsens tempus, vilket innebär att det temporala HA inte alltid är helt nödvändigt för tolkningen av bisatsens tempus, dels en allmän strävan efter förenklade strukturer under språkinläringen som kanske kan relateras till den oreda som präglade den äldre nysvenskans bisatsstruktur.

Wessén (1992:244) noterar emellertid att preteritumformer av hjälpverbet HA också utvecklades till en starkare form, i analogi med verb som *tro–trodde*. Former som [ha] eller [hae] övergick alltså till ett mer pregnant uttal [hade]. Märklig nog sammanfaller denna förändring i tid med att HA reduceras ytterligare och så småningom försvinner: ”Det ljudlagsenliga *ha* ’har, hade’ torde vara förutsättningen för ”bortfallet” av hjälpverb i bisats; det blev så trycksvagt, att det helt försvann från örat [...]” (Wessén 1992:245). Parallellt med att HA försvagas så blir det alltså också förstärkt. Bäckström (2020:29) ser detta som en försvårande omständighet för hypotesen att HA-utelämning beror på fonetiska faktorer. Men man kan också anta att de två fonetiska utvecklingarna faktiskt är förknippade med två olika varianter av HA, så som vi föreslår här: en med pregnant uttal som förbinds i Mod/Asp, och en försvagad och sedermera outtalad variant som förbinds direkt i T. Faktiskt innebär den föreslagna utvecklingen att Wesséns fonetiska observationer inte är en språkhistorisk paradox, utan de är snarare helt förväntade, givet de syntaktiska reanalyserna.

Sammanfattningsvis antar vi alltså att hjälpverbet HA följde två olika utvecklingsvägar under äldre nysvensk tid. Dels följde det övriga hjälpverb, och realiseras nu som ett uttalat verb i funktionella huvuden (Mod/Asp) i T-domänen, dels övergick det till att bli ett outtalat hjälpverb i T. Den senare reanalysen orsakades av flera olika faktorer som innebar att HA tydligt skiljde sig från andra samtida hjälpverb. Man kan inte heller utesluta att språkexterna faktorer underlättade utvecklingen.

4 Uppkomsten av infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i preteritum

Som vi har visat i avsnitt 2 ovan så uppstår möjligheten att utelämnas infinit HA efter modalt hjälpverb i preteritum något senare än den finita HA-utelämningen, och det är först under 1730-talet som denna typ av utelämning blir frekvent. Den förekommer alltså både i huvudsats (12) och bisats (13).

(12) Vi borde Ø läst boken.

(13) Vi anser att ni inte borde Ø läst boken.

Med tanke på att HA kan realiseras som Ø i bisats, så förefaller det rimligt att språkbrukarna under 1700-talets början antar hypotesen att detta också är möjligt i andra fall, om inte HA uttrycker några för satsen oundgängliga syntaktiska särdrag

som till exempel finithet i en huvudsats. Man kan säga att när ett outtalat HA väl är etablerat i svenskan så blir den för språkbrukarna relevanta frågan inte när HA kan utelämnas, utan när HA *inte* kan utelämnas.

Eftersom infinit utelämnning uppstår efter den finita utelämningen, så antar vi strukturen i (11) som en utgångspunkt för förändringen, och en förenklad analys av (13) visas i (14).

(14) [CP att [TP ni [NegP *inte* [ModP *borde* [AspP Ø [VP *läst boken*]]]]]]

Strukturen i (14) tillåter alltså HA-utelämnning, och orsaken till detta är sannolikt att hjälpverbet *borde* har samma aspektuella särdrag som HA (plus modala särdrag som HA saknar). Både preteritum och perfekt uttrycker avgränsade processer, och kan i vissa kontexter användas omväxlande med varandra: ”Talaren kan ibland välja ganska fritt mellan preteritum och perfekt [...]” (SAG 4:434). Det är vidare välkänt att perfekt ofta övergår till att fungera som preteritum: ”the perfect has a history of developing into a past tense [...]” (Eide & Fryd 2021:11). Detta indikerar att det finns en betydande semantisk överlappning mellan preteritum och perfekt.

Vi antar således att HA i (14) kan realiseras som Ø eftersom det inte bär på några unika syntaktiska särdrag som är essentiella för satsens tolkning – aspektdraget, alltså avgränsad process, uttrycks också av dåtidsformen hos *borde*, vars temporala särdrag matchas i T. En förutsättning för utelämningen är att det modala hjälpverbet uttrycker preteritum, eftersom bara detta tempus korrelerar med aspektdraget avslutad process. Denna förklaring innebär också att satstypen är irrelevant för utelämningen – i huvudsats sker matchningen i T i den synliga syntaxen (12), medan den sker i den osynliga syntaxen i bisats (13).

Utelämnning av HA efter hjälpverb i presens uppstår senare, vilket vi diskuterar i nästa avsnitt.

5 Uppkomsten av infinit HA-utelämnning efter modalt hjälpverb i presens

Utelämnning av HA efter hjälpverb i presens har diskuterats av Holmberg (1986), Hedlund (1992) och Julien (2002), med fokus på om utelämningen är begränsad av språkliga faktorer eller inte, och om utelämningen kan knytas till några semantiska eller pragmatiska effekter. I en aktuell studie visar Heinat (2021) att flera av de lexikala och strukturella restriktioner som har föreslagits inte tycks gälla det nutida språkbruket. Några autentiska exempel visas i (15–17), tagna från Heinat (2021:349 ff.).

- (15) Likaså kan tjejtidningar Ø målat upp en felaktig bild.
- (16) Den biten verkar alla Ø släppt idag.
- (17) FP anser sig Ø tagit en risk [...]

Att hjälpverbet *kan* i presens tillåter HA-utelämning visas i (15), och utelämning i en lyftningskonstruktion exemplifieras i (16). (17) är en ECM-konstruktion.

Man kan alltså fastslå att HA kan utelämnas efter hjälpverb i presens i dagens svenska, även om till exempel *Språkriktighetsboken* avråder från detta. I två mindre studier har Bäckström (2017, 2022) hittat exempel på sådan utelämning i tidningstext från 1960-talet, vilket visar att detta inte är ett nytt fenomen. De förklaringar som vi har föreslagit i avsnitten ovan utesluter emellertid denna typ av utelämning, och därför är det alltså relevant att undersöka när utelämning av infinit HA efter finit hjälpverb uppstår i svenska. Vi presenterar en sådan undersökning i avsnitt 5.1, och föreslår en tentativ analys av språkförändringen i avsnitt 5.2.

5.1 En empirisk undersökning av infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i presens

Utelämning av finit HA uppstår under slutet av 1600-talet, och utelämning av infinit HA i början av 1700-talet. För att undersöka om infinit HA-utelämning efter hjälpverb i presens uppstår tidigare än så har vi studerat texter från 1530-talet och framåt. Vi har använt två källor. Dels har vi gjort riktade sökningar i Språkbankens korpusar, dels har vi sökt i skönlitterära texter i Litteraturbanken. För att begränsa sökningarna har vi valt att enbart söka efter hjälpverben *bör*, *lär* och *lärer* (med stavningsvariation).

Sökningarna i Språkbankens korpusar har varit utformade så att alla former av *lär* och *bör* som har följts av ett particip som slutar på *-t*, med ett mellanrum på 0–3 ord, har inkluderats. I korpusen Svensk prosafiktion har vi dock kunnat söka på verb i supinumform i stället för particip. I Litteraturbankens texter har vi gjort enkla sökningar efter verben *bör*, *lär* och *lärer*, och läst respektive textpartier.

Resultatet av våra ganska begränsade undersökningar visas i tabell 1.

Tabell 1. Utelämnning av HA efter *bör* och *lär*.

text	årtal	antal ord/sidor	antal exempel
Olaus Petri, krönika	1530	108 000	0
Gyllenhielm	1640	53 000	0
Columbus, Mål-Roo	1675	20 000	0
Spegel	1680	32 700	0
Stålhammar, brev	1700–1708	44 800	0
Runius	1710	30 200	0
Dahlin, Argus	1732–1734	213 000	lär: 2
Gyllenborg, Sprätthöken	1740	28 500	0
Högström	1747	18 000	0
Kellgren, Drottning Chr.	1792	57 sidor	0
Granberg, Enslighetsäls.	1800	92 sidor	0
Wahlström, Bref till en vän	1800	151 sidor	0
Regné, Om ålderdom	1807	39 sidor	0
Aftonbladet	1830-talet	29 870 000	lär: 8, bör: 2
Aftonbladet	1840-talet	62 970 000	lär: 24
Bremer, Strid och frid	1840	77 sidor	lär: 1
Aftonbladet	1850-talet	82 210 000	lär: 12
Svensk prosafiktion	1800–1900	16 275 000	lär: 29, bör: 2

De tidigaste exemplen kommer alltså från tidskriften *Argus*, som ju också markerar början på den yngre nysvenska perioden. Därefter dröjer det ett sekel innan ytterligare exempel dyker upp i *Aftonbladet*. Vad detta beror på är svårt att säga, men det är möjligt att den vardagliga stilen i *Argus* är av vikt i sammanhanget. De två exemplen från *Argus* står i bisatser, och hjälpverbet är i båda fallen *lärer*.

- (18) Du wet wäl dessutan, at jag är Präst i Sedoläran och säger oförskräckt huru-dan du gemenligen är och will wara, hwaremot Græken icke annat lærer Ø sagt, än hurudan du rätteligen bör wara, (Argus 1832:132)
- (19) När Aslög en gång satt i Skogen och räknade sina Kidlingar, hörde hon bland de håliga Klyffter ett Dwegaskrän eller Echo, som jag menar siewfa Sanningen med sitt rop lærer Ø förordsakat. (Argus 1832:133)

Av tabell 1 framgår att det är först i början av 1800-talet som infinit HA-utelämnning efter hjälpverb i presens börjar öka i frekvens, och framför allt är det hjälpverbet *lär* som förekommer i denna konstruktion. Några exempel från 1830-talets *Aftonbladet* ges i (20–22).⁴ Man kan notera att det första exemplet med *bör* (22) kan vara en felskrivning för *borde*.

- (20) Arbetet är nu så nära fullbordadt att han lær Ø utsatt midsommartiden till sista stenens påläggande. (14/6 1832:3)
- (21) Poeten lær Ø haft det innevarande vår-arbetet i tankarne. (17/5 1832:3)

⁴ Texter från *Aftonbladet* från 1830-talet till 1900-talets första decennium finns i Språkbankens korpus Kubhist 2.

- (22) Författaren börjar med att söka vederlägga deras tankar som anse att jordbruket icke bör Ø varit skuldsatt och att man aldrig bör understödja detsamma genom lån. (9/7 1833:3)

Efter 1830-talet påträffas exempel på infinit HA-utelämning i samtliga texter – i korpusen Svensk prosafiktion är de tidigaste exemplen från 1840, men en majoritet av exemplen är från 1860-talet eller senare.

De två exemplen från Argus är ungefär samtida med etableringen av infinit HA-utelämning efter hjälpverb i preteritum, men sedan dröjer det ungefär 100 år innan fler exempel dyker upp. Därför kan man dra slutsatsen att HA-utelämning efter hjälpverben *bör* och *lär* tycks få ett genomslag i mitten av 1800-talet. Utförligare undersökningar, som inkluderar fler texter och fler hjälpverb, kan givetvis belysa denna utveckling mer i detalj. För våra syften är huvudsaken dock att vi kan fastställa att HA-utelämning efter hjälpverb i presens med största sannolikhet uppstår senare än utelämning efter hjälpverb i preteritum.

5.2 Infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i presens – ett försök till syntaktisk förklaring

I våra tidigare förklaringar har vi utgått enbart från de syntaktiska särdrag som utmärker hjälp verbet HA, och bortsett från det faktum att perfekt och pluskvamperfekt också kräver ett andra led: ett verb i supinum. Supinumformen är karakteristisk för perfekt och pluskvamperfekt, och har åberopats som en möjlig orsak till utelämning av finit HA i modern svenska av bland annat Julien (2002), Andréasson m.fl. (2004) och Nielsen (2012). Tanken är i korthet att ett verb i supinum har samma egenskaper som ett finit HA, som därmed blir överflödigt och kan utelämnas. Men eftersom den distinkta supinumformen utvecklas senare än finit HA-utelämning (se Bäckström 2020:150f) är denna förklaring osannolik, och vi har lagt fram en annan hypotes ovan. Supinumformen kan emellertid vara viktig för uppkomsten av infinit HA-utelämning efter modalt hjälpverb i presens.

Supinumformen är ursprungligen ett perfektparticip med huvudsakligen adjektivisk funktion – dess historiska utveckling har studerats i detalj av Ida Larsson (2009) och i flera följande arbeten, med ett fokus på variationen mellan VARA och HAVA som tempusbildande verb. Under 1600-talet börjar perfektkonstruktioner med HAVA bli vanligare, och därefter uppstår det moderna sättet att bilda perfekt i svenska. Supinum som en egen verbform etableras emellertid senare – Sahlstedt (1769) rekommenderar att man bör skilja mellan supinum och particip i skriftspråket, och strax därefter invänder af Botin (1777) mot att supinum sätts i passiv i en del texter. af Botins anmärkning är en tydlig indikation på att supinumformen är på väg att övergå till en aktiv, infinit verbform – adjektiviska led kan ju inte passiveras. Men konstruktionen med passivt supinum är inledningsvis lågfrekvent. Håkansson (2021) visar att även om passivt supinum förekommer under 1800-talets första decennier, så sker det en markant frekvensökning i förhållande till perifrastisk konstruktion med BLIVA (det vill säga att exempel som *blev förändrad* successivt blir mindre vanliga än *har förändrats*) först under perioden 1860–1880. Utvecklingen är intressant,

eftersom den mer eller mindre sammanfaller med etableringen av infinit HA-utelämning efter hjälpverb i presens. Vi antar därför att båda dessa språkförändringar har samma underliggande orsak: att supinum utvecklas till en aktiv, infinit verbform.

Vi har antagit att HA kan utelämnas när verbet inte uppbar syntaktiska särdrag som måste synliggöras för att satsen ska kunna tolkas. Hjälpverb i preteritum kan, menar vi, ersätta det aspektdrag som annars uttrycks av HA i en perfekt- eller pluskvamperfektkonstruktion. Möjligheten att utelämna HA också efter hjälpverb i presens kan då relateras till omständigheten att supinum övergår till en verbal böjningsform, vilket ur ett syntaktiskt perspektiv torde innebära att ett verb i supinum kan matcha aspektdraget (avgränsad process) i Asp. Detta är möjligt eftersom supinum har utvecklats från perfektparticip, som också kan uttrycka avgränsad aktionsart (SAG 2:590f). Vilket tempus ett föregående modalverb har blir följaktligen irrelevant.

Vi föreslår alltså att satser som (3) kan analyseras som (23).

(23) [CP Boken [TP lär_i [ModP t_i [AspP Ø blivit_t [VP t_j för tjock]]]]]

När supinum övergår från att vara participliknande till att bli en böjningsform av huvud verbet leder det alltså till att AspP blir tillgänglig för supinumformer, som kan matcha aspektuella särdrag där. Eftersom HA redan kan utelämnas i andra konstruktioner är det troligt att språkbrukarna utnyttjar denna nya möjlighet för att – optionellt – göra HA överflödigt också i satser som (23).

Vidare antar vi i (23) att *blivit* står i Asp redan i den synliga syntaxen, men det är också möjligt att särdragsmatchningen sker i den osynliga syntaxen. Vilket alternativ som är korrekt är svårt att reda ut, eftersom andra konstituenten inte kan placeras emellan AspP och VP.

6. Sammanfattande diskussion

Inledningsvis gav vi exempel på tre olika möjligheter att utelämna HA i modern svenska, som upprepas i (24–26) nedan.

(24) Vi tror att boken (har/hade) blivit för tjock.

(25) Boken skulle (ha) blivit för tjock.

(26) Boken lär (ha) blivit för tjock.

I artikeln ger vi ett förslag på hur de tre möjliga varianterna av utelämning kan förklaras syntaktiskt. En central utgångspunkt i förklaringen är den kronologiska utvecklingen, nämligen att finit utelämning (24) uppträder tidigast, alltså under andra halvan av 1600-talet. Därefter följer möjlighet till infinit utelämning efter hjälpverb i preteritum (25), och först under 1800-talet, när supinum etablerats som en infinit verbform, uppstår möjligheten till infinit utelämning efter hjälpverb i presens (26). Utvecklingen sammanfattas i tabell 1.

Tabell 1. Diakron utveckling av HA-utelämning.

Typ av utelämning	Novationsperiod	Position	Villkor
Finit HA-utelämning	omkring 1680	T	[+finit] uttrycks av subjunktion i C.
Infinit HA-utelämning efter hjälpverb i preteritum	omkring 1730	Mod/Asp	[+avgränsad] uttrycks av hjälpverb i Mod.
Infinit HA-utelämning efter hjälpverb i presens	omkring 1830	Mod/Asp	[+avgränsad] uttrycks av supinumform i Mod.

Vi antar alltså att utelämning av finit HA beror på att HA i slutet av 1600-talet antingen kan realiseras i Asp, eller som ett outtalat verb i T. Finitdraget uttrycks av subjunktionen. Infinit utelämning efter hjälpverb i preteritum uppstår under 1700-talets början, och förklaras av att aspektdraget (avgränsad process) korrelerar med hjälpverbets aspektdrag. När utelämning senare börjar förekomma efter hjälpverb i presens beror det på att det aspektuella särdraget uttrycks med supinumverbet.

Litteraturlista

- Andréasson, Maia, Susanna Karlsson, Erik Magnusson & Sofia Tingsell (2004): *Har/hade-bortfall i svenskan. Hur finit är ett naket supinum?* I: Björn Melander, Ulla Melander Marttala, Catharina Nyström, Mats Thelander & Carin Östman (red.), *Svenskans beskrivning 26*. Hallgren & Fallgren, Uppsala. S. 67–74.
- af Botin, Anders (1777). *Svenska språket i tal och skrift*. Kongl. Ordens-tryckeriet, Stockholm.
- Bäckström, Linnéa (2017): *När måste man egentligen ha ha?* Föredrag vid Grammatikfestivalen, Göteborg.
- Bäckström, Linnéa (2020): *Etableringen av ha-bortfall i svenskan. Från kontaktfenomen till inhemsk konstruktion*. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Bäckström, Linnéa (2022): *Nya kontexter för utelämning av infinit ha*. Föredrag vid *Svenskans beskrivning 38*, Örebro.
- Eide, Kristin Melum & Marc Fryd (2021): *The Perfect volume. Papers on the perfect*. I: Kristin Melum Eide & Marc Fryd (red.), *The Perfect volume. Papers on the perfect*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. S. 1–40.
- Haerberli, Eric & Tabea Ihsane (2016): *Revisiting the loss of verb movement in the history of English*. *Natural Language & Linguistic Theory*. 34. S. 497–542.
- Harwood, William (2014): *Rise of the auxiliaries: a case for auxiliary raising vs. affix lowering*. *The Linguist Review*. 31:2. S. 295–362.
- Hedlund, Cecilia (1992): *On participles*. Department of Linguistics, University of Stockholm.
- Heinat, Fredrik (2021): *The Swedish perfect and periphrasis*. I: Kristin Melum Eide & Marc Fryd (red.), *The Perfect volume. Papers on the perfect*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. S. 343–364.
- Holm, Gösta (1951): *Om utelämnandet av hjälpverbet hava i bisats*. *Nysvenska studier*. 30. S. 87–93.
- Holm, Gösta (1960): *Hjälpverbet ha i bildat talspråk*. *Nysvenska studier*. 39. S. 83–93.

- Holmberg, Anders (1986): *Word Order and Syntactic Features in the Scandinavian Languages and English*. Department of General Linguistics, University of Stockholm.
- Håkansson, David (2021): *Hur har passiven förändrats? Om valet av passivform och framväxten av passivt supinum i 1800-talets svenska*. Föredrag vid Svenska språkets historia 16, Lund.
- Ivars, Ann-Marie (2010): *Sydösterbottnisk syntax*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Johannisson, Ture (1945): *Hava och vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. Gleerups, Lund.
- Johannisson, Ture (1960): Eine Syntaktische Entlehnung im Schwedischen. I: Hans Hartmann & Hans Neumann (red.), *Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Krause zum 65. Geburtstag am 18. September 1960 von Fachgenossen und Freunden dargebracht*. Carl Winter, Heidelberg. S. 38–43.
- Julien, Marit (2002): Optional *ha* in Swedish and Norwegian. *Journal of Comparative German Linguistics*. 5. S. 67–95.
- van Kemenade, Ans (1987): *Syntactic case and morphological case in the history of English*. Foris, Dordrecht.
- van Kemenade, Ans (1992): The history of English modals; a reanalysis. *Folia Linguistica Historica*. 26. S. 143–166.
- Koenen, Olaf & Hedde Zeilstra (2017): *Introducing syntax*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kroch, Anthony (1989): Reflexes of grammar in patterns of language change. *Language Variation and Change*. 1(3). S. 199–244.
- Lagman, Edvin (1967): Participle i Nuckömmålet. *Svio-Estonica*. 18. S. 106–124.
- Larsson, Ida (2007): Växlingen *hava/vara* i äldre svenska. I: Anna Saarukka, Lars Wollin & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Svenska språkets historia 9. Det moderna genombrottet - också en språkfråga?* Åbo Akademi, Åbo. S. 133–140.
- Larsson, Ida (2009): *Participles in Time. The Development of the Perfect Tense in Swedish*. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran (1985): Om utelämnning av hjälpverbet *ha* i förbindelse med supinum. I: Sture Allén m. fl. (red.), *Svenskans beskrivning 15*. Göteborg S. 347–358.
- Moberg, Lena (1993): Är utelämnandet av *ha(va)* i bisats i svenskan ett syntaktiskt lån från högtyskan? I: Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria 3*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala. S. 143–151.
- Nielsen, Peter Juul (2012): Supinum i dansk och svensk. *Ny forskning i grammatik* 19. S. 181–197.
- Platzack, Christer (1983): Three syntactic changes in the grammar of written Swedish around 1700. I: *Struktur och variation. Festschrift till Bengt Loman 7. 8. 1983*. Åbo akademi, Åbo. S. 43–63.
- Platzack, Christer (1986): Comp, Infl, and Germanic Word Order. I: Lars Hellan & Kirsti Koch Christensen (red.), *Topics in Scandinavian Syntax*. Dordrecht, D. Reidel. S. 185–234.
- Platzack, Christer (1988): HAVE/BE variation in the Scandinavian languages. I: Victoria Rosén (red.), *Papers from the tenth Scandinavian Conference of Linguistics*. Department of Linguistics and Phonetics, Bergen. S. 181–194.
- Platzack, Christer (1989): The Swedish Supine: An Active Verb Form or the Non-agreeing Form of the Past Participle? I: Dany Jaspers m. fl. (red.), *Sentential Complementation and the Lexicon. Studies in honour of Wim de Gest*. Foris, Dordrecht. S. 305–319.

- Platzack, Christer. 2011. *Den fantastiska grammatiken*. Norstedts, Stockholm.
- Roberts, Ian G. (1985): Agreement parameters and the development of English modal auxiliaries. *Natural Language and Linguistic Theory* 3. S. 21–58.
- Rosenkvist, Henrik (2019): *Perfektiva OV-strukturer i östsvenska*. Föredrag vid Grammatikkollokviet, Uppsala.
- Ross, John R. (1973): The penthouse principle and the order of constituents. I: C. T. Corum, T. C. Smith-Stark & A. Weiser (red.), *You Take the High Node and I'll Take the Low Node*. Chicago Linguistic Society, Chicago. S. 397–422.
- Sahlstedt, Abraham (1769): *Swensk Grammatika efter det nu för tiden brukliga sättet att tala ok skrifwa*. Uppsala.
- Sangfelt, Adrian (2014): Om uppkomst och spridning av *ha*-bortfall i äldre svenska. En studie i syntaktisk innovation och förändring. Opubl. Mag-uppsats. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Svenska språknämnden (2005): *Språkriktighetsboken*. Norstedts akademiska förlag, Stockholm.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson (1999): *Svenska Akademiens grammatik*. Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Wessén, Elias (1992): *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära*. 8 uppl, NNS 4. Akademityck, Stockholm.
- Wiklund, Anna-Lena (2001): Dubbelsupinums eventuella föregångare. I: Linda Jönsson m. fl. (red.), *Svenskans beskrivning 24*. Linköping University Electronic Press, Linköping. S. 305–318.
- Östman, Carin (2002): Bisatser med utelämnat finit *ha* i dramadiolog från 1700-talet. I: Gunilla Harling Krank & Hanna Lehti-Eklund (red.), *Studier i svensk språkhistoria 6*. Helsingfors. S. 233–242.

Citerade texter

I artikeln anges för varje exempel en källa, utom när det gäller konstruerade exempel. Exempelen från *Aftonbladet* är tagna från Språkbankens korpus Kubhist 2, eftersom Kungliga bibliotekets digitala resurs *Svenska dagstidningar* i många fall är svårtolkad på grund av bristfällig OCR-återgivning av äldre tidningssidor. Övriga exempel har kontrollerats mot de tryckta källor som anges nedan.

- Argus 1732 = Olof von Dalin, 1732: *Thän Swänksa Argus* första delen. Utg. av Svenska Vitterhetssamfundet genom Bengt Hesselman & Martin Lamm. Stockholm 1910. S. 1–38.
- Borgarståndets riksdagsprotokoll, 1668. Utg. av Stadshistoriska institutet genom Nils Ahnlund. Appelbergs, Uppsala 1933. S. 46–75.
- Rålamb 1658 = Claes Rålamb, diarium 1658: *Diarium eller rese-book: innehållande alt det som märckvärdigt förlupit är på den constantinopolitaniske resan*. Utg. av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Nils Berencreutz. Norstedts, Stockholm 1961. (Historiska handlingar 37:3). S. 33–63.
- Spegel 1680 = Haqvin Spegel, dagbok 1680: *Hakvin Spegel: dagbok*. Utg. av Sune Hildebrand. Norstedts, Stockholm 1923. S. 1–41.

”Kulås i en oja när vi kaminerade och apagerade ljuset”

Om främmande *inflytande* i Alejandro Leiva Wengers *Till vår ära*

Luca Gendolavigna

1 Introduktion: Främmande inflytande i ett supermångfaldssamhälle

Svenskan har alltid stått under främmande inflytande. Långt ifrån isolerad, kännetecknas svenskans historia av kontakt och inflytande från superstrat- eller substratspråk, i olika texttyper och samhällsskikt: ”Att ord lånas in i svenska är inget nytt fenomen. En ansevärd del av svenskans ordförråd har sina rötter i ett annat språk” hävdar Bijvoet (2020: 21). Inte bara språket, utan även svensk samtidslitteratur, i synnerhet den så kallade invandrarlitteraturen, är oftast flerspråkig,¹ vilket motsvarar en viktig språkhistorisk omvandling till följd av den svenska mångkulturella vändningen under andra hälften av 1900-talet. Tydliga exempel är Leiva Wengers, Khemiris, Bakhtiaris, Sattarvandis och Anyurus prosa. I historiskt perspektiv har svensk (och nordisk) litteratur alltid varit språkligt gränsöverskridande, vilket intygas av exempel som Carl Michael Bellman och August Strindberg.

I inledningen av temanumret 31 (flerspråkighet) av tidskriften *Språk och stil*, hävdar redaktörerna att flerspråkighet ”utgör idag en väsentlig del av många människors vardag” (Aktürk-Drake et al. 2021: 5). Skönlitteraturen kan vara delaktig i språkhistoriska förnyelseprocesser, fast den har ofta spelat en undanskymd roll i svensk språkhistorieskrivning (Engdahl 1962). Denna artikel ämnar visa hur svenskan, med hjälp av skönlitteratur, kan vara på väg mot nya språkhistoriska utvecklingar. Utgångspunkten är Alejandro Leiva Wengers novellsamling *Till vår ära* från 2001.

Med tiden har Sverige blivit ett supermångfaldspräglat samhälle. Nu bor nästan tio och en halv miljoner invånare i Sverige, varav ungefär 20 % har någon sorts invandrarbakgrund.² Åtminstone sedan 80-talet har invandringen lett till utvecklingen

¹ Flerspråkig litteratur definieras som ”skönlitteratur där det förekommer inslag på andra språk än huvudspråket i det aktuella verket och/eller andra varieteter än standardvarieteteten” (Landqvist, Björklund 2014: 112).

² <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/sveriges-befolkning/>. I dessa 20 % är över 2 miljoner utrikes födda, varav över 880.000 räknas som utländska medborgare bosatta i Sverige. Jfr. <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/utrikes-fodda/>; <https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/manniskorna-i-sverige/utlandsk-medborgare-i-sverige/>.

av olika substandardvarieteter där vissa inputspråk i nya mångkulturella gemenskaper har blandat sig med svenska. Sociolingvisten Ulla-Britt Kotsinas rapporterade då om nya talformer från Rinkeby, som därför döptes till *Rinkebysvenska* (RS) (1988, 1994). Bijvoet och Fraurud benämner varieteten *multietniskt ungdomsspråk* (MUS) (2004) och beskriver det som ett sätt att tala svenska som utvecklats bland ungdomar i flerspråkiga stadsmiljöer med olika etnisk bakgrund. Beteckningen pekar på att dessa varianter inte är begränsade till Rinkeby, utan förekommer även i övriga Stockholm, och andra städer. RS är alltså bara ett av många namn för ett komplext fenomen, som bl.a. kallas för *förortsslang*, *miljonsvenska* eller *förortsindexerad svenska* (Bijvoet 2020).

Till följd av den svenska mångkulturella vändningen och de många (till stor del utomeuropeiska) invandringsströmmarna, talas idag upp emot 200 olika språk i Sverige, framför allt arabiska, finska, serbo-kroatiska, bosniska och kurdiska (ISO 2020). Antalet människor med annat modersmål än svenska är nära 2,2 miljoner, en fjärdedel av befolkningen (Parkvall 2019: 38). Vi ser ett historiskt skifte från ett homogent enspråkigt till ett heterogent mångspråkigt samhälle (Melandar 2006: 44), där förvisso utomeuropeiska språk inte har samma status som svenska (eller engelska) (jfr Josephson 2018: 135), men de blir alltmer talade, i synnerhet arabiska som nu är näst största modersmål i landet (Parkvall 2018).³

2 Tidigare forskning

Deskriptiva studier har fokuserat på MUS och flerspråkighet ur olika perspektiv som summariskt listas här:

- Grammatikalisering av vissa diskurspartiklar, som t.ex. *ba*, *liksom*, *sån*, *typ* och *värst* (Kotsinas 1998; Svensson 2009; Sundgren 2010);
- Studier om s.k. rak ordföljd (Ganuza 2008);
- Etnografiska studier om MUS som identitetsskapande verktyg (Otterup 2005; Jonsson 2007; Årman 2018);
- Språkideologiska studier (Milani 2010, Stroud 2004);
- Ordförråd (Kotsinas 1998, Doggelito & Kotsinas 2004).

När det gäller MUS ordförråd finns det ändå inte så mycket material. Kotsinas lexikografiska forskning är dock relevant och har resulterat i två ordlistor: *Norstedts Slangordbok* (1998) och *Förortsslang* (2004, skriven med rapparen Dogge Doggelito). Det handlar om två lexikografiska undersökningar som utgör en viktig källa till kunskap om MUS och dess ordförråd. I synnerhet *Förortsslang*, som bl.a. citerar direkt ur skönlitterära källor som Leiva Wengers och Khemiris debutverk *Till vår ära* (2001) respektive *Ett öga rött* (2003). Två MUS ord, *guss* och *keff*, har

³ Det är intressant att notera hur Parkvall redan 2009 förutsåg att ”[ä]ven om det ännu finns en anseilig marginal, kommer sannolikt arabiska inom en inte oöverskådlig framtid att ersätta finska som det näst efter svenska vanligaste modersmålet i Sverige” (2009: 106).

införts i den 13:e upplagan av SAOL och därmed etablerats som 'riktig svenska', medan pronomenet *benim* 2019 ingick i ISOF:s nyordslista som ett nytt pronomen från turkiskan som kan användas som synonym till *jag* eller *mig* (Young 2021).⁴ *Keff* är ett låneord från arabiska (synonym till *dåligt*), medan *guss* har sitt ursprung i turkiskan (synonym till *flicka*): båda ord betraktas av SAOL som vardagliga uttryck,⁵ men nu åtnjuter de legitim status genom allmän acceptans i det svenska språksamhället.

Pronomenet *benim* är ett exempel på låneord som etablerats med MUS. Anders Svensson från *Språktidningen* kommenterar *benim* som ett särskilt fall, då det hamnar i en traditionellt sett slutna klass: pronomen (Svensson i Ronge 2019). Det bör understrykas att fokus på om eller hur dessa tre ord ska ersätta *tjej*, *dålig* respektive *jag* en dag står utanför ramen för denna artikel.

Angående Leiva Wengers verk har både Roger Källström (2005) och Monica Gomér (2008) redan genomfört en del undersökningar. I sin uppsats fokuserade Gomér endast på specifika lexikala element (förstärkningsord, kränkande ord och specifika element från MUS), samt syntaktiska och grammatiska drag i första novellen *Borta i tankar*. Gomérs reflektioner och kategoriseringar utgör förvisso en utgångspunkt, men målet här är både mer specifikt och bredare: specifikt eftersom intresset nästan uteslutande riktas mot ordförrådet; bredare eftersom intresset inte bara riktas mot *Borta i tankar* (jfr Källström 2005), utan mot hela samlingen. Undersökningen omfattar alla substantiv, verb, adjektiv, adverb och interjektioner som kan spåras tillbaka till MUS, inlån och kodväxling.

3 Material, forskningsfrågor och syfte

I denna studie analyseras en författare som anses ha orsakat ett språkligt genombrott och vad litteraturvetaren Peter Leonard kallar ett etniskt genombrott i Sverige (Leonard 2022): Alejandro Leiva Wenger, född 1976 i Chile och emigrerad 1985 till Sverige. Med etniskt (eller post-etniskt) genombrott menar Leonard ett nytt fenomen inom svensk samtidslitteratur fr.o.m. 2001, där allt flera andra generationens författare med utomeuropeisk bakgrund debuterade med skönlitterära texter i prosa på svenska. *Till vår ära* anses fortfarande som brinnande aktuell och banbrytande för postinvandringsgenerationen. Den består av sex noveller, där de första (*Borta i tankar* och *Elixir*) läses som talspråksnära texter som representerar ett sorts *antispråk*, dvs. ett "sätt att tala [och skriva] som uttrycker motstånd mot etablissemangen" (Bijvoet & Senter 2021: 178).

I linje med senmodernitetens estetik motsätter sig Leiva Wengers genombrott idén att litterära texter ska vara språk-stilistiska förebilder enligt ett enspråkigt paradigm (Yildiz 2012). Leiva Wenger upplöser gränsen mellan hög- och låg-, elit- och populärkultur, genom vilka han ifrågasätter begreppet 'kvalificerad skönlitteratur'.

⁴ I synnerhet står *benim* för genitivformen av *ben* (jag).

⁵ Jfr. <https://svenska.se/tre/?sok=keff&pz=2>; <https://svenska.se/tre/?sok=guss&pz=1>.

Med utgångspunkt i detta sammanhang uppstår följande forskningsfrågor: på vilket sätt manifesterar sig MUS i *Till vår ära*, och vilka drag förekommer oftast? Vilken estetisk, social och eventuellt politisk funktion fyller MUS? Denna undersökning försöker betona hur närvaron av främmande inslag i samlingen kan vara ett tecken på en pågående språklig förändring som med tiden registreras lexikografiskt av språkliga institutioner.

Studien ämnar fylla en lucka i forskningen om Alejandro Leiva Wengers ordförråd. Syftet är att reda ut vilka främmande inslag han använder sig av och med vilket syfte. Det handlar alltså inte om att historisera de senaste förändringarna i svenskt ordförråd, utan snarare om att visa hur *Till vår ära* kan vara en betydelsefull text som hjälper att hitta språkliga spår till en gradvis expansion eller *avterritorialisering* av svenskt ordförråd, som även registreras i ordböcker. Det språkhistoriska i denna studie består i att relatera flerspråkigheten i *Till vår ära* till den sociolingvistiska bakgrunden som ger upphov till den, dvs. svenskan som har uppkommit som ett språkligt "varietetsrum" mot bakgrund av en *supermångfaldssammansättning*.

4 Teori och metod

Begreppet *avterritorialisering* hämtas från Gilles Deleuze och Felix Guattari, som i essän *Kafka. Pour une littérature mineure* (1975, ed. 2013) talar om det enspråkiga paradigmet decentralisering. Begreppet tillämpas här för att undersöka hur förekomsten av olika språk ifrågasätter svenskans föreställda enspråkighet under det senaste språkhistoriska skedet, i synnerhet genom en destabilisering av traditionella idéer om språken som separata avgränsade system (Johansson 2013: 138). Avterritorialisering innebär en överföring av kulturella element (inklusive språk) till "non-contiguous locations by human migration" (Kerswill 2005). Därmed hjälper Jens Normann Jørgensens begrepp *polylinguallt samhälle* (2008) att ytterligare nyansera avterritorialisering, i och med att *polylingualism* beskriver den dimension där ett nationellt språk rycks från sin traditionellt geografiska, etno-kulturella bundenhet (Svendsen & Quist 2010: xiii).

Teoretiskt sett utmanar denna artikel det svenska skönlitterära språket som etnokulturellt begränsat och enhetligt. Främmande språks roll kan nämligen även öppna för en ny språkhistorisk utveckling där avståndet mellan svenskan och mindre språk minskar, både genom demografisk mångfald och språklig kontakt. Flerspråkigheten bidrar till att kritisera idén om Sverige som ett enspråkigt samhälle, efter termen *postmonolingual*, myntat av Yasemin Yildiz för att ifrågasätta idén att människor äger ett enda språk, *modersmålet*, och att de därmed är "organically linked to an exclusive, clearly demarcated ethnicity, culture, and nation" (Yildiz 2012: 2).

Ordförrådet är centralt i denna undersökning. Svenskan ses som ett språksystem utifrån en konstruktivistisk syn, där talarna är med, formar språket och påverkar språkliga strukturer genom (även fiktiv och litterär) interaktion (Gardner-Chloros 2010; Johansson 2013). Förändring sker huvudsakligen genom interaktion och ett

bevis för det är litterär kodväxling. Fenomenet innebär först och främst att vara medveten om att ”linguists have paid comparatively far less attention to written CS than to conversational CS” (Gardner-Chloros & Weston 2015: 183),⁶ men att samtidigt flerspråkiga författare åstadkommer språkliga och kulturella förändringar genom kodväxling i sina texter. I flerspråkig litteratur och oftast i invandrarlitteratur är kodväxling ett kraftfullt verktyg som lägger till en viss retorisk effekt till prosan och betonar en viktig del av karaktärernas personlighet, kultur samt tillhörighet.

Några avgränsningar är nödvändiga: denna studie ämnar inte generalisera över flerspråkighetens relevans i svensk samtidslitteratur genom analysen av endast *en* skönlitterär text, och därigenom inte ens om de sociolingvistiska konsekvenserna av migration. Leiva Wengers flerspråkighet skiljer sig funktionellt från verkligt talad interaktion genom en *strategiskt oäkta* flerspråkighet (Björklund 2016: 15). Författarens språkanvändning ger ett trovärdigt intryck (Källström 2003, 2005; Gomér 2008), men det bör tilläggas att hans ordförråd är, precis som i MUS, flyktigt: det är få element av Leiva Wengers ordförråd som gett något avtryck i standardsvenskan; därför har MUS kanske inte ansetts som en viktig del i det svenska ordförrådet, som också påpekat av Sköldberg och Hannesdóttir (2017: 336–337).

Främmande inslag ur *Till vår ära* har samlats manuellt och inventerats i fyra tabeller: i den första samlas element från MUS, i den andra låneord som inte är typiska för MUS; i tabell 3 samlas främmande element från både tabell 1 och 2 och förklaras vilket semantiskt fält de hör och vilken funktion de har, dvs. den pragmatiska rollen av ett ord i texten (jfr Hoffman 1991; Holmes 2001). Begreppet semantiskt fält avser en samling ord som delar en semantisk egenskap och grupperas tillsammans på semantiska grunder. I tabell 4 presenteras några exempel på kodväxling. Endast främmande lexikala element inventeras.

Metodiken för att tilldela en term respektive avsnitt i tabellen är följande: först tilldelas termen respektive grammatisk kategori (substantiv, verb, adjektiv, adverb, diskursiv partikel), sedan söks termen i Svenska Akademiens ordbok (SAOB) och dess ordlistor (SAOL, SO). Här har vi endast *keff*, *guss* och *benim*, som kommer att markeras med (a). Termer som inte finns i dessa källor söks i vetenskapliga artiklar om flerspråkighet i Sverige, inklusive slangordlistor som jag har haft tillgång till: Kotsinas *Norstedts Svenska Slangordbok* (1998), Doggelito och Kotsinas *Förortsslang* (2004), Agazzis *Nyord i svenskan* (2015) och Själdins *O som i Ordbok* (2017). Termer som förekommer i dessa källor markeras med (b). I brist på referenser även i dessa källor söks termerna vidare i inofficiella lexikografiska resurser, t.ex. online-plattformar som *Slangopedia*, *Urban Dictionary* eller *Wikidots Svensk Slang*, och markeras med (c). Slutligen, om en term inte finns i dessa källor heller men är belagd i en eller flera skönlitterära texter, anges den med (d).

⁶ CS står för en förkortning av begreppet *code-switching*.

5 Resultat

I tabell 1 samlas ett urval av element som är typiska för MUS i *Till vår ära*, medan övriga låneord (dvs. inte typiska MUS-ord) finns i Tabell 2. Med *typiska* menas det att det finns belägg att dessa ord tyds som *indexikala* för MUS eller att de är registrerade i någon av de ovan angivna källorna.⁷ Inom första parentesen finns antalet belägg eller sidan i texten där ett enda belägg hittas. Inom andra parentesen finns de ovan angivna bokstäverna.

Tabell 1. Typiska MUS-ord i *Till vår ära*.

Substantiv	Verb	Adjektiv/Adverb	Interjektioner
<i>aina</i> (3) (b, c, d); <i>amchuck</i> (s. 21) (b, c); <i>floos</i> (s. 27) (b, c, d); <i>guz</i> (6) (a, b, c, d); <i>kardash</i> (2) (b, c); <i>len</i> (18) (b, c, d); <i>morre</i> (s. 21) (b, c); <i>para</i> (2) (b, c, d); <i>pass</i> (3) (b, c, d); <i>shuno/shonne</i> (6) (b, c, d)	<i>axa</i> (2) (b, c, d); <i>banga</i> (9) (b, c, d); <i>baxa</i> (9) (a, b, c, d); <i>gitta</i> (3) (b, c, d); <i>spela bonanza</i> (s. 11) (b, c, d); <i>spela mangas</i> (3) (b, c, d); <i>zutta</i> (s. 15) (b, c)	<i>lack</i> (s. 16) (b, c, d); <i>maricon</i> (2) (b, c, d); <i>shok</i> (s. 36) (b, c, d)	<i>abou</i> (11) (b, c, d); <i>aide</i> (3) (b, c, d); <i>benim</i> (s. 19) (a, b, c); <i>ey</i> (13) (b, c, d); <i>jao</i> (11) (b, c, d); <i>shu re!</i> (s. 11) (b, c, d); <i>walla</i> (2) (b, c, d)

För att länka detta ordförråd till begreppet avterritorialisering kommer två exempel att tas upp, nämligen uttrycken *spela mangas* och *benim*. Precis som *spela bonanza* betyder *spela mangas* ”spela tuff”, ”överdriva” (Doggelito & Kotsinas 2004: 112). Substantivet *mangas* kan översättas med ”skrytare” då en *μάγκας* betecknar en figur i grekisk kultur och folklöre som går tillbaka till de grekisk-turkiska krigerna (1897, 1919–1922) och syftar på oberoende och oorganiserade anti-turkiska miliser på grekisk landsbygd (Stafylides 2000). Termen kom att beteckna en person som struntade i lagar och levde i samhällets utkanter (Petropoulos 2000). *Mangas* har kommit in i svenskan genom grekisk migration och fungerar som ett kulturbundet låneord med en väldigt specifik betydelse.

Ett annat exempel är det ovan nämnda pronomenet *benim*, vars användning fortfarande är begränsad till MUS och hiphopspråk (Young 2021). I *Borta i tankar* används det av huvudfiguren Felipe som subjekt istället för det vanligare *jag*. ISOF beskriver *benim* som ett utrop för ”här är jag” men, som Young påpekar, verkar det även som en ”dissociative third-person construction” eller illeism (2021: 34), dvs. ett sätt att hänvisa till sig själv i tredje person istället för i första person: ”Och om jag gick med på det, om benim sa okej, sa ja, skulle dom verkligen?” (Leiva Wenger 2015:19). Här pratar faktiskt Felipe om sig själv, men vägrar att säga *jag*, genom att ta avstånd från sig själv och den situation han befinner sig i.

I Tabell 2 samlas övriga lånord som inte typiskt relateras till MUS.

⁷ Agha beskriver *enregisterment* som resultatet av ”processes whereby distinct forms of speech come to be socially recognized (or enregistered) as indexical of speaker attributes by a population of language users” (2005: 38).

Tabell 2. Inte typiska MUS-ord i *Till vår ära*.

Lån från engelska	Lån från spanska
<i>bitch</i> (2 belägg)	<i>apagera</i> (s. 50)
<i>dissad</i> (s. 9)	<i>compañeros</i> (s. 68)
<i>fuckade upp</i> (s. 16)	<i>conchetumadre</i> (s. 41)
<i>pieces</i> (s. 17)	<i>empanadas</i> (2 belägg)
<i>skippa</i> (s. 41)	<i>kaminera</i> (s. 50)
	<i>lija</i> (s. 51)
	<i>oja</i> (s. 50)
	<i>venceremos</i> (6 belägg)

Hispanismerna utgör majoriteten och bland dessa finns det element som *apagera*, *kaminera*, *oja*, *lija*. Alla förekommer i tredje novellen *Sakers riktiga namn*: ”kulås i en oja när vi kaminerade och apagerade ljuset [...] du opår mig verkligen. Kommer du lija en öpa?” (2015: 50–51). *Apagera* är en morfologisk anpassning från *apagar* (släcka, stänga av), med typisk inlånändelse *-era*. *Kaminera* härstammar från *caminar* (gå). Därefter är det fyra ord som inte har kunnat klassificeras, dvs. *kulås*, *lija*, *oja* och *öpa*: dessa ord verkar inte ha någon betydelse, vilket även intygas självvironiskt av berättarrösten: ”Vad allt detta betyder är än så länge inte känt” (2015: 51). Troligen är *lija* en annan hispanism, förmodligen från verbet *lijar* (släta, utjämna), medan *oja* kanske är en morfologisk anpassning eller en kreativ blandform mellan spanskans *ojo* och svenskans motsvarande *öga*. Leiva Wenger hybridiserar alltså språket, medan ord avterritorialiseras från sina lexikala former.

I tabell 3 samlas ett urval av främmande inslag med förklaring för både semantiskt fält och funktion. Parentesen under Exempel anger antal belägg eller sida (för enstaka belägg).

Tabell 3. Urval av främmande inslag med semantiskt fält och funktion.

Semantiskt fält	Exempel	Semantisk funktion
Utropsord	<i>abou</i> (11)	övertäckningsuttryck
Utropsord	<i>aide</i> (3)	uppmanningsuttryck
Kroppsdel	<i>amchuk</i> (s. 21)	uttrycklig kränkning
Utropsord	<i>compañeros</i> (s. 41)	kulturellt-politiskt uttryck
Figurativt uttryck/svordom	<i>conchetumadre</i> (s. 68)	kulturbunden kränkning
Pengar	<i>floos</i> (s. 27)	slangpräglad ersättning för pengar
Verb för ”gå iväg/dra/sticka”	<i>gitta</i> (3)	slangpräglad ersättning för gå/dra
Personer/relationer	<i>kardash</i> (2)	slangpräglad ersättning för bror
Personer/relationer	<i>maricon</i> (2)	uttryckligt kulturbunden kränkning
Personer/relationer	<i>morre</i> (s. 21)	slangpräglad ersättning för kompis
Pengar	<i>para</i> (2)	slangpräglad ersättning för pengar
Förnekande/motsättning	<i>pass</i> (3)	slangpräglad ersättning för nej
Kvantitetsuttryck	<i>shok</i> (s. 36)	slangpräglad ersättning för mycket
Hälsning	<i>shu re</i> (s. 11)	slangpräglad ersättning för hej
Personer/relationer	<i>shuno/shonne</i> (6)	slangpräglad ersättning för snubbe
Utropsord	<i>venceremos</i> (6)	kulturellt-politiskt uttryck
ed/uttryck för sanning	<i>walla</i> (2)	slangpräglad utrop för svära
Droger	<i>zutta</i> (s. 15)	slangpräglad ersättning för röka

Det finns 34 olika främmande glosor (98 belägg totalt) i samlingen, varav de mest förekommande är: ord för personer/relationer och utropsord. De mest inflytelserika språken är framförallt turkiska med 12 olika glosor och 59 belägg totalt (*abou, aina, amchuk, benim, gitta, guz, kardash, len, orre, para, shok, shuno/shonne*); sen kommer spanska med 10 olika glosor och 18 belägg (*apagera, bonanza, companeros, conchetumadre, kaminera, lija, maricon, oja, pass, venceremos*); arabiska med 4 olika glosor och 10 belägg (*floos, keff, walla, zutta*); grekiska med 3 olika glosor och 7 belägg (*aide, mangas, morre*). Engelska har enbart 4 glosor och 4 belägg, som nästan uteslutande är morfologiskt anpassade verb (*bitch, fuckade upp, dissa, skippa*).

Även om några ord formellt sett tillhör samma semantiska fält är funktionerna skilda. *Kardash* och *maricon* tillhör fältet ”personer/relationer”, men syftar på två helt olika saker: tilltala någon som bror respektive kränka någon. På samma sätt hör både *aide* och *orre* till ”utropsord”, men funktionen skiljer sig markant: ett uppmaningsuttryck och en kränkning.

I följande tabell ser vi några av de insamlade orden i kontext.

Tabell 4. Urval av främmande ord i semantisk kontext.

Exempel	Semantisk funktion
Bollen visslar och viftar kepsen: »shu re!« Snubben tittar bakåt, vinkar tillbaks och cyklar vidare (s. 11).	Kulturbunden hälsning för att ange social identitet.
Ey softa morre – [...] hundra meter är bättre för dej kardash, annars du kommer gråta (s. 21).	Negativt laddade uttryck för att tilltala någon på ett kränkande sätt.
Säg walla du har – [...] fan snackar du, jävla arab? Jag är inte muslim, säg walla till din mamma (s. 17).	Kulturbunden interjektion som ersätter <i>svära</i> i en situation av stort känslomässigt engagemang.
Spänning, hopp, nu eller aldrig och skippa revolutionen companeros, vi får visa på en ny väg (s. 41).	Socialistiskt orienterat och kulturellt bundet uttryck för att beteckna någon sorts gemenskap och klasstillhörighet.
Om du hade sett våra pieces, du hade säkert gillat (s. 17)	Inlånat slanguttryck för att beteckna klottrandet.

Funktionsmässigt används främmande ord främst för att uttrycka förvåning, närhet, tilltro istället för standardspråkiga begrepp. Användningen av främmande ord har alltså en *affektiv* innebörd. Det handlar oftast om enstaka ord, eller enkla interjektioner (*kardash, len, benim, ey, abou*) eller om metaforisk *tag-switching* (eller påhängsväxling), dvs. en växling som består av enstaka utfyllnadsord, utrop och påhäng för att uppnå en viss kommunikativ effekt och markera en viss identitet eller gruppstillhörighet.

Kodväxlingen drivs sällan av semantiska eller lexikala brister i svenskan, utan den avser att ge berättelsen en särskild smak, gärna med provocerande syfte. Medvetet eller omedvetet bidrar hispanismer till att förvirra läsaren eller ange geografiskt ursprung och politisk nyans, så som i novellen ”Song for my father” med

inslag som *venceremos*, *compañeros* som syftar på övergångsperioden till Allendes socialism på 70-talet.

Som Bijvoet och Senter märker är ett kännetecken för MUS ”att engelskan inte har hegemonisk status som långlivare [...], utan språk som arabiska [och] turkiska [...] bidrar till ett mer diversifierat slanglexikon” (2021: 173). Tabellerna intygar faktiskt att turkiska används med högst frekvens, mer än dubbelt så mycket som övriga glosor, och att engelska har lägst frekvens. Det tycks konstigt om man betänker att Leiva Wenger och hans karaktärer är spansktalande, men man drar slutsatsen att de genomför en s.k. *speech accommodation*,⁸ med tanke på att turkiska råkar vara just det mest talade språket i Vårby och Fittja (Parkvall 2009: 89), där Leiva Wenger var bosatt och där han dessutom har lokaliserat sina noveller.

6 Avslutning

Kodväxling i *Till vår ära* återspeglar de motiv som kännetecknar naturlig talproduktion: att uttrycka känslor, närhet, avstånd osv. Dessutom tjänar litterär kodväxling till att reproducera den mångspråkiga och -kulturella miljön som Leiva Wengers karaktärer lever i genom att spegla språkets dubbla funktion och syfte: å ena sidan utesluter han den enspråkige läsaren, men å andra sidan visar han även språkliga drag som blivit allmänt kända och delvis insamlade i officiella ordlistor. Detta ger en bild av den pågående språkliga förändringen bestående av av- och återterritorialisering samt lexikalisk-semantiska förhandlingar. Inte minst motsätter sig *Till vår ära* och därmed flerspråkig litteratur (framför allt invandrarlitteratur) det enspråkiga paradigmet om att tvåspråkiga individer bör hålla sina språk isär och tala bara ett i taget.

Avslutningsvis kan man konstatera att den tilltagande flerspråkigheten i Sverige återspeglas i det skönlitterära fältet. Å ena sidan letar sig stora immigrantspråk in i standardsvenska, men å andra sidan sätter (oftast utomeuropeiska) språk med fortfarande låg status få spår i svenskan (Josephson 2005). Enligt Josephson konfronterar den senaste utvecklingen av nusvenskan i allt högre grad ett mångspråkigt samhälle. Språkvetaren antyder faktiskt att det kan uppstå en ny historisk period i nusvenskan (2018), som han inte ger något exakt namn, men som tack vare flerspråkighet och samhällets mångkulturella utformning kan föreställas som en *postenspråkig svenska*, ett resultat av Sveriges nuvarande tillstånd som postinvandringssamhälle. Denna nya språkhistoriska epok, om man nu kan erkänna dess tillkomst, bör kännetecknas av en större medvetenhet om enspråkigheten som norm och av att man har de begreppsliga verktygen för att ifrågasätta den.

Om många ungdomar i stor utsträckning använder sig av flerspråkighet i ett scenario med en hög grad av mångfald, och om man ser att flerspråkighet används även i internationellt framgångsrika litterära och audiovisuella verk, kan man

⁸ Ackommodation är en process genom vilken en talare anpassar sin språkstil till sina samtalspartners. Man skiljer konvergens (*convergence*) eller divergens (*divergence*), där en talare ändrar stil för att antingen bli mer eller mindre lik sina mottagares stil.

instämna med Bijvoets (2003) förutsägelse att vi befinner oss mitt i en process där ett annat sätt att tala kommer att konventionaliseras, inte bara i samband med ungdomskulturer. Leiva Wenger kan betraktas som den författare som kan ha bidragit till att starta denna nya språkhistoriska syn, där främmande inflytande har synliggjorts mer än förr och blivit en oundgänglig nyckel till förståelsen av dagens samhälle.

Litteratur

- Agha, Asif (2005): Voice, Footing, Enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology*. 15 (1). S. 38–59.
- Aktürk-Drake, Memet, Ellen Bijvoet, Natalia Ganuza & Anne Sahlée (2021): Inledning: flerspråkighet. *Språk och stil: Tema Flerspråkighet*. 31. S. 5–12.
- Bijvoet, Ellen (2003): Rinkebysvenska är kompisspråk. *Svenskläraren*. 3. S. 16–18.
- Bijvoet, Ellen (2020): *Attityder till spår av andra språk i svenskan – En forskningsöversikt*. ISOF, Stockholm.
- Bijvoet, Ellen & Karin Senter (2021): Förortsförankrat tal – ett inifrån och ett utifrånsperspektiv. *Språk och stil*. 31. S. 166–200.
- Björklund, Siv (2016): Kodväxling i tal och text och dess lämplighet för analys av litterär flerspråkighet. I: S. Björklund, H. Lönnroth (red.), *Språkmöten i skönlitteratur – perspektiv på litterär flerspråkighet*. Vakki, Vasa. S. 13–32.
- Doggelito, Dogge & Ulla-Britt Kotsinas (2004): *Förortsslang*. Norstedts, Stockholm.
- Engdahl, Sven (1962): *Studier i nusvensk sakprosa: några utvecklingslinjer*. Uppsala Universitet, Uppsala.
- Fraurud, Kari & Ellen Bijvoet (2004): Multietniskt ungdomsspråk och andra varieteter av svenska i flerspråkiga miljöer. I: K. Hyltenstam & I. Lindberg (red.), *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*. Studentlitteratur, Lund. S. 389–417.
- Deleuze, Gilles & Felix Guattari (2013): *Kafka. Pour une littérature mineure*. Minuit, Paris.
- Ganuza, Natalia (2008): *Syntactic Variation in the Swedish of Adolescents in Multilingual Urban Settings – Subject–verb Order in Declaratives, Questions and Subordinate Clauses*. Stockholm, Centre for Research on Bilingualism.
- Gardner-Chloros, Penelope (2010): Contact and Code–Switching. I: R. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*. Wiley, Chichester. S. 188–207.
- Gardner-Chloros, Penelope & Daniel Weston (2015): Code-switching and multilingualism in literature. *Language and Literature*. 24 (3). S. 182–193.
- Gomér, Monica (2008): ”shu len, vad händish” *En analys av multietniskt ungdomsspråk i Alejandro Leiva Wengers novell Borta i tankar*. Göteborgs Universitet, Göteborg.
- Hoffman, Charlotte (1991): *An introduction to bilingualism*. Longman, London.
- Holmes, Janet (2001): *An Introduction to Sociolinguistics*. London, Longman.
- ISOF (2020): *Språken i Sverige*. <<https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-flersprakighet/spraken-i-sverige>>. [Tillgänglig 12 juni 2022.]

- Johansson, Lars-Erik (2013): Svensk standard speglad i samhällsförändringar. I: B. Bihl, P. Andersson & L. Lötmarker (red.), *Svenskans beskrivning* 32. Karlstads universitet, Karlstad. S. 130–144.
- Jonsson, Rickard (2007): *Blatte betyder kompis. Om maskulinitet och språk i en högstadieskola*. Ordfront, Stockholm.
- Josephson, Olle (2005): Språk med låg status sätter få spår. *Svenska Dagbladet*, 2005-09-24.
- Josephson, Olle (2018): *Språkpolitik*. Morfem, Stockholm.
- Jørgensen, Jens Normann (2008): Poly-lingual languaging around and among children and adolescents. *International journal of multilingualism*. 5. S. 161–176.
- Kerswill, Paul (2005): “Migration and language”. I: K. Mattheier, U. Ammon & P. Trudgill (red.) *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An international handbook of the science of language and society*. 2 uppl. De Gruyter, Berlin.
- Kotsinas, Ulla-Britt (1988): Rinkebysvenska – en dialekt? I: P. Linell, V. Adelswärd, T. Nilsson, P.A. & Petterson (red.), *Svenskans beskrivning* 16. Linköpings Universitet, Linköping. S. 264–278.
- Kotsinas, Ulla-Britt (1994): *Ungdomsspråk*. Hallgren & Fallgren, Uppsala.
- Kotsinas, Ulla-Britt (1998): *Norstedts svenska slangordbok*. Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Källström, Roger (2003): Ett språkligt genombrott? I: *Texten framför allt. Festskrift till Aina Lundqvist*. Institutionen för svenska språket, Göteborg. S. 94–102.
- Källström, Roger (2005): Litterärt språk på tvärs. Lite om språket hos Leiva Wenger och Hassen Khemiri. I: B. De Geer & A. Malmbjer (red.), *Språk på tvärs. Rapport från ASLA:s höstsymposium Södertörn 11–12 november 2004*. ASLA, Uppsala. S. 147–158.
- Landqvist Hans & Siv Björklund (2014): Att analysera flerspråkighet och språkväxling i skönlitteratur på svenska: förslag till analys av kontextuella faktorer. *VAKKI Publications* 3. S. 122–133.
- Leiva Wenger, Alejandro (2015): *Till vår ära*. Modernista, Stockholm.
- Leonard, Peter (2022): Swedish Identity and the Literary Imaginary. I: E. Einhorn, S. Harbison & M. Huss (eds.), *Migration and Multiculturalism in Scandinavia*. University of Wisconsin Press, Madison. S. 191–204.
- Melander, Björn (2006): Funktion eller kultur: vad ska svensk språkpolitik syfta till? I: T. Breivik (red.), *Språk i Norden*. Novus, Oslo. S. 43–55.
- Milani, Tommaso M. (2010): What’s in a name? Language ideology and social differentiation in a Swedish print-mediated debate. *Journal of Sociolinguistics*. 14 (1). S. 116–142.
- Otterup, Tore (2005): “Jag känner mig begåvad bara”. *Om flerspråkighet och identitetskonstruktion bland ungdomar i ett multietniskt förortsområde*. Göteborgs universitet, Göteborg.
- Parkvall, Mikael (2009): *Sveriges språk – vem talar vad och var?* Stockholms Universitet, Stockholm.
- Parkvall, Mikael (2018): Arabiska Sveriges näst största modersmål. I: *Svenska Dagbladet*. <<https://www.svd.se/arabiska-sveriges-nast-storsta-modersmal>>. [Tillgänglig 13 juni 2022.]

- Parkvall, Mikael (2019): *Det nya Sverige: Språken – Den nya mångfalden*. Riksbankens Jubileumsfond, i samarbete med Makadam förlag, Göteborg–Stockholm.
- Ronge, Johan (2019): Benim och tågskryta – se hela listan på nyord 2019. I: *Expressen*. <<https://www.expressen.se/nyheter/benim-och-tagskryta-se-hela-listan-pa-nyord-2019/>>. [Tillgänglig 13 juni 2022.]
- Sköldberg, Emma & Anna Helga Hannesdóttir (2017): Svenska ord – men vilka? Om uppslagsorden i *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. I: E. Sköldberg, M. Andréasson, H. Adamsson Eryd, F. Lindahl, S. Lindström, J. Prentice & M. Sandberg (red.), *Svenskans beskrivning 35*. Göteborgs Universitet, Göteborg. S. 329–340.
- Stroud, Christian. (2004): Rinkeby Swedish and semilingualism in language ideological debates: a Bourdieuean perspective. *Journal of Sociolinguistics*. 8. S. 163–230.
- Sundgren, Eva (2010): Värsta återbesöket om värsta. I: C. Falk, A. Nord, R. Palm (red.), *Svenskans beskrivning 30*. Stockholms Universitet, Stockholm. S. 303–315.
- Svendsen, Bente Ailin, & Pia Quist (2010): New linguistic practices in multilingual urban Scandinavia: An introduction. I: P. Quist & B. Ailin Svendsen (eds.), *Multilingual Urban Scandinavia: New Linguistic Practices*. Multilingual Matters, Clevedon. S. xiii–xxiii.
- Yıldız, Yasemin (2012): *Beyond the Mother Tongue – The Postmonolingual Condition*. Fordham University Press, New York.
- Young, Nathan (2021): ‘Benim’ – A new pronoun in Swedish. *Language Variation, European Perspectives VIII* (Selected papers from the Tenth International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 10)).
- Årman, Henning (2018): Speaking ‘the Other’? Youths’ regimentation and policing of contemporary urban vernacular”. *Language & Communication*. 58. S. 47–61.

OV-ledföljd i fornsvensk dialog

Talaren, skrivaren och den flerspråkiga staden

Jessica Holmlund

1 Inledning

Vår kunskap om det fornsvenska talspråkets struktur är fortfarande ytterst begränsad. Av naturliga skäl kommer vi aldrig att kunna veta exakt hur fornsvenskan faktiskt talades; vill vi ge oss i kast med det historiska talspråket är vi bundna till det skriftliga källmaterial som står oss till buds. Ett syntaktiskt drag som bland syntaxforskare har omdiskuterad status i det fornsvenska talspråket är OV-ledföljden, det vill säga ledföljden i satser där ett objekt är placerat före sitt huvudverb, där vi i modern svenska normalt skulle placera objektet efter verbet.

I svenskans historia har bruket av OV-ledföljd haft en oväntad utveckling eftersom det inte följer den förväntade S-kurvan (Delsing 1999:151). Flera typer av OV-ledföljd har förekommit och växlat i frekvens, för att slutligen helt falla ur bruk. Vissa av typerna, i synnerhet sådana med ett i bisats slutställt finit verb, betraktas traditionellt som ”skriftspråkliga germanismer utan motsvarighet i det spontana språket” (Petzell 2011:142). Aktuella studier av OV-ledföljd har givit anledning att återaktualisera frågan om dragets status i det äldre svenska talspråket (se Petzell 2011, 2014; Sangfelt 2019). Med utgångspunkt i antagandet att alla människor har en individuell, *mental grammatik* är det möjligt att argumentera för att de drag som förekommer i en författares skriftspråk finns representerade i dennes mentala grammatik och således är grammatiska även i talspråket. Under medeltiden var skriftspråket inte standardiserat, vilket torde innebära en möjlighet att skriftspråket återspeglade författarens eget talspråk i större utsträckning än det gör i modern svenska (Sangfelt 2019:73).

Denna uppsats behandlar OV-ledföljd i yngre fornsvenska under perioden ca 1450–1500. Från mitten av 1400-talet skedde en rad syntaktiska förändringar, som antas bero direkt eller indirekt på inflytande från det lågtyska språket. Genom den omfattande handeln med den tyska Hansan fanns en utbredd språkkontakt i handelsstäderna längs Östersjökusten. Genom kontakten med Hansan importerades traditionen att nedteckna stadens angelägenheter i en så kallad *tänkebok* (av medellågtyska *denkebók*) (Pettersson 2017:21). Tänkeböckerna fungerade som rådstugurättens anteckningsböcker och innehåller allt från förteckningar över stadens ämbetsmän till rättegångsprotokoll. Två av de fyra medeltida tänkeböcker som finns bevarade, *Stockholms stads tänkeböcker* (STb) och *Arboga stads tänkebok* (ATb), innehåller en förhållandevis stor mängd citatmeningar i direkt anföring. Materialet erbjuder således en unik möjlighet att jämföra *dialog* (som i denna uppsats

innebär icke-fiktiva citatmeningar) med *relation* (den text som omger dialogen) och att jämföra individuella skrivare med varandra.

Syftet med uppsatsen är att kartlägga variationen i bruket av OV-ledföljd i tänkeböckernas dialog och relation, samt att diskutera hur förekomsten av OV-ledföljd i dialogen kan motivera en eventuell omvärdering av den tidigare synen på OV-ledföljd som ett renodlat skriftspråksdrag i yngre fornsvenska.¹²

2 Språket, staden och skrivaren

Det fornsvenska språket kännetecknas av stor variation. Under 1300-talet skedde vissa förändringar i nominalböjningssystemet, med syntaktiska förändringar som följd. Ytterligare förändringar skedde från 1400-talets mitt. Dessa förändringar förklaras ofta med en utbredd språkkontakt och ett stort inflytande från det lågtyska språket genom den omfattande handeln med den tyska Hansan i handelsstäderna längs Östersjökusten (Delsing 2014:27).

I synnerhet Stockholm präglades av tysk dominans i de övre samhällsskikten och i stadens administrativa funktioner (Moberg 1989:26; 2010:110). Genom en skrivelse i stadslagen reglerades andelen tyskar och svenskar i stadens råd; hälften av rådets medlemmar skulle vara svenskar och hälften tyskar. Från år 1471 kunde tyskar inte längre väljas in i rådet (Moberg 1989:28). Arboga hade goda kontakter med Stockholm tack vare Arbogaåns utlopp i Mälaren, men det tyska inflytandet tycks inte ha varit lika stort som i Stockholm, och de flesta av rådets medlemmar i Arboga hade svenska namn (Ljung 1949:171).

Livet i städerna reglerades av *Magnus Erikssons landslag* respektive *stadslag* från omkring år 1350. Stadslagen bygger på både inhemska och kontinentala konventioner, och bär prägel av språkligt inflytande från både lågtyska och latin (Pettersson 2017:42; Wendt 2010:96). Den juridiska instans som uttolkade stadslagen var rådstugurätten. Rådet utgjordes av borgmästare och rådmän, vilka bistods av stadsskrivaren som nedteknade vad som skedde i rättsalen. Tänkeboken tillkom i två steg, genom ett första *koncept* som sedan bearbetades till en *renskrift*. Det är oftast endast denna renskrift som finns bevarad för eftervärlden, åtminstone vad gäller det medeltida materialet (Pettersson 2017:59).

Stadsskrivaren skulle vara svensk, men det tycks ha varit möjligt att som tyskättad räknas som svensk om man var född och uppvuxen i Sverige (Moberg 1989:27–28). I undersökningsmaterialet för denna uppsats figurerar tio individuella skrivare eller skrivarehänder. Skrivarna i STb är två till namnet kända, nämligen Ingevald (kallad Ingevald stadsskrivare) och Helmik van Nörden. Den sistnämndes språkbruk skiljer sig från övriga skrivares i fråga om bruket av OV-ledföljd, och därför är frågan om den individuella skrivarens roll en viktig punkt i denna uppsats.

¹ Denna artikel är en kortfattad version av min kommande masteruppsats.

² Jag tackar Veturliði Óskarsson, Simon Karlin Björk, Natalie Holm och en anonym granskare för värdefulla synpunkter.

3 Talet, skriften och den mentala grammatiken

Avsaknaden av talspråkskällor är ett ofrånkomligt problem i språkhistorisk forskning. Jag har i detta fall medvetet valt att angripa problemet från flera infallsvinklar. I stället för att låsa mig fast vid ett enskilt teoretiskt perspektiv försöker jag syntetisera uppfattningar från flera språkvetenskapliga riktningar. Vid studiet av skriftligt representerat tal bör man diskutera vad som skiljer talat språk från skrivet och vad som kännetecknar *talspråklighet*. Per Lagerholm påtalar att ett begrepp som talspråklighet inte är synonymt med *talspråk*. Både talspråk och skriftspråk kan uppvisa talspråklighet, men de två medierna tal och skrift påverkar graden av talspråklighet (1999:163–164). Lagerholms studie behandlar drag som är mediespecifika i modern svenska, men är relevant eftersom OV-ledföljd i fornsvenskan ofta betraktas som ett mediespecifikt drag hemmahörande i skriftspråket (Sangfelt 2019:72).

Den medeltida rådstugurättens principer för nedtecknande av muntliga utsagor är för oss okända. Skrivaren intygar ibland att någonting har skett eller sagts ”ordh widh ordh”, vilket antyder att det åtminstone har funnits någon form av avsikt att korrekt återge en utsaga. Det finns dock prov på ärenden där ett och samma yttrande återges på flera olika sätt vid olika tillfällen i tänkeboken (möjligen efter olika vittnesutsagor), och samma ärende kan beskrivas på olika sätt i koncept och renskrift. Theresia Pettersson menar att rådstugurättens dokumentation ”bör betraktas som summariska överföringar av förhandlingar och muntliga utsagor, och inte som direkta avskrifter av talspråk” (2017:59).

Inom den historiska pragmatiken är dialog i rättegångsprotokoll ett av de huvudsakliga undersökningsobjekten. Som tidigare har påpekats medför studiet av *recorded speech* metodologiska problem:

Needless to say, we must handle “recorded” speech with great caution, given the effects of scribal or authorial intervention. As is frequently pointed out [...] no transcription is an exact copy of the original spoken language, but a subjective interpretation. It is safer to understand the term “recorded” to mean “re-constructed”. (Culpeper & Kytö 2000:178)

Harry Lönnroth menar att det är näst intill omöjligt att exakt minnas ett yttrande och att ett citat därför är skrivarens tolkning av yttrandet, men framhåller också följande:

Kravet på precision och tillförlitlighet är särskilt grundläggande i juridiskt språkbruk. Bruket av direkta citat kan bero på hur viktig en ordagrann formulering enligt skrivaren varit för det aktuella juridiska sammanhanget. (Lönnroth 2007:188)

Lönnroth skriver att ett yttrande som återges i skrift kan ”anpassas morfologiskt, syntaktiskt och lexikaliskt till den övriga textens stilnivå” (2007:185). Tänkeboksdialogen skiljer sig på vissa punkter från tänkeboksmaterialets i övrigt ofta formelartade språk, och påminner i mångt och mycket om talspråket i modern svenska vad gäller exempelvis kortare meningslängd, färre substantiv och fler anaforiska pronomen (jfr Lagerholm 1999:39). Denna skillnad mellan tänkeböckernas dialog och

relation skulle kunna betraktas som en stilistisk variation, likväl som ett uttryck för att skrivaren har velat återge regionala eller talspråkliga särdrag (Lönnroth 2007:185). I sin studie av citatmeningar i en dombok från 1600-talet kommer Lönnroth fram till att ”citatmeningarna i en finländsk 1600-talsdombok innehåller gott om inslag som kan antas ha stöd i tidens talspråk” (2007:238–239).

Inom den generativa grammatiken talar man om individens *mentala grammatik*, ett individuellt språkssystem (*internalized language* eller *I-språk*) som individen har tillägnat sig från barndomen (Sangfelt 2019:21–22). I denna mentala grammatik kan språkdrag och strukturer antingen tillåtas eller inte tillåtas; det som inte tillåts i den mentala grammatiken uppfattas alltså som felaktigt eller ogrammatiskt. Även om tänkeboksdialogen inte återger en exakt ordalydelse är min utgångspunkt i denna uppsats således att språket i dialogen representerar strukturer som för de medeltida stadsskrivarna var grammatiska också i talspråket.

4 OV-ledföljd i äldre svenska

Termen OV-ledföljd (ofta även OV-ordföljd) behandlas olika av olika forskare, och stundtals avses bara en enda typ, se **Fin-Obj-Main** i (1a) nedan. Bisatser med objekt före ett slutställt finit verb, så kallade verbfinala bisatser, behandlas ibland som en egen kategori. Andra studier inbegriper fler ledföljder som också betraktas som OV-ledföljd. I denna uppsats kommer jag att behandla OV-ledföljd av samtliga typer som presenteras i (1).³ Terminologin i detta avsnitt är hämtad ur Sangfelt 2019. **Fin** står för finit hjälpverb, **Obj** för objekt, och **Main** står för infinit huvudverb. I detta avsnitt presenteras tre tongivande arbeten om OV-ledföljd i äldre svenska: Delsing 1999, Petzell 2011 och Sangfelt 2019.

(1)	a. thw haffuer <u>mik</u> befört [...] (STb 2:266–268)	Fin-Obj-Main
	b. som hwstrun hade <u>herberge</u> lenth (STb 2:266–268)	Fin-Obj-Main
	c. sidan the xij <u>thetta</u> hörde (ATb 1:40)	Obj-Fin
	d. som thw <u>mik</u> ey kan j gen giffue (STb 2:266–268)	Obj-Fin-Main
	e. [som] her ywer axelsson <u>hanom</u> fangit hade
(STb 2:380–381)	Obj-Main-Fin

I Delsing 1999 behandlas enbart **Fin-Obj-Main** som OV-ledföljd, eftersom studien rör ordningen mellan objekt och infinit verb. Delsing (1999:217) visar att objektens form är avgörande för deras placering i förhållande till verbet under perioden 1375–1600. Vissa objektstyper förekommer alltså oftare i OV-ledföljd än andra. Delsing (1999:151–152) visar också att OV-ledföljd av typen **Fin-Obj-Main** fram till 1300-talet är den dominerande ledföljden i förhållande till VO-ledföljden (**Fin-Main-Obj**). Under 1300-talet försvinner denna OV-ledföljd nästan helt, vilket förklaras med framväxten av artikel på argumentella nominalfraser (Delsing 1999:217). Under 1400-talet ökar åter bruket av **Fin-Obj-Main**, vilket antas bero på

³ Källhänvisningarna i exemplen avser tänkeboksutgåva, band samt sidnummer i utgåvan.

utomspråkliga faktorer, i synnerhet inflytande från medellågtyskan (Delsing 1999:218).

I Petzell 2011 behandlas samtliga OV-typer som visas i (1) i det svenska språket från 1200-talets mitt till slutet av 1700-talet. **Fin-Obj-Main** är den klart dominerande typen och utgör ca 70 % av OV-ledföljden under hela den fornsvenska perioden (Petzell 2011:170; 2014:134). Andelen OV-ledföljd är som väntat som störst i de äldsta texterna och ungefär lika vanlig som VO under 1400–1600-tal. Först under 1700-talet sjunker andelen OV-ledföljd drastiskt (Petzell 2011:148). Resultatet av studien visar även att det med tiden uppstår en stilistisk skillnad mellan olika OV-typer; **Obj-Main-Fin** är väldigt vanlig i 1500-talets formella bibelspråk, medan **Obj-Fin-Main** är vanligare i talspråkliga texter (Petzell 2011:178).

I Petzells 1600-talsmaterial skiljer sig de talspråksnära texterna, däribland Agneta Horns memoarer, från övriga texter från samma tid genom en mycket lägre andel OV-ledföljd, så låg som 11 %. Petzell (2011:170) skriver följande: ”Med tanke på dessa texters informella och talspråkliga karaktär är det förstås ett väntat resultat”. Detta talar alltså för att OV-ledföljd inte var särskilt vanlig i talspråket under 1600-talet.

Sangfelts avhandling från 2019 behandlar OV-ledföljd i svenskans historia ur flera olika perspektiv och försöker inom generativ grammatik att förklara variationen och till slut förlusten av konstruktionen. Sangfelt (2019:264) argumenterar för att den förskjutning mellan OV-typer som sker följer den svenska bisatsledföljdens utveckling. I det undersökta materialet uppvisar texter från perioden 1450–1529 en OV-frekvens på 28 % i finita kontexter (Sangfelt 2019:111). Huvuddelen av OV-beläggen utgörs av **Fin-Obj-Main** med 78 %, följt av **Obj-Main-Fin** med 15 % och **Obj-Fin-Main** med 7 % (Sangfelt 2019:116). Ledföljden **Obj-Fin** är utelämnad i Sangfelts studie, liksom OV-ledföljden i huvudsatser.

5 Material och metod

Undersökningsmaterialet för denna uppsats består av excerperade ärenden ur ATb 1452–1500 och STb 1474–1500. Att det excerperade materialet är uppdelat på detta sätt beror enbart på att ATb har sin början tidigare än STb. Omkring år 1500 blir dialogen mer sparsam. Detta innebär att undersökningsperioden är begränsad till 1452–1500. De flesta av ärendena ingår i kategorin brottmålsärenden och innehåller bl.a. vittnesmål från tidigare inträffade händelser och skildringar av händelser som utspelar sig i rådstugurätten. Ärendena kan skilja sig åt i längd och bara uppta någon enstaka rad eller flera sidor i tänkeboksutgåvan.

I detta material har en manuell totalexcerpering gjorts av samtliga ärenden som innehåller dialog eller enstaka citat i *direkt anföring* eller *fri indirekt anföring* (se Liljestrands 1982–83:1–2). Den direkta anföringen innebär ett citat av ett yttrande, ofta med någon typ av anföringsuttryck, som i (2a). I (2b) syns den fria indirekta anföringen, även kallad *fri att-sats*. Ytterligare en anföringstyp förekommer i undersökningsmaterialet, nämligen en blandform mellan indirekt och direkt

anföring, som i (2c).⁴ Citaten kännetecknas också av tempusväxling och deiktisk justering. Citattecken eller andra tecken som anger var ett citat börjar saknas under denna tid. Med *dialog* menas i denna uppsats alla citat som har någon av anföringstyperna i (2). Med *relation* menas all övrig text i de excerperade ärendena. Citaten är som regel ganska korta, och huvuddelen av texten i varje ärende utgörs av relation.

- (2) a. då svarade Jöns och sade *kära herrar, för Guds skull, nåde mig*
- b. Pedher Haraldsson sade att *min hustru hade ett par patener*
- c. väktaren svarade och sade att klockan hade slagit tolv *och slår snart ett*

I dialogen och relationen har sedan en manuell excerpering av satser med OV-respektive VO-ledföljd gjorts. Kriterierna för OV eller VO i huvudsats är att det finns minst ett finit hjälpverb, ett infinitiv huvudverb och ett argument i form av objekt. I bisats krävs minst ett finit verb samt objekt. OV-ledföljd i infinitiva kontexter har lämnats utanför denna uppsats av utrymmesskäl. I satser med ett bitransitivt verb och två objekt har varje objekt räknats som ett belägg. Som objekt räknas verbkomplement till aktiva verb, dock ej negerade objekt eftersom dessa så gott som alltid står före verbet. Satsformade objekt och infinitivfraser räknas bort, liksom topikaliserade objekt och objekt i så kallad kilkonstruktion. Sammanlagt har 769 satser excerperats, varav 400 satser i relationen och 369 satser i dialogen.

6 Resultat

I detta avsnitt presenteras den totala frekvensen av all OV-ledföljd i relationen och dialogen fördelad över huvudsatser och bisatser, frekvensen av de fyra olika OV-typerna i bisats, samt den totala OV-frekvensen i ATb respektive STb. En jämförelse mellan de två tänkeböckerna visar en stor skillnad i OV-frekvens. Studien är inte diakron, men under arbetets gång framkom att en klar ökning av andelen OV sker från och med år 1487 i STb, vilket föranledde en närmare granskning av individuella skrivare och skrivvarhänder. Skrivarnas roll diskuteras vidare i avsnitt 7.

I tabell 1 nedan visas hur OV-frekvensen i relation respektive dialog fördelar sig mellan huvudsatser och bisatser. Det totala antalet satser är någorlunda jämnt fördelat mellan relation och dialog, men det finns en stor skillnad i antal huvudsatser och bisatser. Av relationens 400 satser är endast 29 huvudsatser, medan 371 är bisatser. Av dialogens 369 satser är 222 huvudsatser och 147 bisatser. OV-andelen i relationens 29 huvudsatser uppgår till 31 %. Det är ett resultat i sig att relationen uppvisar så få satser som innehåller både objekt, finit hjälpverb och infinitiv huvudverb. Sådana huvudsatser är desto vanligare i dialogen, där 11,2 % av 222 satser har OV-ledföljd. Den totala andelen OV-ledföljd i hela materialet uppgår till 20,9 % i förhållande till VO. Andelen skiljer sig dock åt mellan relation och dialog; i relationen är OV-andelen 26,5 % medan den i dialogen är så låg som 14,9 %.

⁴ Exempelen är hämtade ur det fornsvenska tänkeboksmaterialet och moderniserade till nusvenska.

Tabell 1. Andel OV-ledföljd i relation och dialog fördelad över huvudsats och bisats.

	Satser	Huvud-satser	OV huvudsats		Bi-satser	OV bisats		Total OV %
			Antal	%		Antal	%	
Relation	400	29	9	31	371	97	26,1	26,5
Dialog	369	222	25	11,2	147	30	20,4	14,9
Total	769	251	34	13,5	518	127	24,5	20,9

Ser man så på fördelningen av de fyra OV-typerna i bisats i tabell 2 nedan, står det klart att det också där finns en tydlig skillnad mellan relation och dialog. Bland relationens 97 bisatser med OV-ledföljd är **Fin-Obj-Main** den vanligaste med sina 40,2 %, och **Obj-Fin** ligger tätt efter på 38,1 %. I dialogen förhåller det sig dock annorlunda; **Obj-Fin** utgör precis 50 % av de 30 beläggen på OV, medan **Fin-Obj-Main** endast utgör 23,3 %. I såväl relation som dialog är OV-typerna **Obj-Main-Fin** och **Obj-Fin-Main** ovanliga. Av totalt 127 bisatser med OV-ledföljd uppgår andelen **Fin-Obj-Main** till 36,2 %, vilket innebär att **Obj-Fin** med sina 40,9 % sammantaget är den vanligaste OV-typen i bisats.

Tabell 2. OV-typer i bisats.

	Antal satser	Fin-Obj-Main		Obj-Fin		Obj-Main-Fin		Obj-Fin-Main	
		Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Relation	97	39	40,2	37	38,1	16	16,4	8	8,2
Dialog	30	7	23,3	15	50	4	13,3	4	13,3
Total	127	46	36,2	52	40,9	20	15,7	12	9,4

Natanael Beckman (1917:92) menar att det i ATb och STb är möjligt att urskilja ett ”Arbogaspråk” och ett ”Stockholmsspråk”. För att utröna om en dialektal skillnad i bruket av OV-ledföljd föreligger mellan Arboga och Stockholm har jag även gjort en jämförelse mellan dessa. Som tabell 3 nedan visar är skillnaden mellan ATb och STb stor. Ett mycket intressant utfall är att andelen OV-ledföljd i dialogen uppgår till ungefär hälften av andelen i relationen. Detta gäller för både ATb och STb, vilket tyder på att skillnaden mellan relation och dialog är konstant. I ATb är dialogens OV-andel så låg som 8 %, och STb-dialogen har en mer än dubbelt så hög andel på 20,4 %. Ungefär samma förhållande gäller för relationen; i ATb uppgår andelen till 17,4 % och i STb till 35,1 %. Vid jämförelsen mellan STb och ATb bör särskilt nämnas att skillnaden kan härledas till en markant ökning av OV-ledföljd i STb från år 1487 när Helmik van Nörden tillträdde som stadsskrivare i Stockholm. Detta diskuteras vidare i följande avsnitt.

Tabell 1. OV-ledföljd i ATb och STb.

	Satser relation	OV relation		Satser dialog	OV dialog		Total OV	
		Antal	%		Antal	%	Antal	%
ATb	178	31	17,4	162	13	8	44	12,9
STb	222	78	35,1	205	42	20,4	120	22,8

7 Slutsatser

Sammanfattningsvis visar resultaten att det föreligger en relativt stor skillnad mellan relation och dialog vad gäller bruket av OV-ledföljd. Andelen OV-ledföljd är genomgående i studien nästan dubbelt så hög i relationen som i dialogen. Det framgår tydligt i materialet att relationen och dialogen skrivs på olika sätt; dialogen består av kortare meningar och fler huvudsatser, medan relationen kännetecknas av längre meningar med fler bisatser. Jämförelsen mellan satstyper visar att OV-ledföljd är vanligast i relationens huvudsatser och minst vanlig i dialogens huvudsatser. Vad gäller bisatserna är OV-typen **Fin-Obj-Main** den vanligaste i relationen, medan **Obj-Fin** är vanligast i dialogen.

Mellan ATb och STb syns också en stor skillnad, sannolikt till stor del på grund av den ökning av OV-ledföljd som sker i STb från och med år 1487 när stadsskrivaren Helmik van Nörden efterträder Ingevald. Skillnaden mellan dessa två stadsskrivare har tidigare belysts av bl.a. Lena Moberg (1989), som lägger fram tydliga belegg för att Helmik var tyskättad och helt tvåspråkig samt hade en högre andel lågtyska drag i sitt svenska skriftspråk, medan Ingevald höll sig till ett mer traditionellt svenskt språkbruk. Ingevalds språk tycks i min studie överensstämma mer med ATb-skrivarnas, och Helmik skiljer sig från samtliga genom sin höga andel OV-ledföljd. Att en ökning av OV-ledföljden sker med den tvåspråkige Helmiks tillträde under sent 1400-tal stämmer väl med vad vi redan vet om OV-ledföljdens utveckling och det lågtyska språkets inflytande under denna tid.

Det som har framkommit av denna uppsats kan alltså ge visst stöd åt tidigare antaganden om lågtyskt inflytande som delförklaring till 1400-talets ökning av OV-ledföljd. Skillnaderna mellan relationen och dialogen antyder dock att de olika typerna av OV-ledföljd har olika status i mer skriftspråkligt respektive talspråkshärmande material. Av ovanstående skäl bör en närmare granskning av förhållandet mellan OV-typer samt svensk och lågtysk OV-ledföljd göras, liksom en mer ingående jämförelse mellan individuella skrivare, men detta faller utanför ramen för denna uppsats.

Som tidigare har nämnts bör skriftligt representerat tal hanteras med försiktighet. Tänkeboksdialogen är dock tillkommen i en judiciell kontext i nära eller relativt nära anslutning till den muntliga utsagan, och skrivarnas avsikt var med stor sannolikhet att återge vad som skedde och sades i rättssalen. Oavsett om dialogen är ren transkription eller ett resultat av en bearbetning torde skrivarna ha använt sig av syntaktiska strukturer som inte var helt oförankrade i det talade språket. Jag anser därför att det inte går att utesluta att OV-ledföljden fanns som en möjlig syntaktisk

tillgång i talspråket, och föreslår att den därmed inte bör betraktas som ett renodlat skriftspråksdrag i fornsvenskan.

Källor

- ATb 1 = *Arboga stads tänkebok* 1451–1472 utg. av Erik Noreen & Torsten Wennström, 1935–1937. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- ATb 2 = *Arboga stads tänkebok* 1473–1492 utg. av Erik Noreen & Torsten Wennström, 1935–1937. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- ATb 3 = *Arboga stads tänkebok* 1493–1533 utg. av Erik Noreen & Torsten Wennström, 1935–1937. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- STb 1 = *Stockholm stads tänkeböcker* 1474–1483, utg. av Emil Hildebrand, 1917. Stockholm: Kungl. samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- STb 2 = *Stockholm stads tänkeböcker* 1483–1492, utg. av Gottfrid Carlsson, 1921–1924. Stockholm: Kungl. samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- STb 3 = *Stockholm stads tänkeböcker* 1492–1500, utg. av Johan Axel Almquist, 1930. Stockholm: Kungl. samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Litteratur

- Beckman, Natanael, 1917: *Studier i outgivna fornsvenska handskrifter*. Stockholm: Norstedt.
- Culpeper, Jonathan & Kytö, Merja, 2000: Data in historical pragmatics: Spoken interaction (re)cast as writing. I: *Journal of Historical Pragmatics* Vol. 1(2), 2000. S. 175–199.
- Delsing, Lars-Olof, 1999: Från OV-ordföljd till VO-ordföljd. En språkförändring med förhinder. I: *Arkiv för nordisk filologi* 114. S. 151–232.
- Delsing, Lars-Olof, 2014: Stora katastrofen – med för- och efterskalv: Om kasussammanfallet i fornsvenska. I: Maria Bylin, Cecilia Falk, Tomas Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12: Variation och förändring*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology; New Series 60.) Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. S. 27–46.
- Lagerholm, Per, 1999: *Talspråk i skrift: om muntlighetens utveckling i svensk sakprosa 1800–1997*. Diss. Lund: Univ.
- Liljestrand, Birger, 1982–1983: *Tal i prosa*. Umeå: Univ.
- Ljung, Sven, 1949: *Arboga stads historia 1. Tiden intill 1551*. Arboga.
- Lönnroth, Harry, 2007: ”Karlar, inttet will iagh sittia och äta eller dricka medh denna mannen”. Citatmeningar i en finländsk dombok i sent 1600-tal. I: *Arkiv för nordisk filologi* 122. S. 181–247.
- Moberg, Lena, 1989: *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker: Niederdeutsch und Schwedisch in Stockholms mittelalterlichen Gedenkbüchern*. Diss. Stockholm: Univ.
- Moberg, Lena, 2010: Stockholms stads medeltida tänkeböcker. I: *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: genrer och texter*. Runica et mediaevalia. Scripta maiora 5. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia. S. 109–122.

- Pettersson, Theresia, 2017: *Stockholms stads tänkeböcker: funktionell texthistoria 1476–1626*. Diss. Stockholm: Univ.
- Petzell, Erik Magnusson, 2011: OV-ordföljd i svenskans historia. I: *Arkiv för nordisk filologi* 126. S. 141–191.
- Petzell, Erik Magnusson, 2014: Svensk-tysk språkkontakt och svensk och tysk OV-ordföljd. I: Maria Bylin, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring*. (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. New series 60.) Stockholm: Stockholms universitet. S. 133–142.
- Sangfelt, Adrian, 2019: *Syntaktiska strukturer i tiden. OV- och bisatsledföljd i svenskans historia*. [Elektronisk resurs] Diss. Uppsala: Univ. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-395258>
- Wendt, Bo, 2010: Magnus Erikssons stadslag. I: *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: genrer och texter*. Runica et mediaevalia. Scripta maiora 5. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediaevalia. S. 93–107.

Metaforernas språk i Tomas Tranströmers diktning

En utmaning för översättarna

Maria Cristina Lombardi

1 Tranströmer, koncentrationens språk och översättning

Denna artikel syftar till att analysera några av Tomas Tranströmers poetiska metaforer med särskilt avseende på deras översättning till italienska. Litteraturvetare och diktare från hela världen (Bankier 1985, Espmark 1983, Schiöler 1999, Vogel 2015) har ofta påstått att metaforerna är nyckeln till Tranströmers poetiska metod. Välkänt är att Svenska Akademien 2011 motiverade Tomas Tranströmers Nobelpris i litteratur med orden ”för att han i förtätade, genomlysta bilder ger oss ny tillgång till det verkliga”. Dessa retoriska figurer har alltid varit en utmaning för översättarna som inte bara måste hitta motsvarande ord i sina språk, utan de måste också förklara Tranströmers speciella tänkande och imaginära universum som ligger bakom de bilder som metaforerna innehåller. Hans metaforer uttrycker poetens djupa livssyn och poetiska ideal på en extremt koncentrerad modalitet och är grundade på hans konkreta position i rum och tid. Tidigare forskning har behandlat Tranströmers metaforik (Bankier 1985, Espmark 1985, Schiöler 1999, och Vogel 2015), som har visat sambandet mellan språk och tänkande i Tranströmers poesi genom en kognitiv lingvistisk inställning, vilken går tillbaka till Lakoff/Johnsons 1980 och Gärdenfors lingvistiska teorier om metaforer 1993). Andra forskare har behandlat översättningsprocessen av Tranströmers dikter (Rönnerstrands 2003 och 2013, Tranströmer & Bly 2001, Tranströmer 1999, Malmqvist 2011).

Som översättare av Tomas Tranströmer vill jag inte ifrågasätta forskningens grundläggande syn, utan jag vill förena en undersökning av textens retorik med min översättarerfarenhet. Övertygelsen att en tillfredställande översättning av Tranströmers komplicerade metaforer är omöjlig har styrkts under mitt arbete. Först och främst gäller det ljudsfären. Eftersom poeten var mycket insatt i musik och också en utmärkt pianist, inkluderar hans bilders associationer synestesier som involverar ljud. Originaldikten har en mängd fina ljud i sig – strömmande, mäktiga klanger som förloras i översättningsprocessen. Ljud och klanger har också en semantisk funktion och bidrar till att meddela diktens mening. I *Balakirevs dröm* (från samlingen *Hemligheter på vägen*, 1958) väcker ljudet -s en nattlig atmosfär och pekar på

drömmens tysta och kreativa aktivitet. Under översättningsprocessen dämpas ljud och klanger. Exempelvis, i den italienska översättningen blir de allitererande orden 'svarta spindel' "ragno nero" där s-ljud försvinner.

Formen måste kanske ruckas på, men inte bildens inre sammanhang som Tomas Tranströmer anspelade på i sitt tacktal vid Neustads pris (USA): "den osynliga texten" (Tranströmer 1988, *Tacktal 2*) och i en intervju med Monica Lauritzen: "[...] även när man skriver dikt på svenska, så gör man en sorts översättning. Från mitt inre språk" (Lauritzen 1977).

Ens (läsarens, översättarens) undermedvetna kan feltolka dikten och därmed ändra bildernas innebörd. Men Tranströmer, som själv var översättare, godkände översättarens och läsarens frihet att förvandla texten.

Som redan sagts måste man alltid tänka på att Tranströmers metaforer grundar sig på konkreta element, gärna av det svenska landskapet, särskilt av Stockholms skärgård: Östersjöns kust, träd, barrskogar etc. Själva naturen kommer in i dikterna på okulta vägar och representerar en viktig och meningsbärande del av texterna. Det är inte bara fråga om ord. Det handlar även om mentala associationer som väckts av vissa semantiska tecken eller symboler som för en svensk läsare är tilltalande men sällan kan överföras i målspråket (speciellt när den geografiska miljön är betydligt annorlunda). Ett exempel är ordet 'bryggan', som ofta förekommer i Tranströmers metaforiska språk: ett ord som i och för sig inte är svårt att översätta till italienska. Definitionen i 'svensk-italienska ordböckerna' är "pontile" (*Svensk-Italienska Ordbok* 1994: 80). Men, till exempel, personifieringen av bryggorna ("Bryggorna åldras fortare än människor./De har silvergrått virke och stenar i magen./Det bländande ljuset slår ända in" – bryggorna har mage (Tranströmer 2012: 183) i Tranströmers dikt *Andrum juli* (*Mörkerseende*, 1970)) blir inte begriplig för en italiensk publik. *Andrum juli* är en skärgårdsskildring där miljön får smälta samman med det inre av en blå lampa av den typ som var vanlig före elektricitetens införande och där bryggor spelar en symbolisk roll. Svenska eller nordiska bryggor är annorlunda än de italienska "pontili" i Medelhavet. I Sverige är vintrarna så stränga att isen skruvar och pressar på pirar och båtbyggare, och därför måste man ha stora stenar som håller dem kvar på plats. Tyvärr blir denna personifiering, som är ganska lätt att förstå för de svenska läsarna, obegriplig i den italienska översättningens kontext.

Det svenska landskapet och dess symboliska associationer (som starkt präglar Tranströmers yttre och inre värld) kan inte helt fångas i språk och kulturer med betydligt olika geografiska och klimatiska kontexter, trots att poeten verkar så lätt översättningsbar, som Malmqvist påstår (Malmqvist 2011). Dessutom antyder den översatta dikten ett annat landskap. Om jag översätter ordet 'ett träd' till italienska, till exempel i Tranströmers vers "ett träd har ett ärende" (Tranströmer 2012: 98) i *Trädet och skyn*, i samlingen *Den halvfärdiga himlen* 1962, då tänker man på ett olivträd, eller en cypress eller ett fikonträd. Om poeten säger att "rullar havet" (Tranströmer 2012: 17) då tänker man sig det blåa Medelhavet, inte den Tranströmerska Östersjön "hukande i grå fjäderskrud" (Tranströmer 2012: 35) (som nämns i *Skepparhistoria*, i *17 dikter*).

Ett ytterligare problem ligger i att Tranströmer ofta skapar kedjor av metaforer som följer varandra i en rad bilder som utvecklas en efter en i en och samma text. Vad händer när man översätter denna komplicerade 'bildkollision', detta metaforiska nät som Tranströmers texter bjuder på, till ett annat språk, till en annan kultur? Jag skall visa några exempel på sådana komplicerade bilder som grundar sig på associationer av olika sinnen, alltså synestesier, som har varit speciellt krävande.

2 Författarens otryckta handskrifter och hans poetiska metod

Bland de opublicerade texter som Tomas Tranströmer gav mig när jag besökte honom i Stockholm i maj år 2013 hittade jag några varianter till texter i hans mest berömda samlingar. Där fanns också två otryckta tacktal som han höll när han fick två litterära pris: ett i Sverige (1988) och ett på Island (1995).

Eftersom han redan ibland hade givit sina handskrifter till översättare och kritiker, verkar det som om han ville välja någon (gärna bland hans översättare) som skulle kunna skapa en ordning i hans lösa papper och anteckningar, dokumentera förarbetet till vissa texter eller hänvisa till källor, skisser, tankegångar och därigenom förklara hans skapande process. Av de material jag fick är vissa manuskript, andra är maskinskrivna texter med tillägg av manuskript i marginalerna.

Det verkar som om författaren genom denna gåva ville förse sin översättare med värdefull information om sina källor, så att översättningsprocessen skulle kunna styras av vissa element som låg bakom skapandet av originalet.

I sitt tacktal vid Neustadtlitterära pris i Ohio, USA år 1990 konstaterade Tranströmer att även originaltexten är en översättning, en synlig manifestation av en osynlig text skapad utanför konventionellt språk. I den ovannämnda intervjun med Monika Lauritzen (8.10.1977) framhöll han: "Man skriver på ett sorts språk som inte nödvändigtvis behöver vara svenska och inte nödvändigtvis behöver vara fäst på papper. Om man vill hårdra det här resonemanget riktigt mycket så kan man ju säga att även när man skriver dikt på svenska, så gör man en sorts översättning." Att språklig kommunikation i allmänhet kan uppfattas som en form av översättning är ju en tanke som ofta dykt upp under historiens gång, från Aristoteles och fram till de tyska romantikerna (Rönnerstrand 2003:156–160).

Översättningen av ett original till andra språk är därför (om man följer hans resonemang) ytterligare ett försök att språkligt konkretisera denna osynliga text. Och just genom sitt täta bildspråk strävar Tranströmer efter att kommunicera denna osynliga text. Dessa och andra synpunkter framförs i *Air Mail* och visar att översättningsproblematiken spelat en central roll i Tranströmers föreställningsvärld.

Bland hans handskrifter hittade jag konkret och värdefull information som kastade ljus över hans källor och inspirerande upplevelser som jag annars inte kunde ha känt till och som hjälpte mig till att mer korrekt översätta originalet.

Dessutom kunde jag bekräfta min hypotes (som jag tog upp i den kritiska inledningen till min italienska översättning av Tranströmers haikudiker, *Den stora*

gåtan) om ett möjligt inflytande från den fornnordiska poesin på dessa texter (Lombardi 2011: 8–9): ett antagande som bekräftades av brev, men även av diktfragment. I *Tacktal 2* (i samband med mottagandet av det litterära priset på Island) berättar Tranströmer om hur den fornnordiska poesin bidrog till att skapa hans koncentrationens poetik som grundar sig på metaforernas speciella effekt.

3 Tranströmers metaforer och musik

Mitt i Tranströmers författarskap och liv finns musiken, ibland dold som beskrivningar av ljud och klanger, ibland uppenbart i direkta skildringar av musikaliska möten av olika slag. Han försöker ofta överföra musikens former i poesin (*Nocturno, Caprichos, Preludier I–III, Berceuse, Madrigal, Allegro*). Flertal av hans musikaliska dikttitlar är mer stämningsskapande. Ett exempel är hans tidiga dikt *Ostinato* (i samlingen *17 Dikter*, 1954), ett annat visas i dikten *C-dur*. I tonen C-dur konkretiseras känslan av lätthet och glädje efter ett kärleksmöte (Tranströmer 2012: 107). I en annan text, *Allegro*, läser man: ”Jag spelar Haydn efter en svart dag och känner en enkel värme i mina händer” (Tranströmer 2012: 127) och dessutom hämtar hans diktsamling *Sorgegondolen* sin titel från Franz Liszts pianosonata *Sorgegondolen*, och har Wagner och Liszt som protagonister. Bakom alla dessa direkta musikaliska associationer kan man också skönja metoder som liknar en musikers arbetssätt. Tranströmer eftersträvar en exakthet som påminner om det som en tonsättare uppnår genom en tydlig notation.

Vid sina många utlandsresor gick han på jakt efter pianonoter av bortglömda tonsättare. Här ska jag presentera en dikt om Milij Balakirev, en rysk tonsättare som levde mellan 1800 och 1900-talet.

I denna presentation vill jag bara ta upp några exempel på få metaforer kopplade till musik (genom ljud, rytm och från musikhistorien).

Enligt George Lakoff och Mark Johnson (1980 och senare) förstår man abstrakta företeelser med hjälp av konkreta sinnesintryck (dvs. sådant som vi kan se, höra, lukta, smaka, och känna). Enligt denna metafor-teori (Gärdenfors 1993) beskrivs alltså språklig betydelse som utgående från kroppsliga upplevelser. En hoplänkning sker mellan två olika domäner (källdomän och måldomän). Källdomänen (det område varifrån beskrivningen hämtas) är oftast konkret och måldomänen är oftast abstrakt. (Det råder således en ekonomisk princip i språkssystemet: att få det mesta genom minsta möjliga ansträngning). Det är lättare att begripa konkreta objekt än abstrakta begrepp. Alltså förstås ett abstrakt begrepp genom ett konkret element.

Därför har vi i konceptuella metaforer (sådana metaforer som man använder i vardagsspråket) oftast riktningen: konkret > abstrakt som i följande exempel: ’sjöresan’ som en metafor för livet, eller ’livets höst’ som en metafor för ålderdomen.

Poesin – och särskilt Tranströmers diktning – innehåller ofta undantag från denna norm. Ett konkret element beskrivs genom ett konkret element där en ’mapping’ konkret > konkret sker.

Språkvetaren Anna Vogel vid Stockholms universitet (som samarbetar med mig i ett forskningsprojekt om Tranströmers metaforik) har analyserat några exempel i

April och tystnad (i samlingen *Sorgegondolen*, 1996). För min del har jag forskat i Tranströmers dikter som handlar om musik och där metaforerna är associerade till musik. Som sagt, så många av Tranströmers mest kända dikter lutar sig mot musikaliska upplevelser.

Här presenterar jag en dikt i samlingen *Hemligheten på vägen* 1958, *Balakirevs dröm*, som innehåller de flesta av Tranströmers poetiska ingredienser: metaforer, bilder inspirerade av musik, en dröm, ett historiskt porträtt. Den ryske tonsättaren Milij Balakirev (1837–1910) var aktiv i den ryska Grupp fem, tillsammans med Borodin, Rimskji Korsakov och Musorskji: de alla inspirerade sig av rysk folklore. Dikten berättar att Balakirev somnar medan han spelar piano på en konsert, och drömmer att han sitter i en droska (resande), och vaknar långt senare: ”han visste att resan hade varat länge/och hans klocka visade år inte timmar”(Tranströmer 2012: 79). Tiden går utanför ens kontroll. Diktjaget färdas till framtiden – musiken kan hjälpa jaget att resa till den – bortom den logiska kronologin. Musiken står i centrum av denna text som får en symbolisk eller metaforisk betydelse. Här får musiken stå för det outsägliga och det utommänskliga.

Texten är ganska lång och här kommer jag att begränsa analysen till lexikal nivå och frasnivå samt till några få metaforer.

Balakirevs dröm (1905)

Den svarta flygeln, den glänsande spindeln
stod darrande mitt i sitt nät av musik
i konsertsalen tonades fram ett land
där stenarna inte var tyngre än dagg.
Men Balakirev somnade under musiken
och drömde en dröm om tsarens droska.
Den rullade fram över kullerstenar
rakt in i det kråkraxande mörka. [...]
Droskan gled dit över isen och hjulen
Spann och spann med ett ljud av silke. [...] (Tranströmer 2012: 79)

Texten börjar med två metaforer: varav den ena är placerad som apposition till huvudsatsens subjekt, flygeln, som *är* en spindel.

Båda domäner tillhör det konkreta området (fast källdomänen gäller en levande varelse: en insekt, och måldomänen innehåller ett objekt, ett piano). Här har vi genast ett fall där Tranströmers poetiska språk inte följer det vanliga mönstret (den konceptuella metaforens konkret-abstrakta riktning) utan det innehåller ett exempel på ’konkret > konkret’ ’mapping’, en avvikelse från normen.

Personifieringen fortsätter i den andra raden med verbet ’darrande’ (stod darrande) där subjektet placeras i mitten av sin skapelse (musik) som materialiseras till en spindelväv.

Vi har alltså metaforen: spindelväv > musik. Här visas en ’mapping’ mellan ett konkret element och ett abstrakt begrepp.

Den vanliga ’mappingen’ ’konkret > abstrakt’ återkommer: (källdomänen: ett objekt – spindelvävet – används för att beskriva måldomänen – musik, ett abstrakt begrepp).

Metaforen innehåller också ett exempel på synestesi (där ett synnesintryck beskrivs med hjälp av ett annat). Ett hörbart fenomen – musik – beskrivs genom ett synligt objekt: nätet. En 'mapping' mellan hörsel och syn har skett. Enligt litteraturvetaren Yeshahyau Shen (2002: 211–230) följer synestesin alltid samma riktning, så att sinnet med högre modalitet *är* sinnet med lägre modalitet (enligt skalan: syn–hörsel–lukt–smak–känsl). Den högre modaliteten beskrivs genom en lägre modalitet. Men här i Tranströmers metafor sker motsatsen: ett hörselintryck (musiken, en ljuduppsättning) karakteriseras genom ett synintryck (en spindelväv): den lägre modaliteten beskrivs med hjälp av den högre. Här visas den vanliga axeln 'ner–upp' omvänd. (Tranströmer brukar använda färger för att beskriva ljudfenomenen: till exempel är ljud grönt). Här bryter också Tranströmer mot normen. Sådana perspektivomkastningar bidrar till den disorientering som uppstår vid läsningen av hans poesi, något som hans översättare och kritiker har märkt (Johanna Bankier, 1985, Niklas Schiöler, 1999, Kjell Espmark *Resans formler*, 1983, och många andra). Här kan man skönja en tendens att åkalla musiken som den konstform där vi befrias från orden och ändå på sätt och vis når längre än orden: en tendens som Tranströmers metaforer i denna text utvecklar i sin koppling med musik.

Spindelväven är något som fångar byten, något mycket tunt och lätt, men samtidigt starkt och omslutande, något som man inte lätt kan frigöra sig från. Något starkt men samtidigt tunt.

Ett liknande kontrasterande begrepp i texten framkallas av den metafor som följer: "I konsertsalen tonades fram ett land/där stenarna inte var tyngre än dagg."

I den första metaforen (musik *är* ett land av lätta stenar (toner) som inte är tyngre än dagg) sker i båda fallen 'mappingen' mellan ett konkret och ett abstrakt element (enligt den vanliga riktningen):

stenar > toner (konkret > abstrakt)

land > musik (konkret > abstrakt)

Kontrasten mellan stenarna (vanligtvis associerade med begreppet 'tyngd') och dagg som man brukar associera till lätthet och friskhet (morgondaggens friskhet) visar hur Tranströmer igen bryter mot normen, genom att krocka med vår vanliga användning av språk och begrepp. Brottet gäller den konceptuella metaforen: 'sten–något tungt'. Associationen 'sten–dagg' är förvånande och ny. Kontrasten bidrar till den ovannämnda disorientering som läsarna får av sådana bilder. Vidare i texten, hittar vi en metaforisk sats som fortsätter att skapa den 'mapping' mellan 'vävning' och 'ljud' som börjat med 'spindel som väver toner' i de första raderna. Apropå detta, är det intressant att notera att metaforerna ofta interagerar med varandra. På så sätt bidrar två eller fler metaforer tillsammans till att peka på en idé eller en tanke som är svår att uttrycka, och till att försöka närma sig det så kallade 'outsägliga', det som orden har svårt att säga. Diktaren sammanväver musikens och bildkonstens olika uttrycksformer som en spindel väver sitt spidelnät.

Hela texten blir en stor metafor gjord av olika metaforer som tränger in i varandra: "Droskan gled dit över isen och hjulen/spann och spann med ett ljud av silke" (Tranströmer 2012: 80): Hjulen > spinnstolar; hjulet *är* en spinnstol, det vill

säga en annan konkret-konkret 'mapping' mellan domänerna. Bildspråket visar igen en konkret-konkret relation mellan käll- och måldomänen som representeras av två konkreta objekt.

Denna bild är en följd av en annan där den vanliga kopplingen mellan domäner konkret > abstrakt återkommer:

vävnad: ett tyg av ljud (konkret > abstrakt 'mapping')
och ljudet är gjort av silke: musiken är ett silketyg

Poeten upprepar samma begrepp: musik som ett nät, en vävnad, ett silketyg, det vill säga ett komplicerat system av element, lätt (som dagg) och fint och mjukt (som silke). Vi har en synestesi 'känsl > hörsel' där en lägre modalitet används för att beskriva en högre.

Texten visar ekvationen: stenar i landskapet = toner i musiken. Stenar är lättare än dagg. I denna ljusa och viktlösa atmosfär frammanas drömmens svävande tillstånd: Balakirevs dröm.

Men den expanderande rörelsen (vävningen) avbryts av ett fall, en motsatt rörelse, "sjunker Balakirev i sömn": från en uppåtgående expansion (framkallad av lätthet) till en rörelse nedåt.

Bland Tomas Tranströmers handskrifter, hittade jag tre varianter till denna text, i kronologisk ordning. På ett maskinskrivet blad finns några anteckningar med blyerts, som sammanfaller med den tryckta versionen av *Balakirevs dröm*.

Handskriften visar de tidigare faserna av texten: som i ett pussel prövar poeten olika kombinationer av ord och varje gång lägger han till en ny allitteration. Dessa kommenteras i dikten nedan.

A: Den svarta flygeln, den glänsande spindeln
darrar mitt i sitt vida nät av toner
(svarta spindeln: 2 allitterationer)

B: Den svarta flygeln skälver
mitt i sitt spindelnet av toner.
(svarta skälver spindelnet: 3 allitterationer)

C: Den svarta flygeln, den glänsande spindeln
står skälvande mitt i sitt nät av toner.
(svarta, spindeln, står, skälvande: 4 allitterationer) (Tranströmer 3 lösa papper)

Märkligt nog motsvarar Tranströmers tryckta version i hans officiella upplaga ingen av dem: inte den mest koncentrerade B, där källdomänen (spindeln, i den första raden) är underförstådd, och bara nämns i sammansättningen 'spindelnet' i andra raden), inte heller C, den version som innehåller fler allitterationer, och inte A-versionen med verbet 'skälva' ("stod skälvande"). Poeten valde 'att darra': istället för "står skälvande", föredrog han "stod darrande" med positions verbet "stå" i preteritum som preciserar flygens position.

I *Svensk Ordbok* utgiven av Svenska Akademien förklaras verbet 'skälva' genom följande definition: "ofrivilligt utföra stora snabba svängande rörelser med (del av)

kroppen. (ex. skälva av fruktan, tala med skälvande röst gå på skälvande ben)” (Svensk Ordbok 2009: II, 2814).

Verbet 'darra' definieras: ”ofrivilligt utföra *små* snabba svängande rörelser med del av kroppen ofta som uttryck för oroligt fysiskt eller psykiskt tillstånd. (ex: hon darrade av trötthet och rädsla, om ljudet (*vibrera*). *Associerad till nervositeten, ljudsymbolisk bildning*)” (Svensk Ordbok 2009: I, 498).

Författaren använder ett verb som exakt beskriver vissa typer av rörelser: de musikaliska vibrationerna. Han prövar olika lösningar och eftersträvar exaktheten i sina ändringar: en skapande tendens han klart visar i alla samlingar. I denna dikt, gäller preferenserna begriplighet, tillägg av semantiskt vägande ord, deiktiska element som preciserar flygens position (dvs. rumsdeixis: ex. ”mitt i sitt nät av toner” (Tranströmer 2012: 79). Här också visas bildernas täthet och semantisk exakhet som kärnan av Tranströmers poetiska metod.

3.1 Att översätta Tranströmers bilder

Jag översatte metaforerna och de metaforiska meningarna till italienska utan större problem:

Den svarta flygeln, den glänsande spindel
Il piano nero, il ragno lucente

stod darrande mitt i sitt nät av musik
stava tremante in mezzo alla sua rete di musica

i konsertsalen tonades fram ett land
nella sala da concerto una terra si fece strada

där stenarna inte var tyngre än dagg.
dove le pietre più della rugiada non pesavano.

Men Balakirev somnade under musiken
Ma Balakirev si addormentò con la musica

och drömde en dröm om tsarens droska.
e si sognò la carrozza dello zar.

Den rullade fram över kullerstenar
Passava rumorosa sui ciottoli della via

rakt in i det kråkkraaxande mörka. [...]
dritta nell'oscurità gracchiante. [...]

Droskan gled dit över isen och hjulen
La carrozza scivolò sul ghiaccio e le ruote

spann och spann med ett ljud av silke. [...]
filavano, filavano con un suono di seta. [...]

Texten visar en överlagring av bilder som pekar på vävandet och spinnandet: båda spindeln och hjulen väver i en stor sammanvävning, en fantastisk gobeläng där verklighet och dröm smälter ihop till en stor metafor av konstnärens skapande process. Balakirev överskrider tidens gränser och övervinner gravitationslagen.

Det som inte kan överföras till måltexten gäller inte så mycket de denotativa elementen, utan den djupare semantiska sfären. Det konnotativa som ligger bakom den hybrida figuren 'spindel–flygel' kan begripas bara genom en djup kunskap om den naturkänsla som präglar den svenska kulturen och har sina rötter i Linnés verk. (Den visas exempelvis i Harry Martinsons *Naturminiatyrer* och i många andra författare.) Tranströmers biografi spelar också en stor roll i det här sammanhanget. Hans omsorg om diktens sanning gäller den konkreta verklighetsplaceringen och, enligt hans uppfattning, måste också "svara mot en upplevelse" (Rönnerstrand 2013: 199). Om man inte känner till hans biografi, kan man fråga sig: hur kunde Tranströmer tänka sig en koppling mellan spindeln – en skrämmande och dessutom giftig insekt – och ett så vackert instrument som han älskade sen han var barn? Svaret är att han älskade på samma sätt insekter och musik sedan han tillbringade sina somrar med morfar på Runmarö, i Stockholms skärgård. Hans insekt-samlingar visades på en utställning i Nobelhuset i Stockholms Gamla Stan för några år sedan. Metaforens djupa mening tillhör författarens eget imaginära universum och förblir oförstådd om man inte känner till hans barndomsminnen.

Avslutningvis kan sägas att Tranströmer lägger stor vikt vid att hans dikter ska ge en konturskarp bild av den yttre och inre verklighet som varit hans inspirationskälla. Och fast 'Konkret-konkret kopplingen' i metaforenas domäner inte dominerar, framgår den ändå som en viktig strategi för hans speciella poetiska metod.

Utifrån mitt översättarperspektiv, kan kravet på trohet mot diktens konkreta 'verklighetsplacering' utgöra ett problem som Tranströmer sökte övervinna genom olika råd, anvisningar eller gåvor av otryckta material, till översättarna. Men i den översatta texten förblir en del av bilderna oförklarad och den konkreta miljön till vilken texten är inspirerad okänd.

Att överföra scenerna från Tranströmers verkliga eller drömlika geografi, som i hans poesi speglar komplexa inre verkligheter, till en italiensk text för en italiensk publik är ändå utmanande. Något förloras men det kompenseras också av en sorts förvandling. Under översättarbetet får metaforena nya nyanser, nya färger, och är berikade med exotiska inslag. Översättningen inbjuder läsarna (särskilt de som inte känner till Sverige eller Norden) att skapa sina egna bilder. Texten fortsätter sin resa i tid och rum: den började från diktarens osynliga text och gick vidare till det svenska originalet, förvandlades sen till översättarens osynliga text och till den översatta texten och slutligen till läsarens osynliga text.

Litteratur

Otryckt material

Tranströmer, Tomas (1988): Tranströmer, *Tacktal 1*.

Tranströmer, Tomas (1995): Tranströmer, *Tacktal 2*.

Tranströmer, Tomas: *Tre lösa papper*.

Tryckta texter

Bankier, Johanna (1985): *The Sense of Time in the Poetry of Tomas Tranströmer*.
University of California, Berkeley.

Espmark, Kjell (1983): *Resans formler*. Norstedt, Stockholm.

Gärdenfors, Peter (2000): *Conceptual Spaces: The Geometry of Thought*. University of
Cambridge [Massachusetts], Cambridge.

Lakoff, George/Johnson, Mark (2003): *Metaphors We Live By*. University of Chicago
Press, Chicago.

Lauritzen, Monika (1977): *Babels torn*. Sveriges Radio P1. 1977-10-08.

Lombardi, Maria Cristina (2011): *Il grande mistero*. Crocetti, Milano.

Malmqvist, Göran (2011): *Biblioteket* 2011-04-05.

Rönnerstrand, Torsten (2003): "Varje problem ropar på sitt eget språk." *Om Tomas
Tranströmer och språkdebatten*. Karlstad University Studies, Karlstad.

Rönnerstrand, Torsten (2013): *Tomas Tranströmer om översättning* (tillgänglig online
som gupea_2077_33068_1.pdf).

Schiöler, Niklas (1999): *Koncentrationens konst. Tomas Tranströmers senare poesi*.
Bonniers, Stockholm.

Svenska Ordbok utgiven av Svenska Akademien (2009). Svenska Akademien,
Stockholm.

Svensk-Italienska Ordbok (1994). Norstedt, Stockholm.

Tranströmer, Tomas (1999): *Tolkningar*. Red.: N. Schiöler. Albert Bonniers Förlag,
Stockholm.

Tranströmer, Tomas & Bly, Robert (2001): *Air Mail. Brev 1964–1990*. Albert Bonniers
Förlag, Stockholm.

Tranströmer, Tomas (2011): *New Collected Poems*, trans. Robin Fulton. Blood-axe
Books, Tarset.

Tranströmer, Tomas (2012): *Samlade dikter och prosa 1954–2004*. Bonniers, Avesta.

Vogel, Anna (2015) Metaforik I Tranströmers poesi. I: C. Östman (ed.), *Det
skönlitterära språket: Tolv texter om stil*. Morfem, Stockholm. S. 59–79.

Yeshehau, Shen (2002): Cognitive constraints on verbal creativity. I: E. Semino / J.
Culpeper (eds.), *Cognitive stylistics: Language and cognition in text analysis*. John
Benjamins Publishing, Amsterdam. S. 211–230.

”Beau Masque je vous connois, Ni talar som ett få”

Om Bellman och niandet

Rickard Melkersson

1 *Ni* – novation med dunkelt förflutet

Pronomenet *ni* gör något av en kometkarriär in i det svenska skriftspråket. Från de första skriftliga beläggen på 1600-talet (Wessén 1941:128) till det att *ni* under 1700-talet tar över som normalpronomen i andra person plural efter *I* i vissa texttyper (jfr Thelander 2014:252) och till och med föreskrivs i den nygrundade Svenska Akademien (Widmark [1995] 2000:64) hinner inte många generationer passera. Att en så central del av språkssystemet som ett personligt pronomen förändras på så kort tid är egentligen anmärkningsvärt. Den allmänt etablerade förklaringen till förändringen i det talade språket, det vill säga att osäkerhet om morfemgränsen har uppstått vid inversion, så att verbformens *-n* har kommit att uppfattas som första segment i pronomenet (*gören I > göre ni*) (se t.ex. Wessén 1941:128, Ahlgren 1978:25), måste väl i princip vara riktig, men antyder samtidigt ett relativt utdraget skeende. Tilltal i andra person är ju dock relativt ovanligt förekommande i skrift, och 1600-talets textmaterial låter rimligen bara ana vad som kan ha varit ett utbrett bruk i vissa dialekters talspråk redan då. Att det handlar om ett spridningsfenomen verkar vara ganska klart (se Ahlgren 1978:26), och standardiseringsprocessen under 1700- och 1800-talen kan säkert ha bidragit till att den nya formen på så kort tid slog igenom i skrift (jfr särskilt Teleman 2002:71 om Sahlstedts ställning).

Men lika intressant att notera är också att *ni* under nästan hela sin existens i det svenska skriftspråket har betraktats som problematiskt att använda som vid tilltal till *en* person – samtidigt som just detta verkar ha förekommit. Det är också denna dimension av *ni* som framförallt ådragit sig forskningens uppmärksamhet (jfr Thelander 2014:252). Egentligen är det bara under andra halvan av 1700-talet som ett sådant *ni*-tilltal verkar ha varit relativt accepterat (jfr Thelander 2014:242 f., Widmark [1995] 2000:64). Abraham Sahlstedt beskriver i sin *Swensk Grammatika* (1769) detta ”hövlighets-*ni*”.

Märk. Af höflighets bruk, tiltalar man icke någon med Du, utan brukar i det ställe *secunda persona pluralis* J, på samma sätt som Fransosernas *Vous*. Men som detta gnällande J är obehagligt, och låter lika med *praeposition* J. *in*: har man begynt at säga Ni: hwilket ock så wäl af dagligt tal, som af högres [sic] myndighet i skrifwande, är befästadt. Således när man talar til en enda person, säger man t. e. Ni älskar. Ni hörer. Ni märker. Ni tager. &c. Däremot när man talar til flere personer, bör man rätta sig

efter *paradigmata*, och bruka J med *secunda persona pluralis verborum*, t. e. J älsken. J hören. J märken. J tagen. &c. [Sahlstedt 1769:39]

Sahlstedt bekräftar alltså bilden av *ni* som en novation vid tiden, men det kanske mest intressanta är att han 1) uteslutande tycks förknippa detta pronomen med hövligt tilltal i singular och 2) rentav menar att det har *uppkommit* i detta bruk. Att Sahlstedts ord i *Swensk Grammatika* bär prägel av dess normerande ansats är troligt, men bör ändå kunna tas som ett uttryck för någon typ av språk- eller stilkänsla hos författaren. Tio år tidigare uttrycker han sig till *ni*:s fördel gentemot *I* i mer generella termer, men menar även då att det framförallt är vid singular tilltal som *ni* bör kunna accepteras (efter Ahlgren 1978:48).

Forskningen om *ni* (och *I*) i yngre nysvensk tid har framförallt intresserat sig för dessa pronomen inom ramen för själva tilltalsskicket som språksociologiskt fenomen, dvs. för användningen av *ni* som respektform¹ i singular, vid sidan av *I* och andra typer av tilltal (som tredje persons pronomen och titlar) i samma funktion. Den mest omfattande studien, Ahlgren 1978, har inte undersökt själva språkbruket under den aktuella perioden utan kartlägger synen på *ni* i indirekta källor, alltså olika utsagor om dess bruk som respektform. Ahlgren verkar i princip föreställa sig *ni*:s etablering som normalpronomen i andra person plural som en förutsättning för eller som mer eller mindre parallell med dess nya användning som respektform, även om det inte alltid är helt klart vilken funktion som avses i de källor som Ahlgren anför. Men han reserverar sig något i brist på empiriskt underlag:

Vi får a priori räkna med att dess [*I*:s] sidoförm *ni* i folklig miljö ursprungligen på det hela taget haft samma positiva valör, medan den i bokligt bildade kretsar till att börja med måste ha betraktats som felaktig. Utifrån studium av *I*:s och *ni*:s användning och frekvens under 1600- och 1700-talen vore det möjligt att hämta information om deras fortsatta semantiska utveckling, men det skulle kräva ett mycket stort material. [Ahlgren 1978:46 f.]

Widmark 2003 har i större detalj studerat förhållandet mellan *I* och *ni* som respektformer hos Gyllenberg på 1730-talet, och konstaterar att det föreligger en klar skillnad i deras stilvärde och sociala funktion (2003:47 f.). Widmark behandlar dock inte förhållandet vid tilltal av flera. Thelander 2003 beskriver tilltalsskicket i dramadialog under 1800-talet, och ger därvidlag en bild av hur *ni* helt ersatt *I* som respektform, och visar samtidigt hur invecklat bruket av *ni* gentemot andra tilltalsformer vid denna tid redan har blivit. I Thelander 2014 behandlas tilltalsskicket i dramadialog i ett större tidsspänn (1725–2000). Även här är huvudintresset riktat mot användningen av *ni* i singular, men Thelander visar även det kvantitativa förhållandet mellan singular och plural *ni*. Det som framgår är att det endast är under perioden 1725–1750 som *ni* och *I* konkurrerar, och att *ni* företrädesvis används i singular ända in på 1900-talet. Mot slutet av 1700-talet är *I* borta ur materialet helt och hållet. (Thelander 2014:242 f., 250.)

¹ Med termen *respektform* åsyftas här och i det följande endast det rent formella faktum att *I* eller *ni* används vid tilltal till en enda person i kontrast till *du*.

Forskningen har ännu inte på ett systematiskt sätt rätt ut förhållandet mellan *I* och *ni* i relation till numerus under den övergångsperiod som 1700-talet är. Den gängse bilden verkar vara att *ni* i ett tidigt skede börjar tränga undan *I* som sådant (både som respektform i singular och som normalform i plural) i vissa dialekter, och att det är denna process som under 1700-talet vinner spridning och upptas i det framväxande standardspråket. Sahlstedt 1769 ger ju dock en antydning om något annat, nämligen att det är just det *singulara ni* som är på frammarsch, och att det är ur detta bruk som *ni* på något sätt härrör.

Föreliggande undersökning har som syfte att ge en kompletterande bild av förhållandet mellan *I* och *ni* under det sena 1700-talet genom att beskriva dessas distribution i förhållande till numerus hos Bellman (1740–1795). Bellmans samlade verk finns tillgängligt som en digitalt sökbar korpus i Språkbanken, och det räcker med ett flyktigt besök i t.ex. den fredmanska världen för att konstatera att det är ett material fullt av tilltal, och att såväl *I* som *ni* förekommer. I Fredmans epistel nr. 24 ("Kära syster ...") möter vi t.ex. båda formerna sida vid sida:

Kan ni tro, då, kära Mor!

[...] Systrar hören! När J rören / Uppå krogen glas och stop, [FE:76]

I citatet ser vi också att Bellman här faktiskt låter Fredman följa Sahlstedts rekommendation, i det att *ni* används vid tilltal till en person och *J* till flera. Huruvida detta är en ren tillfällighet i just det valda exemplet eller speglar ett mer genomgående bruk hos Bellman är alltså vad det följande vill ge besked om. Först skall jag dock diskutera några principiella aspekter av mitt val av material.

2 Bellman som talspråkskorpus?

Det finns naturligtvis en rad uppenbara problem med att använda Bellmans samlade verk som en källa till något så utpräglat talspråkligt som tilltalsskicket. Till att börja med är en stor del av texterna – om än inte alla – skrivna på vers, något som naturligtvis redan i utgångsläget har fjärmat dem från det samtida talade språket. Meterns och rimflätningens krav tvingar med nödvändighet författaren att regelbundet välja ordvändningar, uttryck och böjningsformer på grund av deras stavelseantal eller slutrim, även om de inte är särskilt frekventa i talspråket eller trots att de där skulle uppfattas som markerade eller rentav omöjliga varianter. Men samma mekanismer borde också kunna gynna talspråkliga former som annars normalt inte skulle uppträda i vårdad prosa. Bellman har till exempelvis talrika kortformer av verb, som pres. *sku* för *skola*, pret. *svalka* för *svalkade* och så vidare. När det gäller just valet mellan *I* och *ni* borde emellertid varken stavelseantalet eller rimmet i en given kontext kunna tala till det enas eller andras fördel; båda är ju enstaviga med rim på *-i*. En stor del av Bellmans dikning, och i synnerhet då Fredman-dikningen, har dessutom på andra sätt en utpräglat talspråklig eller talhärmande prägel – åtminstone i vissa avseenden. Här kan man inte minst erinra sig de oversifierade partierna av Fredmans epistel nr. 33 ("Stolta stad"). Men de

samlade verken innehåller också texter av annat slag, såväl verslyrik som dramatik och prosa.

Det finns alltså skäl till såväl optimism som skepsis ifråga om hur mycket av det sena 1700-talets tilltalsskick som verkligen kommer fram i Bellmans texter. Resultatet av denna undersökning kan naturligtvis inte göra anspråk på att vara något annat än en beskrivning av förhållandena i det breda spektrum av stillägen som är 1700-talsmänniskan Bellmans *skriftspråk* – lika litet som en undersökning av dramadiolog kan vara något annat än just en undersökning av dramadiolog (jfr Thelander 2003:97). Den stora fördelen med Bellman-materialet förblir dock att det faktiskt kan ge oss talrika belägg för tilltal med pronomen i andra person, och detta i en praktiskt sökbar korpus. Korpusens metatext gör det också möjligt att sortera beläggen efter vilken volym i *Standardupplagan* de kommer ifrån, något som i sin tur gör det möjligt att i viss mån sätta de kvantitativa resultaten i relation till faktorer som stilläge och texttyp.

3 Korpusökning, homografseparering och kategorisering

Sökningen i Bellmans samlade verk har genomförts via gränssnittet Korp i Språkbanken. Sökningarna har varit skiftlägesberoende, vilket innebär att man endast får träffar som stämmer exakt överens med söksträngen i fråga om användningen av versaler och gemener. Jag har genomfört sammanlagt fyra sökningar: för *I* på varianterna *I* och *J*, och för *ni* på varianterna *ni* och *Ni*. Totalt har detta gett 1447 träffar på *I*, 121 träffar på *J*, 173 träffar på *ni* och 52 träffar på *Ni*.

Eftersom den automatiska lemmatiseringen i gränssnittets sökfunktion är baserad på modern svenska och därför inte erbjuder möjligheten att specifikt söka på *I* som pronomen, har en omfattande manuell homografseparering behövt genomföras. Varje sökträff i kontextvyn (KWIC) har granskats, vid behov utifrån en utvidgad kontext, och på så sätt har träffar på *I* eller *J* som preposition kunnat sorteras bort. (Detta rör sig då i regel om kontexter där prepositionen står radinitialt och av det skälet som versal.) Även enstaka fall där kontexten inte är på svenska (t.ex. något danskt pronomen-*I*) har sorterats bort. I denna process har hela 1333 belägg av *I* kunnat sorteras bort liksom 19 av *J*, så att endast 114 *I* och 102 *J* återstår som relevanta belägg. Dessa 214 belägg kommer hädanefter att omtalas som belägg för *I*, och den i och för sig intressanta ortografiska variationen lämnas i fortsättningen därhän.

När det gäller *ni* och *Ni* har homografsepareringen varit betydligt mindre krävande. Här har endast 3 belägg av *ni* behövt sorteras bort såsom icke-svenska, vilket resulterar i sammanlagt 222 relevanta belägg (170 *ni* och 52 *Ni*), som hädanefter kort och gott kommer att omtalas som belägg för *ni*.

Samtliga relevanta belägg har därefter kategoriserats efter numerus, alltså utifrån huruvida en eller flera personer tilltalas. I denna kategoriseringsprocess har den utvidgade kontexten i Språkbanken inte alltid varit tillräcklig, och jag har då

konsulterat standardupplagan via Litteraturbanken för en större kontext. I processen har därvidlag 4 träffar måst sorteras bort som osäkra i numerushänseende, och ytterligare 5 där det som tilltalas är ett kollektiv (t.ex. *Ädla Par ... J skiften* Ensk. II:191; *J Bacchi folck* BT:26). Vad som återstår är då 209 användbara belägg av *I* och 220 av *ni*. Hur dessa fördelar sig i förhållande till numerus och vidare i relation till materialets olika delar (de olika banden i standardupplagan) redovisas i följande avsnitt.

4 Numeruspreferenser hos *I* respektive *ni* i Bellmans verk

4.1 Materialet som helhet

Som framgår av tabell 1 fördelar sig beläggen för *I* och *ni* på ett ganska tydligt sätt i relation till numerus.

Tabell 1. Fördelningen av *I* och *ni* i relation till numerus.

	<i>I</i>	<i>ni</i>	Totalt
Singular	2	142	144
Plural	207	78	285
Summa	209	220	

Resultatet kan uttryckas som att Bellman i singular föredrar *ni* (99 % av fallen) och i plural *I* (73 %) av fallen. Vi kan också uttrycka det som att *I* är ett pronomen nästan uteslutande för plural (99 % av gångerna det används) och *ni* ett pronomen som kan användas oavsett numerus, även om det uppvisar en klar preferens för att användas i singular (65 % av gångerna). Vi får dock inte glömma bort den asymmetri som ligger i dessa siffror. Pluralbeläggen (totalt 285) utgör summan av allt pronomentilltal i plural i materialet. Vi har ingen möjlighet att säga någonting om den sociala dimensionen i dessa belägg, det vill säga om de är tänkta som ett omarkerat tilltal av flera (som ty. *ihr*) eller som ett hövligt tilltal. När det gäller singularbeläggen (totalt 144) är däremot dessa rent definitionsmässigt ett markerat respekttilltal. Alla dessa kontrasterar ju mot ett omarkerat *du*. (En snabb, icke homografseparerad sökning på *du/Du* i materialet ger 2922 träffar.) När man tar med detta i beräkningen, ligger det nära till hands att misstänka att den övervikt på singularanvändning av *ni* som framträder har att göra med att singulartilltal i det stora hela helt enkelt är vanligare. Man skulle kunna föreställa sig att Bellman beroende på genre, stilläge eller de sociala kontexter han vill återge växlar mellan ett omarkerat *du–I*-tilltal och ett mer eller mindre artigt *ni–ni*-tilltal, där det sistnämnda helt enkelt är mindre vanligt. När man skärskådar förhållandena i de olika delarna av materialet framträder dock en delvis annan bild.

4.2 Skillnader mellan de olika delarna av Bellmans samlade verk

I tabell 2 ser vi hur beläggen fördelar sig i *Standardupplagans* olika delar, vilket alltså i sin tur borde kunna ge en fingervisning om skillnader i texttyp och stilläge. Det är nu möjligt att betrakta dikter skrivna till Gustaf III och kungahuset som något annat än *Fredmans Epistlar*.

Tabell 2. Beläggen fördelade på *Standardupplagans* delar.

Volym	Plural- <i>I</i>	Singular- <i>I</i>	Plural- <i>ni</i>	Singular- <i>ni</i>
1. FE	12	–	12	2
2. FS	9	–	3	3
3. BQ	3	–	–	2
4. BO	30	–	12	1
5. BT	36	–	11	–
6. Dram.	12	–	11	52
7. G. III	15	–	–	–
8. Ensk. I	15	–	–	–
9. Ensk. II	1	–	–	–
10. Ensk. III	12	1	2	3
11. Ensk. IV	9	–	4	–
12. Ensk. V	3	–	1	2
13. Ungd. I	–	–	4	11
14. Ungd. II	5	–	5	–
15. Rel. dikt.	8	–	–	–
16. PP	9	1	8	–
17. Eftersk.	20	–	3	13
18. HwB	–	–	–	1
19. Övers.	8	–	2	34

Förkortningar: FE=Fredmans Epistlar, FS=Fredmans Sånger, BQ=Bacchanaliska Qwäden och En Stuf Rim, BO=Bacchi Orden, BT=Bacchi Tempel, Dram.=Dramatiska arbeten, G. III=Dikter till Gustaf III och konungahuset, Ensk. I–V=Dikter till enskilda I–V, Ungd. I–II=Ungdomsdikter I–II, Rel. dikt.=Religiös dikting, PP=Politisk och patriotisk dikting, Eftersk.=Efterskörd, HwB=Hwad behagas? Brev och skrivelser.

Att det föreligger skillnader mellan de olika delarna är helt klart. Till att börja med finns det delar där *ni* saknas helt, trots att det i samma delar finns flera belägg av plural-*I*. Dessa är Ensk. I, Ensk. II, G. III och Rel. dikt. I gengäld saknas *I* helt i Ungd. I och HwB.

I flera av delarna är *ni* faktiskt vanligare eller lika vanligt i plural som i singular. Hit hör BO, BT, Ensk. IV, FE, PP och Ungd. II. Särskilt iögonenfallande är det att singular-*ni* är så talrikt i Dram. (52 belägg) och i Övers. (34 belägg). Tillsammans utgör dessa 86 belägg 60 % av alla belägg för singular *ni* hos Bellman. Det totala antalet *ni* i dessa två delar (99 belägg) utgör i sin tur 45 % av alla *ni* i materialet.

Som jämförelse kan man ställa upp FE och FS som tillsammans har endast 9 % av alla *ni*. Men värt att notera är att *I* fortfarande är vanligare än *ni* i plural även i de två *ni*-tätaste delarna, låt vara med liten marginal i Dram. Förhållandena i Övers. tycks dock nästan ge vid handen att Bellman när han har stött på respekttilltal i *singular* i källspråkstexten (om det så har varit franskans *vous* eller tyskans *Sie*) har känt sig böjd att återge detta med *ni*, medan *I* varit det omarkerade valet i plural. I detta sammanhang kan det dock inte bli mer än spekulationer; volymerna i standardupplagan är trots allt inte några genremässigt eller stilistiskt homogena delkorpusar, och saken skulle behöva redas ut genom att man närmare granskade de olika ingående texterna och de olika sociala kontexter som tilltalet uppträder i.

Vad vi dock kan konstatera är att *ni*, utan att vara bundet till singular, har en användbarhet i singular som *I* inte riktigt har. Vi kan också se att det äldre *I* fortfarande har en påtaglig närvaro i Bellmankorpusen, och att det, oavsett vilken del i standardupplagan vi betraktar, alltid framstår som det vanligaste alternativet i vid tilltal till flera. Genre och stilläge tycks spela in, men säger inte allt. Den sammantagna bilden måste bli den att pronomenet *ni* hos Bellman framförallt är förknippat med *respekttilltal* snarare än omarkerat tilltal.

4.3 Exempel för ett vidgat perspektiv

I denna undersökning har frågan inte ställts om vilken social funktion *I*- resp. *ni*-tilltalet kan ha haft i materialet, och inte heller vilka olika typer av sociala relationer som föreligger vid pluraltilltal. Några exempel får dock illustrera att bilden är komplex och skulle behöva en egen undersökning. I (1–2) ser vi att singlar-*ni* ingalunda behöver vara ”hövligt” i egentlig mening, och i (1) tycks dessutom föreställningen om *ni* som motsvarighet till franskans *vous* i en franskoriterad kontext få bekräftelse. Vi kan också se exempel på mer typiskt respektfull användning i (3) och (4).

- (1) Beau Masque je vous connois, / Ni talar som ett få [Ungd. I:17]
- (2) Nu ä ni mor i Tulln, sa bond'n åt suggan [BO:41]
- (3) Signor, hvad kan ni förtjäna [Dram.:255]
- (4) Hör Landsman, ha'n I ej hört [PP:19]

Vi kan också se exempel på hövligt bruk av både *I* och *ni* i plural i (6) och (7), liksom på mindre hövligt i (5) och (9). Exempelen (8), (10) och (11) visar dock att det ofta skulle krävas en ganska ingående analys av en större kontext, och inte minst en bild av hur *du* används för att avgöra vad som bör betraktas som respekttilltal i plural. Ett exempel som (12) får tjäna som påminnelse om att det litterära tilltalet är något annat än det talade språkets.

- (5) Ni edra dumma själar! [Dram.:94]
- (6) J kostliga Seigneurer! [BT:115]
- (7) Ja, tror ni det, gut-tår, god Herrar Commendeurer [BO:42]
- (8) Hör J Orphei drängar [FE:45]
- (9) J Sodoms gödda Swjn [FE:284]
- (10) Kommen, I Eskulapi Dockor [Ensk. I:81]
- (11) Där sen J *Movitz* bänck [BT:24]
- (12) I berg och dalar, mig beskydda! [Dram.:18]

Inte heller syntaktiska skillnader har vägts in, såsom huruvida pronomenet står satsintegrerat som i (7) och (11) eller vokativt som i (5) och (12), eller om inversion föreligger som i (7) och (11), något som möjligen skulle kunna ha relevans för distributionen av *I* och *ni*.

4 Avslutande diskussion

Trots de allmänna reservationer som jag i avsnitt 2 har anfört på grund av själva materialets natur, och trots de begränsningar i själva kategoriseringen som jag antytt i 3.3, vill jag mena att de tydliga preferenser i fråga om numerus som *I* och *ni* uppvisar i Bellman-materialet ger ett tankeväckande bidrag till den helhetsbild av övergången från *I* till *ni* i den svenska språkhistorien som forskningen hittills har tecknat. Resultatet tycks i viss mån bekräfta det som Sahlstedt 1769 säger om att *ni* framförallt använts vid tilltal till en enda person. Att *I* redan på Bellmans tid har spelat ut sin roll som respektform i dramadialog har Thelander 2014 visserligen redan visat, och även hos Bellman är det tydligt att *ni* också används i plural. Men det som ändå tillför något nytt till bilden är att *I* trots allt är så frekvent som det är hos Bellman, och att det faktiskt ännu dominerar vid tilltal till flera. Därmed framstår *ni* som särskilt förknippat med ett respekttilltal. Dessa omständigheter väcker i sin tur frågor för fortsatt forskning.

Hur avgörande har den respektfulla användningen av *ni* i singular varit för att detta pronomen överhuvudtaget skulle sprida sig till standardspråket och med tiden helt konkurrera ut *I* även som normalpronomen vid tilltal till flera? Är det rentav så att det singulara niandet i de skikt som blivit tongivande för standardspråket *föregått* användningen av *ni* vid normalt pluraltilltal i samma samhällsskikt? Antydningar finns i forskningen (t.ex. hos Ahlgren 1978), men frågan görs inte explicit. Att den sociala funktionen – och periodvisa populariteten – hos det singulara *ni* har spelat en avgörande roll för dess spridning skulle i så fall kunna förklara att dess etablering som normalform har gått så anmärkningsvärt fort. I förlängningen av detta resonemang skulle man kunna fråga sig i vad mån respektfunktionen funnits med redan vid *ni*:s uppkomst. En djärv hypotes skulle kunna vara att den förmodade omtolkningen av verbets slut-*n* har uppkommit hos talare som inte längre har haft kvar denna ändelse på verbet i den egna dialekten, men som har velat ta efter ett socialt åtråvärt tilltalsskick där man kunnat höra ett respektfullt – och kanske

skriftspråkligt färgat – gören *I* vid tilltal till en person. I situationer där man sedan velat eller upplevt sig vara tvungen att anpassa sig till detta tilltalsskick har då den främmande verbändelsen och det främmande tilltalsskicket kunnat smälta samman och ta form i ett *ni*. Det vanliga plurala *I* i den egna dialekten har dock inte primärt behövt beröras av detta. Ett sådant hövlighets-*ni* skulle då alltså ha uppstått som ett kontaktfenomen i mötet mellan socialt betingade varieteter och från början haft en prägel av folklig hyperkorrektion, något som också skulle kunna förklara något av den misstänksamhet det tidvis har kunnat möta. Det är mycket troligt att de många frågetecknen kring uppkomsten och etablerandet av *ni* aldrig helt kommer att kunna rätas ut – källäget är antagligen både för osäkert och för magert – men det skulle vara värdefullt att se någon framtida diakron studie åtminstone mer i detalj reda ut kronologin mellan singular-*ni* och plural-*ni*, såväl i det tidigare skedet som i genombrottskedet.

Primärmaterial som citeras

- BO = Bellman, Carl Michael (1932): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 4 Bacchi orden*. Stockholm: Bellmansällsk.
- BT = Bellman, Carl Michael (1935): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 5 Bacchi tempel*. Bellmansällsk., Stockholm.
- Dram. = Bellman, Carl Michael (1936): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 6 Dramatiska arbeten*. Bellmansällsk., Stockholm.
- Ensk. I = Bellman, Carl Michael (1942): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 8 Dikter till enskilda. 1. 1757–1773*. Bellmansällsk., Stockholm.
- Ensk. II. = Bellman, Carl Michael (1950): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 9 Dikter till enskilda. 2. 1774–1784*. Bellmansällsk., Stockholm.
- FE = Bellman, Carl Michael (1990): *Fredmans epistlar: text- och melodihistorisk utgåva med musiken i reproduktion efter originaltrycket 1. Texten*. Norstedt i samarbete med Bellmansällsk., Stockholm.
- PP = Bellman, Carl Michael (2000): *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 16 Politisk och patriotisk diktning*. Bellmansällsk., Stockholm.
- Ungd. I = Bellman, Carl Michael (1980). *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga. 13 Ungdomsdikter I: dikter av blandat innehåll*. Bellmansällsk., Stockholm.

Litteratur

- Ahlgren, Perry (1978): *Tilltalsordet ni. Dess semantik och användning i historiskt perspektiv*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Litteraturbanken. <<http://litteraturbanken.se>>. [Tillgänglig 11 juni 2022]
- Sahlstedt, Abraham (1769): *Svensk grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad, af kongl. wetenskaps academiens gillad, och efter des befällning utgifwen af Abraham Sahlstedt*. Uppsala.
https://books.google.se/books?id=zTdVAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [Tillgänglig 11 juni 2022]
- Språkbanken. <<http://sprakbanken.gu.se>>. [Tillgänglig 11 juni 2022.]
- Teleman, Ulf (2002): *Åra, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Thelander, Kerstin (2003): ”Och ni sade du till mig! Något om tilltalsskicket i svenska dramer under 1800-talet”. I: Strömquist, Siv (red.), *Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*. Hallgren & Fallgren, Uppsala. S. 93–109
- Thelander, Kerstin (2014): ”Aspekter på tilltalsordet *ni* i tre seklers dramadialog – makt, distans och affekt.” I: Bylin, Maria, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring*. Stockholm. S. 240–251.
- Wessén, Elias (1941): *Svensk språkhistoria. Ljudlära och formlära*. Filologiska föreningen vid Stockholms högskola, Stockholm.
- Widmark, Gun ([1995] 2000): ”’Ers höggrevliga höga härlighet!’ Svenskt tilltalsskick genom tiderna”. I: Widmark Gun, *Boksvenska och talsvenska*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala. S. 57–66.
- Widmark, Gun (2003): ”*Swänska språthöken* som samtidsdrama”. I: Strömquist, Siv (red.), *Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*. Hallgren & Fallgren, Uppsala. S. 37–58

Från nådigt påbud till samhällsinformation

En jämförelse av statlig information om indragna mynt och sedlar under 1710-talet och 2010-talet

Andreas Nord

1 Inledning

För att en stat ska fungera behöver centralmakten utveckla medel för att kunna nå ut till medborgarna med information och påbud. Denna informationsmöjlighet är central också för att kunna skapa och fostra lojala medborgare som accepterar samhällskontraktet – oavsett om det handlar om envælde eller parlamentarisk demokrati. Men villkoren skiljer sig förstås.

I denna artikel görs en analys av denna typ av information från 1710-talet som också jämförs med texter med samma syfte från 2010-talet. Det gemensamma vid båda tiderna är att avsändaren är staten – i det ena fallet kungamakten som sänder ut kungörelsetexter, i det andra en statlig myndighet som sänder ut broschyrer. En likhet är också att informationen är avsedd att få medborgarna att bli varse vissa specifika omständigheter som kan påverka dem i deras vardag och att få dem att handla utifrån denna information. Mer konkret handlar informationen om att en version av ett betalmedel – mynt och sedlar – ersätts med en ny version. Gemensamt för texterna från båda perioderna är att de informerar om hur länge de gamla versionerna av betalmedlen gäller och när de kommer att bli ogiltiga, varför de ska ersättas, hur de kan växlas in och vad som händer om innehavaren av betalmedlen inte växlar in dem i tid.

Syftet med jämförelsen är ett slags mikrohistorisk illustration av hur två jämförbara retoriska uppdrag genomförs genom masskommunikation i två kommunikationsteknologiskt och ideologiskt mycket olikartade samhällen. Undersökningen hör hemma inom kritiska diskursstudier (se t.ex. Seiler Brylla et al. 2018) och bygger på en teoretisk grundförståelse för relationen mellan social praktik och diskursiv praktik hämtad från van Leeuwen (2008). Utgångspunkten är att texter (och diskurs i stort) inte endast återspeglar den sociala praktik de är kopplade till – i detta fall de sociala praktiker som är knutna till att tillhandahålla (och ersätta) betalmedel – utan kan bidra till att befästa eller omforma den genom hur språket (och visuella aspekter av kommunikationen) används. En grundtanke i van Leeuwens syn är alltså att texter (diskurs) inte är en neutral, rak eller oförställd representation av en social praktik, och att relationen mellan social praktik och diskurs ofta är intressant att utforska för att den synliggör föreställningar och ideologier. Således är information om en monetär åtgärd aldrig bara en ren representation av den sociala praktiken att ersätta betalmedel, utan formar och omformar diskursen om den – och

en jämförelse mellan likartade texter från två perioder kan synliggöra detta. Mer tekniskt kan det uttryckas som att social praktik omsätts i texter genom att rekontextualiseras, och att det då sker *transformationer*, dvs. förändringar av olika slag, som tar sig uttryck i text. Dessa transformationer handlar t.ex. om att formuleringar tillkommer som motiverar och legitimerar praktiken eller att vissa kategorier av deltagare osynliggörs. (För en fördjupning t.ex. Westberg 2016.)

Här kommer först materialet att presenteras tillsammans med en allmän karakteristik av kommunikationssituationen och texterna i stort. Därefter undersöks två aspekter av texterna mer systematiskt: dels hur centrala kategorier av deltagare representeras i texterna, dels hur den sociala praktiken motiveras och förklaras, utifrån vilka svar på varför-frågor som texterna erbjuder.

2 Kommunikationssituationerna

1710-talet i Sverige kännetecknas av att envælde råder. Det är en absolut monarki av Guds nåde. Samtidigt är det en sönderfallande stormakt indragen i långvariga krig, som går allt sämre. Karl XII styr landet från kontinenten medan administrationen sköts från Stockholm av tjänstemän. Förluster på kontinenten leder till att en kampanj mot Norge inleds, men den avbryts när Karl XII dödas i Halden 1718 och efterträds av sin syster Ulrika Eleonora. Ärendena under denna tid rör s.k. mynttecken – ofta populärt betecknade *nödmynt*. Dessa har alla valören 1 daler silvermynt, men myntades i koppar med ett metallvärde som kraftigt understiger dess nominella värde. Syftet med dem var att statskassan tillfälligt skulle kunna förse landet med mynt medan silverresurserna ägnades åt att finansiera krigskampanjen mot Norge. Mynttecknen gjordes i tio olika versioner som lanserades efter hand, med avsikten att de olika versionerna skulle ersätta varandra för att till sist kunna växlas in mot riktiga silvermynt (*Nödmynt*, u.å.). De två texter som här analyseras är:

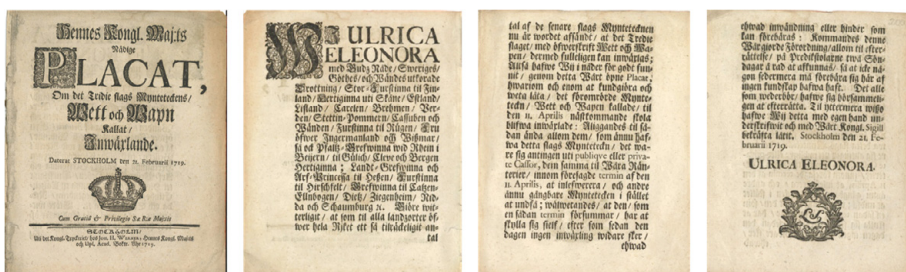
- Kongl. Maj:ts Öppne BREF Angående De nya Myntetegn. Daterat Lund den 12. Octob. 1716 (undertecknat av CAROLUS, dvs. Karl XII)
- Hennes Kongl. Maj:ts Nådige PLACAT, Om det Tridie slags Mynteteckens/ Wett och Wapn Kallat/ Inwäxlande. Daterat STOCKHOLM den 21. Februarii 1719 (undertecknat av ULRICA ELEONORA).

De två texterna är delar i en serie skrifter i form av små häften, ofta sammanfattningsvis betecknade *kungörelser*, som sändes ut från den kungliga förvaltningen till landets kyrkor för att läsas upp i predikstolarna i anslutning till gudstjänsten, som vid denna tid var obligatorisk. Det är ingen slump att man valde detta medium för att nå ut. Det var den effektivaste formen för spridning av information till bredare lager inom befolkningen under en lång period och det har rent av beskrivits som ett särskilt ”massmedium” (Reuterswärd 2001).

Den första kungörelsen informerar om införandet av den andra typen av mynttecken som ska ersätta den första typen, dock inte omedelbart, utan den tidigare typen kommer att fortsätta att vara giltig. Den andra kungörelsen meddelar att den

trejde typen av mynttecken nu kommer att dras in och måste lösas in. Det varnas också att den som inte gör detta ”har at skylla sig sielf”.

De två texterna har ett enhetligt upplägg med en titelsida, och en eller flera innehållssidor (se exempel i figur 1). Innehållet är formelartat uppbyggt och inleds med formeln ”Vi [namnet + titlar] gör veterligt att ...” varefter ärendet följer, uttryckt i en enda grafisk mening. När ärendet avslutas följer en formel om att alla som det vederbör ska efterrätta sig det sagda, följt av regentens undertecknande. Texten är alltså framställd som ett yttrande fällt av den formella avsändaren, kungen eller drottningen. Språkligt ansluter texterna helt till tidens ideal för s.k. kanslistil, vilket innebär mycket långa och komplexa meningar, en frekvent användning av inskott och particip och karakteristiska ord som *föromrörd* och *undfå*.

Figur 1. Framsida och innehållssidor i Placat (1719).

2010-talets Sverige är annorlunda. Det är ett demokratiskt samhälle, där makten ska utgå från folket och statsmaktens uppgift är att genomföra de politiska besluten, samtidigt som förtroende för staten och det allmänna har börjat svikta. Ärendet är nu att en äldre serie av mynt och sedlar ersätts av en ny serie, där även några valörer försvinner och några kommer till. Bakgrunden till förändringen var dels att sedelserien uppfattades som föråldrad ur säkerhetssynpunkt, dels att produktions- och hanteringskostnaderna för flertalet befintliga mynt sågs som för höga (*PM Förnyelse av sedel- och myntserien*, 2010).

Från denna period är materialet två broschyrer som båda sändes från Sveriges riksbank till alla svenska hushåll genom postgången:

- Sverige får nya sedlar och mynt (2015)
- Nu fortsätter utbytet av sedlar och mynt (2016).

Dessa broschyrer var en viktig del av en serie informationsinsatser som syftade till att göra svenskarna medvetna om de pågående förändringarna i mynt- och sedelbeståndet och lösa in de betalmedel som blev ogiltiga i tid. Båda broschyrerna trycktes på såväl svenska som engelska, och digitala versioner av broschyren (anpassade för att ses på smartphone-skärm) spreds på totalt sett ett trettioåttio språk. Detta kompletterades med information genom bl.a. webbplatser, filmer, en app, pressmeddelanden, inlägg i sociala medier och annonskampanjer. Resultatet blev att en stor del av mynten och sedlarna blev inlösta i tid (Johansson & Persson 2018).

Den första broschyren presenterar de nya sedlar som kom hösten 2015 och ger ganska detaljerad information om säkerhetsdetaljerna på de nya sedlarna. Den informerar också om de tre sedlar som blir ogiltiga 2016. Den andra broschyren presenterar de två sedlarna och tre nya mynt som kom hösten 2016 och informerar om de sedlar och mynt som blir ogiltiga 2017.

Broschyerna utgörs av häften tryckta på halvmatt papper och har likartade framsidor, där rubriken finns tillsammans med Riksbankens logotyp och ”Sveriges riksbank”, tillsammans med en större bild där uppmaningen ”Kolla pengarna” finns insprängd mot blå bakgrund. Bilden utgörs 2015 av ett collage med ansiktsbilder av personerna som avbildas på de nya sedlarna (se figur 2) och 2016 visas en bild av de nya mynten. 2010-talstexterna är inte formelbundna på samma sätt som 1710-talets, även om de har en gemensam grafisk utformning. Texterna är organiserade efter sidor och uppslag som bildar självständiga helheter, i allmänhet med en ny rubrik på varje sida, i enlighet med hur denna typ av informationsmaterial – och generellt modern fackprosa – brukar se ut (Näslund et al. 2019; Sörlin 2012). I båda texterna ingår rutor med annan färgbakgrund, som bidrar till att lyfta fram viss typ av information. Längre partier av skrift byts av med informationsgrafik och färgbilder som återger mynt och sedlar. Budskapet ges ofta både språkligt (med ett lättillgängligt språk) och visuellt. Exempelvis kan en beskrivning av sedlar som dras in kompletteras av en bild av sedlarna med kryss över (se figur 3). Ett speciellt drag i båda är att det i början finns ett slags sammanfattande förord undertecknat av Riksbankschefen. Till formen liknar de redaktörsförord av en typ som finns i exempelvis livsstilstidningar, men de avviker från sådana, som ofta brukar vara ganska personligt hållna, genom att vara opersonliga och faktaorienterade. Vi får alltså inte möta riksbankschefen som privatperson (eller makthavare) utan endast som undertecknare (och på ett porträtt i liten skala).

Figur 2. Framsidan av *Sverige får nya sedlar och mynt* (2015).

Figur 3. Informationsgrafik i *Sverige får nya sedlar och mynt* (2015, s. 8).

3 Representationen av deltagare

För att fördjupa förståelsen av texterna analyseras representationen av centrala kategorier av deltagare – vilka som synliggörs och vilka som osynliggörs, och hur deras aktörskap framställs. Analysen bygger på delar av Theo van Leeuwens ramverk för analys av representationen av sociala aktörer i diskurs (van Leeuwen 2008, kap. 2, se även Nord 2017). Ramverket erbjuder en omfattande modell för att analysera olika aspekter av representation, men efter en genomgång av materialet valdes två aspekter som mer givande att analysera:

- Inklusion och exklusion: Vilka deltagare nämns, och vilka utesluts i texten? Deltagare kan vara *inkluderade*, dvs. explicit refererad till (t.ex. ”Vi ger ut sedlar och mynt”), bakgrundade, dvs. det finns inte explicit referens men det går av sammanhanget att med stor säkerhet räkna ut vilken referens som avses (t.ex. Riksbanken i formuleringen ”2-kronan, som börjar ges ut igen”) eller undertryckt, dvs. det går att se att det finns en aktör men det går inte att identifiera vem det är (t.ex. den potentiella förfalskaren bakom formuleringen ”svåra att förfalska”).
- Rolltilldelning: Vilken roll tilldelas deltagaren i texten? Deltagaren kan i texten vara *aktiverad*, dvs. framställs som aktivt handlande (t.ex. ”Vi ger ut sedlar och mynt”) eller *passiverad*, dvs. framställs som utsatt för handlingen eller drabbad av effekterna av den (t.ex. ”Vi får också en ny valör, en 200-kronorssedel”).

Analysen har genomförts genom en systematisk analys av vilka centrala sociala aktörer som förekommer i texten genom identifikation av centrala *ledfamiljer* (se t.ex. Nyström 2001) med fokus på avsändaren, mottagaren och övriga viktiga aktörer. Dock har även bakgrundade deltagare beaktats. I nästa led analyserades

vilken roll de tilldelas. Här är det av utrymmesskäl endast huvudmönstren som redovisas.

Ser man närmare på hur avsändaren framträder syns stora skillnader. Under 1710-talet är avsändaren tydligt närvarande i form av ett *Wi* (även *Wår*), som etableras redan i första meningen:

- (1) Wi [titlar] Giöre witterligit/ at såsom Wi af nådig omsorg/ för Wåre trogna undersåtares Wålstånd/ [...]

Detta *Wi* är centralt i texten, och återkommer som subjektet i en rad satser. Detta framträder genomgående som inkluderat – dvs. det är explicit i texten när det är monarken som står i centrum. Textens *wi* är typiskt sett också aktiverat (aktivt handlande). Monarken som undertecknar texten framstår alltså även grammatiskt och semantiskt som textens centrum och blir den som står för handlingskraften.

Avsändaren i 2010-talets texter är betydligt mer osynlig, och varierar mellan textdelarna. Oftast är avsändaren exkluderad genom valet av formuleringar där aktören är bakgrundad, t.ex. i formuleringar som ”2-kronan, som börjar *ges ut igen*”, där det får underförstås att det är Riksbanken som är utgivaren. Vid enstaka tillfällen förekommer ett *vi* (”Kolla Sveriges nya sedlar i *vår app*”), men textens *vi* har ofta en bredare referens (se nedan). Ibland omnämns avsändaren som *Riksbanken* (”Den 1 oktober 2015 börjar *Riksbanken ge ut ...*”). I de textdelar som påminner om förord framträder riksbankschefen Stefan Ingves visserligen som undertecknare och genom att framträda på bild, men han representeras inte som något individualiserat *jag*, och texten i förordet sammanfattar i stället broschyrens innehåll. Det är alltså inte någon individualiserad avsändare som framträder utan snarare ett aningen vagt kollektiv.

Vad gäller mottagaren framträder också skillnader. Mottagaren under 1710-talet representeras typiskt i texten genom omtal som ”undersåtarna” (t.ex. *Wåre trogna undersåtare*). De är ofta inkluderade (dvs. explicit utsatta), men förekommer ofta i en passiverad roll som den som drar nytta av åtgärderna, ofta satta i en direkt handlingsrelation till den aktiverade monarken:

- (2) [...] wi [...] för Wåre trogna undersåtares Wålstånd/ [...] hafwe förgodt funnit/ at låta förfärdiga ett annat slags Myntetekn/

Under 2010-talet är mottagaren i stället ofta närvarande i texten i form av ett *du*. Detta *du* är oftast aktiverat, t.ex. som den tänkta aktören inom instruktioner för hur man löser in sedlar eller hur man kan kontrollera om en sedel är äkta:

- (3) De nuvarande 20-, 50- och 1 000-kronorssedlarna kan *du* till och med den 30 juni 2016 använda som vanligt att betala med eller sätta in på bankkonto. Efter den 30 juni 2016 går det inte längre att betala med dessa sedlar. Däremot har *du* möjlighet att sätta in dem på bankkonto till och med den 31 augusti 2016.
- (4) Om *du* vickar på sedeln kan *du* kontrollera att den är äkta.

Här är det alltså typiskt *du*-et som är grammatiskt och semantiskt centrum för texten.

Detta *du* kan dock också vara passiverat, t.ex. i *har möjlighet*-konstruktionen i exemplet ovan. Det förekommer i 2010-talsmaterialet också att mottagare representeras som del av ett kollektiv – som *Sverige* eller *vi*:

- (5) Under 2015 och 2016 får *Sverige* nya sedlar och mynt. *Vi* får också en ny valör, en 200-kronorssedel.

Eftersom även avsändaren kan tänkas ingå i detta *vi* blir gränsen glidande mellan avsändare och mottagare.

Övriga sociala aktörer är under båda perioderna få – och intressantast är snarast vilka som saknas. Aktörer av typen beslutande tjänstemän är genomgående frånvarande från texterna. T.ex. är det värt att notera att den ämbetsman som var ansvarig för 1710-talets nödmyntspolitik, Georg Henrik von Görtz, aldrig omnämns. En pikant detalj är att han avrättades endast två dagar före det att den senare av de två analyserade kungörelserna utfärdades, ett faktum som det inte syns några spår av i texten. Detta är kanske det tydligaste exemplet på att den sociala praktiken – där ämbetsmän och tjänstemän både på 1710-talet och 2010-talet spelade stor roll – transformeras i text, här genom att viktiga aktörer och omständigheter osynliggörs. Texterna som representation av en social praktik döljer alltså många aspekter.

4 Legitimeringar, motiveringar och orsaker

Ännu en fråga rör vilka svar på *varför*-frågor som texterna erbjuder, vilket kan belysa hur den sociala praktiken motiveras och förklaras. Det analyseras utifrån vilka legitimeringar som förekommer. Analysen bygger återigen på van Leeuwen (2008, kap. 6; se även t.ex. Westberg 2016 och Helgesson 2017). I legitimering indefinieras allt som sammanfattande kan beskrivas som ”an answer to the spoken or unspoken ‘why’ question – ‘Why should we do this?’ or ‘Why should we do this in this way?’” (van Leeuwen 2008). van Leeuwen delar upp legitimering i fyra huvudkategorier (med underkategorier). Här kommer två av dem att bli viktiga: dels *moralisk värdering*, som innebär att en handling legitimeras med hänvisning till ett värdesystem, dels *rationalisering* som innebär att en handling legitimeras med hänvisning till nytta, förnuft och logik. Även *auktorisering*, dvs. legitimering som hänvisar till lagar, traditioner, vana och auktoritativa personer kommer att beröras.¹

Av utrymmesskäl kommer analysen att begränsas till analys av legitimeringar av institutionens – dvs. statens (monarkens, Riksbankens) – handlande. Det är nämligen här de stora och intressanta skillnaderna finns. Den viktigaste är att det under 1710-talet finns en tydlig tendens att legitimera handlingarna utifrån moraliskt värde: legitimeringar av handlingar utifrån att regenten utförde dem på grund av sin nåd och godhet återkommer. T.ex. hänvisas det till att den kloka regentens åtgärder syftar till ”Våre trogna undersåtars Wälstånd/” och att de utförs ”af nådig omsorg”. Även de

¹ En fjärde typ, mythopoesis, förekommer inte i materialet.

rationalitetslegitimeringar som ges under 1710-talet har ofta en moralisk dimension eftersom det handlar om att monarkens beslut är välöverbärgda och syftar till att värna ”undersåtarna” och därmed framställer regenten som klok och omdömesgill:

- (6) [...] samt til at afwærja/ det de/ efter Vår nådige förordning/ utgifne och ännu löpande Myntetegn ey måge hemligen eftergöras/ och Undersåtarna til skada i Landet insmygas/ [...]

Under 2010-talet förekommer inga motsvarigheter. Endast marginellt sker en moralisk legitimering av Riksbankens verksamhet i stort, nämligen i en diskret placerad faktaruta mot slutet, där verksamhetens positiva effekter beskrivs:

- (7) Om Riksbanken
Riksbanken är Sveriges centralbank. Vi ger ut sedlar och mynt. Vi ser också till att pengarna behåller sitt värde och att betalningar kan ske säkert och effektivt.

I någon mån legitimeras dock bytet av betalmedel rationellt under 2010-talet, genom att ett positivt syfte pekats ut med säkerhetsdetaljerna i de nya sedlarna:

- (8) De nya sedlarna har nya säkerhetsdetaljer som ska göra dem svåra att förfälska.

Ett viktigt utfall av analysen av legitimeringar är dock också att det i så hög grad saknas vissa typer av sådana under båda perioderna. Framför allt saknas legitimeringar som kunde ge mer djupgående förklaringar av orsaker till de förändringar som görs. Under 1710-talet saknas t.ex. legitimeringar som knyts till de faktiska underliggande behoven (brist i statskassan och behov knutna till krig och ekonomisk nöd). Även på 2010-talet är legitimeringar som berör orsaker få – saker bara är och händer.

Det är också intressant att notera att auktoritetslegitimeringarna är få. På 1710-talet kan man tänka sig att sådana inte behövs när avsändaren i sig manifesteras som en självklar auktoritet. Avsaknaden under 2010-tal kanske snarare ska ses som ett tecken på att man vill skapa ett jämlikt förhållande där auktoriteter inte är viktiga. Alternativt kan en förklaring vara att auktoritet under denna i hög grad individualistiska period inte längre ses som något särskilt effektivt sätt att legitimera.

5 Jämförelse och diskussion

Så vad visar då jämförelsen? På ett plan illustrerar jämförelsen förstås primärt de förändringar som skett i samhällets organisation och förändringarna i informations-teknologi. 1710-talet har ett massmedium som potentiellt når ut till alla via predikstolarna medan 2010-talet förutsätter kampanjer i många medier – men fortsatt med den pappersbaserade texten som en viktig byggsten. På ett annat plan illustrerar den förändringar i hur relationer mellan makthavare och enskilda personer (åter)skapas och därmed hur växlingen från envælde till demokratisk förvaltning

även visar avtryck i *hur* man uttrycker sig. Några av huvudresultaten kan sammanfattas i två huvudskillnader:

- Avsändarorientering och avsändarperspektiv (1710-tal) byts mot mer jämlik mottagarorientering (2010-tal).
- Manifesterade maktrelationer byggda på moral (1710-tal) ersätts av (synbarligt) utjämnade maktrelationer som inte behöver legitimeras (2010-tal).

1710-talets avsändarorientering avspeglas på flera plan. Det syns i texter som synbarligen är skrivna på avsändarens villkor, och även om texterna är informativa innebär den kanslispråkliga formen med invecklad syntax och speciella kansliord att texten förmodligen var svår att förstå för åhörarna i kyrkbänkarna på 1710-talet. Manifestationen av makt tar sig också uttryck i att det är den kungliga avsändaren som står som handlande subjekt genom texten. Det finns samtidigt en ansats att genom framställningen arbeta för att stärka avsändarens legitimitet. Faktiska orsaker och faktiska beslutsfattare osynliggörs visserligen, men i stället framhålls en handlingskraftig, omtänksam och klok monark. 1710-talets texter avspeglar således samfattningsvis ett uttalat hierarkiskt samhälle med behov av att manifestera monarken som självklart symboliskt överordnad men ändå klok och välvillig.

Under 2010-talet är utgångspunkten i stället att kommunikationen ska nå mottagaren. Det avspeglas i att informationen paketeras i kampanjer i många medier snarare än i en enda text, men det avspeglas även inom texterna i att mottagaren sätts i centrum (som textens *du*), och att samma typ av information ges på flera olika sätt (språklig, visuellt). Detta avspeglar i sin tur ett ideal där statsmakten ska arbeta för medborgarnas bästa och där en strävan att hjälpa medborgaren att göra rätt och hålla sig informerad lyser fram. Den avsändande myndigheten är nedtonad och dess chef framträder visserligen men mer som rådgivare som ger hjälp och service än som maktbärande. Samtidigt kan man säga att även denna strategi innebär att maktrelationer är osynliggjorda och att det inte heller här blir tydligt vilka de faktiska beslutsfattarna är – allt framställs i stället bara ”som det är”.

Således kan man säga att det under båda tiderna framträder drag som illustrerar sin tids ideologier om hur samhället ska organiseras. En likhet är att båda perioderna har behov av att stärka förtroendet för det allmänna. 1710-talet är i en akut kris genom det rasande kriget, 2010-talet är i en mer latent kris med sjunkande förtroende för staten och det allmänna. Men under båda tiderna finns det alltså skäl för maktbärande att med de medel som står till buds arbeta för att konsolidera samhällskontraktet genom de budskap de för ut.

Litteratur

- Helgesson, K. (2017). ”Sortera smart”: Legitimering i kommunala informationsmaterial om sopsortering. I: K. Helgesson, H. Landqvist, B. Lyngfelt, A. Nord & Å. Wengelin (red.), *Text och kontext: Perspektiv på textanalys* (s. 111–126). Gleerups.
- Johansson, U., & Persson, T. (2018). Kommunikationsinsatser under sedel- och myntutbytet. Sveriges riksbank.
- Nord, A. (2017). Textilierna, textilarbetaren och du: En multimodal analys av en broschyr om miljömärkt textil. I: K. Helgesson, H. Landqvist, B. Lyngfelt, A. Nord, & Å. Wengelin (red.), *Text och kontext: Perspektiv på textanalys* (s. 147–162). Gleerups.
- Nyström, C. (2001). *Hur hänger det ihop? En bok om textbindning*. Hallgren & Fallgren.
- Näslund, S., Skoglund, A., & Ström, P. (2019). En bomb i brevlådan eller ett blad bland andra? En receptionsstudie av Om krisen eller kriget kommer. *HumaNetten*, 43, 17–36.
- Nödmynt. (u.å.). Hämtad 29 mars 2020, från <http://www.myntkabinettet.se/fakta/foremalfakta/nodmynt>
- PM Förnyelse av sedel- och myntserien. (2010). <https://www.riksbank.se/globalassets/media/sedlar--mynt/sedel--och-myntutbytet-2015-2017/svenska/beslutsunderlag-fornyelse-av-sedel--och-myntserien>
- Reuterswärd, E. (2001). *Ett massmedium för folket: Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. Historiska Media/Nordic Academic Press.
- Seiler Brylla, C., Westberg, G., & Wojahn, D. (2018). C som i kritik: Kritiska perspektiv inom text- och diskursstudier. I: D. Wojahn, C. Seiler Brylla & G. Westberg (red.), *Kritiska text- och diskursstudier* (s. 9–36). Södertörns högskola.
- Sörlin, M. (2012). När texten lämnat myndigheten: Mottagarupplevelser av ett Skatteverksutskick. I: C. Nyström Höög, H. Söderlundh, & M. Sörlin (red.), *Myndigheterna har ordet: Om kommunikation i skrift* (s. 123–154). Norstedts.
- van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and practice: New tools for critical discourse analysis*. Oxford University Press.
- Westberg, G. (2016). *Legitimerade föräldraskap 1870–2010: En diskurshistorisk undersökning*. Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet.

”Fara åstad” och ”gå man ur huse”

– lika goda relikter?

Om dativändelsen *-e/-i* och dess försvinnande i fornsvenskan

Martin Ringmar

1 Inledning

Ändelsen *-i/-e* i dativ singularis hos starka maskuliner (och neutra) anses ha börjat försvinna ”redan i den äldre fornsvenskan [och i] den yngre fornsvenskan blev ändelselösa former ännu vanligare” (Pamp 1971:132; jfr Noreen 1913:220). Därav de i handböckerna vanliga parenteserna: *fisk(i)*, *bæk(ki)*, *ræt(ti)* för respektive a-, ja- och i-stammar (Bergman 1980:43f; liknande i bl.a. Pettersson 2005:101, jfr Noreen 1904:304). Av dessa garderingar framgår emellertid inte att i- och ja-stammar var ändelselösa redan i den gemensamma fornnordiskan och så även in i fornsvensk tid.¹ Detta tillstånd att somliga maskuliner saknar ändelse i dativ singularis (DSg) – här benämnt ett ”komplicerat” system – bäddar för analogiska förändringar i båda riktningarna.² Stabilt ändelselösa DSg-former som t.ex. *stap* eller *säk* vittnar sålunda inte om begynnande kasusupplösning, vilket däremot hyperkorrektioner som *stadhil/sække* kan göra (jfr Delsing 2014).

I den här artikeln kommer jag att undersöka en korpus bestående av fem texter, från 1200-tal till 1500-tal, för att se om de bekräftar dativändelsens successiva försvinnande samt i vilken mån det komplicerade systemet består den fornsvenska perioden ut.

¹ I övergången från urnordiska till fornnordiska blev i-stammar och rotnomen ljudlagsenligt ändelselösa i DSg (jfr fornengelska NSg *mann* vs. DSg *menn*), men rotnomen återfick ändelse i analogi med u-stammar; ja-stammar däremot förlorade ändelsen i analogi med i-stammar (Kock 1915, Krause 1971:124f, Harðarson u.å., Mitchell & Robinson 1992:29).

² Starka neutra hade nästan alla ändelse, vilket kan ha bidragit till deras större stabilitet (Wessén 1965:123), och många reliktfraaser är förvisso neutra; förutom ”man ur *huse*” finns de mer föråldrade ”åt *åre*”, ”med råds *råde*” och ”i *live*” (ännu i live på danska). Maskulina relikter är *gudilov* och ”gammal i *gårde*” (numera *gården* med akut accent); på norska är ”av *gårde*” fullt levande (Haugen 1982:104). Alla ursprungliga reliktfraaser är nakna (dvs. utgörs av en indefinit nominalfras utan kvantitetsattribut).

1. 1 DSg-ändelsen i de moderna språken

Inledningsvis ska här redogöras för läget i de tre nordiska språk där DSg-ändelsen fortlevt in i modern tid – dvs. isländska, färöiska och dalska – för att därigenom eventuellt kunna belysa utvecklingen i fornsvenskan.

Isländska

Modern isländska har kvar fornspråkets komplicerade system även om vissa ord bytt böjning (dvs. antingen gått från *i*-ändelse till *-Ø* eller omvänt). Möjligen har det varit vanligare att ändelsen försvunnit än att den lagts till, t.ex. DSg *dal*, *hval*, *ref* (fornisländska *-i*) osv.; nominativ pluralis (NPl) *-ar* har då ofta övergått till *-ir*. Men det förekommer också att *i*-stammar tagit upp ändelse (med bibehållet *-ir* i NPl): *gesti*, *vini* m.fl. Den bestämda artikelns tillkomst kan ha lett till reanalys i en del fall, t.ex.: DSg *gest* + *inum* > *gestinum* (= *gesti* + *num*) > *gesti*, eller omvänt med synkope: *dali* + *num* > *dalnum* > *dal*. Artikelns kan också ha bidragit till att maskuliner med enkel slutkonsonant tenderar att få *Ø*-ändelse, eftersom risken då är mindre att svåruttalade konsonantkluster ska uppstå (jfr *stráknum* med **hundnum*). Det tycks generellt som att fonetiska egenskaper fått större betydelse på bekostnad av böjningsklasser, även om en viss korrelation mellan NPl *-ar* och DSg *-i* respektive NPl *-ir* och DSg *-Ø* fortfarande finns. Här kan några tendenser skönjas (Gestsdóttir 1998; Sigurdsson 2005:11):

Tabell 1. Faktorer som påverkar DSg-ändelse hos isländska maskuliner.

1. DSg <i>-Ø</i>	2. DSg <i>-i</i>
a) Stamslut på <i>-C</i> : <i>strák</i> , <i>mat</i> , <i>ref</i> etc.	a) Stamslut på <i>-CC</i> : <i>garði</i> , <i>hesti</i> , <i>munni</i> etc. (om ej 1.b gäller)
b) Stamslut på <i>-C+g/k</i> : <i>sekk</i> , <i>hring</i> ³ etc.	b) Suffigerat <i>-uð</i> (<i>-að</i>): <i>mánuði</i>
Gäller fr.a. ord med främre rotvokal och NPl <i>-ir</i> (jfr DSg <i>flokk</i> , Npl <i>flokkar</i>)	c) Omljud i DSg: <i>slætti</i> (NSg <i>sláttur</i>)
	d) NSg på Vn-n: <i>steini</i> (NSg <i>steinn</i>)

Ett antal maskuliner förekommer såväl med som utan ändelse, vilken variation har varit svår att bringa reda i:

Som **hest-ur** böjes en Masse islandske Ord, dels med, dels uden **-i** i D.Sg., eller begge Dele. Nogen skarp Grænse kan der dog ikke drages mellem disse Grupper, da mange Ord, der i Almindelighed har *-i* i D.Sg., i visse Tilfælde kan udelade dette, ligesom de Ord som hyppigst er uden Endelse i denne Kasus, undertiden kan tilføje *-i*. (Guðmundsson 1922:48–49)

I databasen ”Beygingarlýsing íslensks nútímamáls” (BÍN; ’Böjningsbeskrivning för nutida isländska’) har ord med alternativform i DSg ofta *Ø*-varianten först (t.ex. *stóll/stóli*), men även det omvända förekommer (t.ex. *báti/bát*).⁴ Hos vissa ord

³ Enligt BÍN har (det sällsynta) personnamnet *Hringur* DSg på *-i*, naturlokalnamnet *Hringur* däremot *-Ø*.

⁴ Några siffror på antalet maskuliner med variantform i BÍN föreligger inte (e-brev från redaktören Kristín Bjarnadóttir 2/11 2021).

används *i*-formen fr.a. i fasta uttryck; exempelvis har *stóll* ändelse i ”steypa einhverjum af *stóli*” (’störta någon’) men vanligtvis inte som konkret möbel. (Ytterst få ord har fri variation på individnivå, men en tänkbar kandidat är *hóp(i)*, DSg av *hópur*.) Tillståndet i isländska är ändå inte så kaotiskt som det ibland kan förefalla, och språkbrukarna är sällan i tvivel om vilken form de ska välja (utom möjligen ibland i skrift). Rimligtvis har isländskans starka skriftspråkstradition bidragit till att den inte alltid förutsägbara skillnaden mellan *-i* och *-Ø* hos maskuliner kunnat upprätthållas trots den extra ”inlärningskostnaden”. De två övriga nordiska språk där ändelsen lever kvar har båda varit skriftspråkslösa fram till modern tid och i dem har ändelsen generaliserats.

Färöiska

På färöiska får starka maskuliner (och neutra) med stamslut på konsonant regelmässigt ändelse, något som framgår av drygt 40 relevanta paradig i *Føroysk-føroysk orðabók* (jfr Thráinsson et al. 2012:78ff). I ett par fall med stam i skrift på (stum) *-ð/-g* finns alternativt *Ø*-ändelse, t.ex. *veg(i)* och *stað(i)*, och här faller ändelsen i bestämd form: *vegnum*, *staðnum* (Lockwood 1955:31). Det går att se en parallell i hur ändelsen *-ur* generaliserats i nominativ singularis: jfr färöiska *ísur*, *steinur*, *stólur* gentemot isländska *ís*, *steinn*, *stóll* osv. Ett lånord som *studentur* får sålunda såväl nominativ- som dativändelse på färöiska i motsats till isländskans N/DSg *stúdent*. DSg-ändelsen *-i* är därför mer frekvent i färöiskan än i isländskan trots – eller snarare på grund av – att den förra har fjärrat sig mer från det gemensamma ursprunget.

Dalska

Med *dalska* avses här folkmålen i Ovansiljan, vilka åtminstone sedan 1600-talet uppmärksammats för sin egenart och forntrogna böjningslära. Medan eventuell återstående kasusböjning i övriga svensk-norska dialekter inskränker sig till bestämd dativ (Reinhammar 1973), har ovansiljamålen (haft) kvar även obestämd dativ (och dessutom akkusativ, se Ringmar & Olander 2018). Denna har emellertid efterhand försvunnit även här, och för ett sekel sedan levde DSg-ändelsen kvar i tre socknar: Orsa, Älvdalen och delvis i Mora (Levander 1928:110).⁵ I älvdalskan apokoperas ändelsen satsinternt i långstaviga ord, vilka dock behåller grav accent: ”An kasteð ienum stien [] að mig” (’Han kastade en sten mot mig’; jfr oapokoperad form i ”An kasteð ienum stiene.”).⁶ Sammansatta ord får i regel ovillkorlig apokope: DSg *ienum kalle* vs. *ienum gamtkall* (Åkerberg 2012:130).

Dessa uppgifter ur Levander 1928 återspeglar tillståndet i början av förra århundradet. Allt tyder på att DSg-ändelsen sedan dess försvunnit helt i Mora medan den levtt kvar något längre i Älvdalen och framförallt i Orsa. Några stickprov bekräftar den bilden. År 2015 utfrågades fyra älvdalingar av vilka endast den äldste

⁵ Ändelsen realiserar(de)s som *i* eller *e/ä*, i vissa mål med vokalbalans som i älvdalska *rövi* (kortstavigt; ’räv’) respektive *este* (långstavigt; ’häst’).

⁶ I grannsocknen Vämhus fortlevde den grava accenten i DSg även efter att ändelsen försvunnit permanent (Levander 1928:170).

(f. 1919) behärskade obestämd Dsg. I en liknande undersökning i Orsa med ett tiotal informanter böjde enbart de äldsta (födda kring 1930) både bestämmningar och huvudord konsekvent i Dsg, men flera av de yngre använde vissa av formerna.⁷

Det förefaller sannolikt att Dsg-ändelsen i något skede generaliserats i Ovensiljan (och kanske i ett större område), och att den sedan gradvis avvecklats i de olika sockenmålen.

De moderna språken uppvisar alltså tre stadier: 1. Fornspråkets komplicerade system (isländska); 2. Generaliserad ändelse (färöiska/dalska); 3. Gradvis bortfall av ändelse (dalska). Det är ingen orimlig hypotes att avvecklingen av Dsg-ändelsen delvis kan ha gått via generalisering även i fornsvenska, och det är den hypotesen som prövas i denna uppsats.

1.2 Dsg-ändelsen i fornsvenskan

Som framgår av det inledande citatet (Pamp 1971:132) är det en gängse uppfattning att Dsg-ändelsen efter hand försvann under fornsvensk tid; t.ex. noterar Noreen att i yngre handskrifter får maskulina (fr.a. långstaviga) a-stammar ofta Ø-ändelse (1904:284; jfr Hesselman 1948:45ff), men även motsatt tendens har iakttagits: ”stundom finns [hos i-stammarna] -i tillagt efter mönster av a-stammarna” (Wessén 1965:106). Det förblir emellertid oklart hur gedigen den empiriska grunden är för sådana allmänt hållna utsagor.

Bland mer specifika studier finns Rakel Johnsons av svenska diplom 1330–1375, av vilka en viss (förväntad) korrelation mellan NPl -ar och -e/-i i Dsg respektive NPl -er och Ø-ändelse framgår (2003:135; jfr Pettersen 1991:5f, 21, 39, 70). Vidare har Dominika Skrzypek undersökt dativ i ett tiotal fornsvenska texter (av vilka endast ÄVL är gemensam med min korpus). Skrzypek urskiljer dock ingen maskulin Ø-grupp, något som försvårar jämförbarheten med föreliggande studie, utan alla ändelselösa former ses som ackusativ (2005:71; fetstil och glossor i orig.):

Dræper maþær man i **ölbenk**
kills man-NOM man-ACC in feast-ACC

Bänker (NPl -iar) hörde emellertid till de ändelselösa maskulinerna (liksom *bekkr/bekkur* i isländska). Likaledes tolkas ”mz **myklom** kärlek” (a.a.:115; fetstil i orig.) som ändelsebortfall trots att Dsg av *kärleker* regelmässigt hade -Ø.⁸

2 Föreliggande undersökning

Ett metodologiskt problem när Dsg-ändelsens historia ska skrivas är huruvida ett stabilt utgångsläge kan etableras: Går det att med någorlunda säkerhet säga vilka

⁷ Tack till Lars Steensland och Eva Olander som undersökt detta för min räkning i Älvdalen respektive Orsa.

⁸ Skrzypek observerar emellertid att ”[it] seems that [...] some nouns lose their inflectional dative endings and appear with ø-ending in dative contexts” (2005:123).

maskuliner som hade respektive saknade ändelse på (delar av) det svenska (/nordiska) språkområdet år 1100, 1200, 1300 osv.? Och även om vi tror oss kunna veta hur tillståndet var vid en viss tidpunkt, kvarstår frågan hur frånvaro/närvaro av ändelse i källorna ska tolkas. Är t.ex. hyperkorrekta tillägg av ändelse ett tecken på generalisering eller tvärtom på att ändelsen håller på att försvinna?

Vidare kan bl.a. följande faktorer antas påverka närvaro/frånvaro av ändelse vid olika tidpunkter:

1. Permanent Ø-ändelse hos vissa maskuliner (i-stammar m.fl.) med möjlig korrelation mellan Ø-ändelse och *er-/ir*-plural. Enstaka ord kan ha bytt från *-i/-e* till *-Ø* (eller omvänt).
2. Generalisering av ändelsen (pga. osäkerhet i samband med 1).
3. Fonetiska egenskaper hos orden: stavelselängd, stamslutskonsonant m.m.
4. Ordens position i satsen (medialt/finalt); satsvillkorlig apokope, hiatus.
5. Enstaviga ord/simplex gentemot flerstaviga/sammansatta ord.⁹
6. Förändrad kasusstyrning hos verb och prepositioner.¹⁰
7. Tillkomst av suffigerad bestämd artikel (och därmed eventuell synkope av ändelse).
8. Rimställning eller metriska krav i poesi.

Vid prepositioner som *for(e)*, *viþ*, *eptir*, *undir*, *öfver* m.fl., som styrde både ackusativ och dativ, kan det om böjda bestämningar saknas vara oklart huruvida huvordet är en ackusativ- eller (ändelselös) dativform. I dessa fall har bara otvetydiga belägg räknats, dvs. sådana där antingen huvordet och/eller en bestämning är böjd i dativ. (Detsamma gäller verb med vacklande kasusstyrning.) Vid prepositionerna *a* och *i* har dock samtliga befintlighetsuttryck räknats som dativ. För *af*, *fra(n)*, *ur* – och med viss tvekan även *mep*¹¹ – redovisas alla belägg som dativ. Följande texter har excerperats:

Äldre västgötalagen (ÄVL). Troligen tillkommen på 1220-talet. Handskriften är från omkring 1280. Ordförrådet i ÄVL finns beskrivet och grammatiskt analyserat i Pipping (1913), vilken använts som huvudsaklig källa (ca 15000 ord).

Pentateuchparafrasen (MB). Tillkommen omkring 1330; handskriften är från 1526 (totalt 145150 ord).

Kristoffers landslag (KL). Från 1442 men till större delen identisk med Magnus Erikssons landslag (MEL) från 1350 (55550 ord).

⁹ Seip noterar om 1300-talsnorska att ”i dat. sg. m. faller ofte vokalen bort, især i flerstavingsord” (1931:239).

¹⁰ Efter *innan*, som ursprungligen styrde genitiv, återfinns såväl dativ som ackusativ i samma kontext i samma text (t.ex. i MB). Även verb vacklar ofta vad gäller kasus: ”Huru the skulu styra land sin ok almoga [...] ok styra landom och almogha” (*Konungastýrelsen*).

¹¹ *Mep* styrde enligt Söderwall övervägande dativ i fornsvenskan men även ackusativ; även i isländska, färöiska och dalska kan *með* ta båda kasus (med betydelseskillnad).

Själens kloster (SK). Jöns Buddes översättning från omkring 1480 av *Clastrum animæ* (25490 ord).

Genesis (Gen. = 1:a Mosebok) ur Gustav Vasas bibel från 1541; Karl XII:s bibel (1703) i en utgåva från 1873 har använts (drygt 30000 ord).

Alla texter utom Gen. finns i dataläsbar form på Fornsvenska textbanken.¹² För ÄVL har Pipping (1913) använts, och för MB och KL har konkordanser upprättats. SK och Gen. har excerperats manuellt.

Med utgångspunkt i Pipping (1913), Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* och Schlyter (1877) utvaldes 14 frekventa maskuliner, vilka delades in i tre grupper:

M1 Förväntad ändelse: *domber, friþer, garþer, guþ, maþer, skogher, son*

M2a Förväntad Ø-ändelse: *liter, luter, staper, (o)vin, vägher*

M2b Osäkra (troligen -Ø): *dagher, rätter*

Därtill lades sju neutra som kontrollgrupp (alla med förväntad ändelse): *barn, bloþ, hus, køt, land, lif, orþ*.

3. Resultat

Tidig medeltid: Äldre västgötalagen

Eftersom klassificeringen av exempelorden till stor del bygger på ÄVL blir den det utgångsläge mot vilket de yngre texterna bedöms (m.ä. = med ändelse; u.ä. = utan ändelse).

Tabell 2. Förekomst/avsaknad av DSg-ändelse i ÄVL.

M1	m. ä.	u. ä.	M2a-b	m. ä.	u. ä.	N	m. ä.	u. ä.
<i>domber</i>	1	0	<i>liter</i>	--	--	<i>barn</i>	5	0
<i>friþer</i>	1	0	<i>luter</i>	0	5	<i>bloþ</i>	1	0
<i>garþer</i>	11	0	<i>staper</i>	0	1	<i>hus</i>	2	0
<i>guþ</i>	--	--	<i>(o)vin</i>	0	2	<i>køt</i>	--	--
<i>maþer</i>	37	0	<i>vägher</i>	0	4	<i>land</i>	27	0
<i>skogher</i>	8	0	<i>dagher</i>	4	3	<i>lif</i>	--	--
<i>son</i>	--	--	<i>rätter</i>	5	2	<i>orþ</i>	--	--
Summa:	58	0	Summa:	0+9	12+5	Summa:	35	0

I ÄVL består som synes det komplicerade systemet i maskulinum. Vad gäller M2b-orden verkar *rätter* tidigt ha gått över till att böjas som i-stam i fornsvenska, och den

¹² Se: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>.

vacklan som syns i ÄVL vittnar om det; isländska *réttr* är däremot u-stam med DSg -i (Noreen 1904:304). *Dagher* diskuteras nedan.

Högmedeltid: Pentateuchparafrasen (MB) och Kristoffers landslag (KL)

Även om KL är skriven vid mitten av 1400-talet bygger den till cirka ¾ på MEL och den får därför tillsammans med MB representera 1300-talet.¹³

Tabell 3. M1/M2a-b. Förekomst av ändelse i MB och KL.

M1	MB		KL		M2a-b	MB		KL	
	m. ä.	u. ä.	m. ä.	u. ä.		m. ä.	u.ä.	m. ä.	u. ä.
<i>domber</i>	0	4	4	1	<i>liter</i>	0	4	--	--
<i>friþer</i>	18	2	1	1	<i>luter</i>	0	2	0	5 ¹⁴
<i>garþer</i>	6	0	2	1	<i>staþer</i>	1	54	1 ¹⁵	12
<i>gub</i>	304	5	8	0	<i>(o)vin</i>	0	1	0	5
<i>maþer</i>	72	3	51	1	<i>væggher</i>	0	6	0	12
<i>skoggher</i>	3	0	21	7	<i>dagher</i>	2	17	2	15
<i>son</i>	50	1	1	0	<i>rätter</i>	0	10	0	13
Summa:	453	15	88	11	Summa:	1+2	67+27	1+2	34+28

Både MB och KL fungerar i stort sett enligt det komplicerade systemet. I M1-gruppen är det bara cirka fyra procent av beläggen som saknar ändelse, dvs. ungefär samma andel som för de neutrala orden (i båda grupperna står mer än hälften av de ändelselösa formerna före vokal), medan det i M2a/M2b är omvänt, där har enbart cirka tre procent ändelse.¹⁶ Det bör dock noteras att *gudhi* bidrar med mer än hälften av alla belägg i M1. DSg *rätt* är som förväntat ändelselöst i båda texterna (jfr Skrzypek 2005:58). Annars är det påfallande att DSg av *domber* har Ø-ändelse i MB i motsats till övriga texters genomgående -e.

Senmedeltid: Själens kloster och Genesis

Generellt gör SK som förväntat ett ålderdomligare intryck än Gen. (GVB). Starka maskuliner har i SK tämligen konsekvent nominativändelse (t.ex. *kroppen*), vilken dock faller i bestämd form (*kroppen*), och tvåstaviga starka maskuliner/neutrala är ofta böjda i DSg (*anghre, clostre, hungre, offre, watne, ängle* m.fl.), något som bådadera är sällsynt i GVB. Kasusböjningen tycks stabilast i bestämd femininum singularis medan särskilt neutrala ofta är oböjda i bestämd dativ; detsamma gäller även GVB (Wessén 1965:167).

GVB växlar mellan fornsvensk och modern grammatik på ett något osystematiskt sätt. På grund av dess ställning som ”ett storverk med få motstycken i vår litteratur” (Stähle 1970:42) samt ”språkhistoriskt [...] den rimligtvis viktigaste text som

¹³ Resultaten i KL har här inte relaterats till dess äldre respektive yngre delar, vilket eventuellt hade kunnat visa på intressanta skillnader (jfr Wendt 1997:41).

¹⁴ Ytterligare fem belägg står som objekt till *foruerka* som styr både dativ och akkusativ i KL.

¹⁵ Detta belägg står framför *i*: ”a rættom tingh stadi j sama herade”.

¹⁶ De sju neutrala exempelorden har i MB totalt 235 DSg-belägg med ändelse mot nio utan (varav fem framför vokal) och i KL 37 belägg med ändelse och tre utan.

någonsin avfattats på svenska” (Wollin 1991:33), har man dock velat se ”en medveten och skickligt genomförd stilsträvan” (a.a.:37) bakom kodväxlingen:

Sjelva formrikedomen, med ett äldre och ett yngre böjningssystem sida vid sida, var en tillgång som man förstod att utnyttja smidigt och stilsäkert. Man drog sig inte för att göra en förbindelse som *i himmelen och på jorden* till den normala, eftersom denna i och för sig ogrammatiska kombination av grundform och dativ gav detta helhetsuttryck för ett helhetsbegrepp en mjukt klingande, rytmisk kadens. (Ståhle 1970:34)¹⁷

Men kanske har man av respekt för den ärevördiga texten överdrivit medvetenheten bakom dess inkonsekvenser? Det är hursomhelst svårt att uppfatta någon stilsträvan i variationer som följande:

Och så skall jag tänka på mitt förbund emellan mig och eder, och all lefvande djur *i hvar* och ett kött, att icke mer skall [...] / och tänka uppå det eviga förbund emellan Gud och all lefvande djur *i hvarjo* och eno kötte, att icke mer skall [...] (Gen. 9:15–16; min kursiv)

Klart är däremot att bibelöversättarna verkligen behärskade fornsvensk grammatik, när de valde att tillämpa den, för hyperkorrektioner är sällsynta i GVB och obefintliga vad gäller DSg i Gen.

Kodväxlingen i GVB har medfört en metodisk justering jämfört med de äldre texterna, så att i Gen. bara de fall räknas där den fornsvenska grammatiken är ”påslagen” (fraser som ”af allt kött” utesluts alltså). Bl.a. därför är antalet belägg för de maskulina orden få i Gen.

Tabell 4. M1/M2a-b. Förekomst av DSg-ändelse i SK och Gen.

	SK		Gen.			SK		Gen.	
	m. ä.	u. ä.	m. ä.	u. ä.		m. ä.	u.ä.	m. ä.	u. ä.
M1					M2a-b				
<i>domber</i>	11	2	4	1	<i>liter</i>	--	--	--	--
<i>friþer</i>	--	--	--	--	<i>luter</i>	--	--	--	--
<i>garþer</i>	--	--	--	--	<i>staþer</i>	0	1	0	7
<i>guf</i>	71	0	4	0	<i>(o)vin</i>	0	1	--	--
<i>maþer</i>	3	0	3	1	<i>vægher</i>	--	--	--	--
<i>skogher</i>	--	--	--	--	<i>dagher</i>	1	3	0	2
<i>son</i>	0	1	7	1	<i>rätter</i>	0	1	--	--
Summa:	85	3	18	3	Summa:	0+1	2+4	0+0	7+2

Även i dessa texter består skillnaden mellan M1 och M2, även om beläggen är få och flera av exempelorden helt saknas (dessutom dominerar *gudhi* återigen stort i M1). Av de sju neutrala orden har SK totalt 13 instanser, samtliga med ändelse. Gen. har 77 fall av vilka 55 har ändelse (därav står *huse* och *lande* för 46). Förutom exempelorden har Gen. ytterligare fyra neutra med ändelse i DSg (mot 19 i SK).

SK utmärks av att vardagliga ord och yngre lån ofta får DSg-ändelse – *banghe*, *hoppe*, *kalze*, *stime*, *swette*, *träkke*, *törste* osv. – något som skulle kunna avspegla

¹⁷ Om kasusböjning i GVB och NT1526, se Sjögren (1949:113ff).

översättarens talspråk (jfr Reinhammar 1973:246). Dessutom böjs ofta flerstaviga och sammansatta ord (vilket är sällsynt i Gen.): *creature*, *herskapi*, *konunghe*, *sälskapi*, *öghnabliki* m.fl. Det finns vidare i SK en tendens till generalisering, som när den ursprungliga genitiven *gods* böjs i dativ ("mz thino *godzse*") eller när M2-ord får hyperkorrekt ändelse: *säkke* (jfr Gen. "minom *säck*"), *kärleke* (2 -e vs. 4 -Ø). En intressant hyperkorrektur är "gudhi *fadhre*", vilken kan bero på reanalys av synkoperat *fadhrenom* (men "enom *fadher*" används också). I huvudsak kvarstår dock skillnaden mellan M2 – t.ex. *drykk* (4 belägg), *graat* (3), *mat* (5), *punkt* (1) – och M1: *elde* (6 -e vs. 2 -Ø), *halse* (1), *munne* (1), *stole* (2), *wngnhne* (1) osv.

Frikativt g

Tre av exempelorden – *dagher* (M2b), *skogher* (M1) och *vägher* (M2a) – har stamslut på frikativt g [ɣ], vilket om det uttalas svagt (eller helt faller) skulle kunna påverka DSG-ändelsens stabilitet (jfr färöiska). Resultaten för dessa tre ord redovisas separat i tabell 5 nedan.

Tabell 5. Med/utan DSG-ändelse i ord med stamslut på frikativt g.

	ÄVL		MB		KL		SK		Gen.		S:a	
	m.ä.	u.ä.	m.ä.	u.ä.	m.ä.	u.ä.	m.ä.	u.ä.	m.ä.	u.ä.	m.ä.	u.ä.
<i>dagher</i>	4	3	2	17	2	15	1	3	0	2	9	40
<i>skogher</i>	8	0	3	0	21	7	--	--	--	--	32	7
<i>vägher</i>	0	4	0	6	0	12	--	--	--	--	0	22

Vägher är entydigt ändelselöst i de tre äldre texterna (saknas i SK/Gen.); NPI av *vägher* vacklade mellan -ar och -er (/ir). *Skogher* och *dagher* är entydiga a-stammar, och det förra har som regel DSG-ändelse; de sju Ø-beläggen – alla i KL – står samtliga satsinternt: fyra framför vokal (t.ex. "j scogh annars") och ett framför h i svagton. *Dagher* vacklar redan i ÄVL och i de yngre texterna dominerar Ø-ändelsen. Men variation i *dagh(i)* finns alltså i samtliga texter utom Gen., dvs. från början av 1200-talet till slutet av 1400-talet.

4. Avslutning

I fornnordiskan tog vissa maskuliner ändelse (-i/-e) i DSG och andra inte, vilketdera berodde ursprungligen på böjningsklass. Detta "komplicerade" tillstånd hade en inbyggd instabilitet eftersom enstaka ord kunde växla från -i/-e till -Ø, eller omvänt, i processer som kan ha berört olika ord i skilda varieteter vid olika tidpunkter. Ett sätt att eliminera komplikationen i maskulinum var att generalisera ändelsen (som i färöiska och dalska). Som framgått brukar det i handböcker hävdas att DSG-ändelsen gradvis försvann under den fornsvenska perioden (väl underförstått som en del av kasusböjningens allmänna försvagning). Samtidigt förblir det då oklart hur denna avveckling ska relateras till det komplicerade systemet i maskulinum.

Syftet med föreliggande studie har varit att undersöka dels om ändelsens successiva försvinnande bekräftas, dels huruvida det komplicerade systemet ägde bestå den fornsvenska perioden ut. ÄVL utgör undersökningens utgångsläge, och

även de två 1300-talstexterna, MB och KL, har tämligen konsekvent *i-/e*-ändelse i M1/N samt *Ø*-ändelse i M2. Den kanske intressantaste texten i sammanhanget är SK eftersom den tycks vederlägga Dsg-ändelsens försvinnande i sen fornsvenska; tvärtom är ändelsen på grund av en viss generaliseringstendens – dvs. hyperkorrekt ändelse i M2 – ibland mer framträdande i SK än i de äldre texterna. Gen. (GVB) slutligen kännetecknas av växlingen mellan ett gammalt och ett nytt grammatiskt system. Det är ändå påfallande hur säker den fornsvenska grammatiken är – när den används – inklusive känslan för M2; *Ø*-ändelsen i ”Blås man ock i basun i enom stad” (Amos 3:6) är sålunda inte ett tecken på fornspråkets försvinnande i GVB utan på dess fortlevnad. Det är för övrigt detta som avses med artikelns möjligen något kryptiska rubrik, det vill säga att ”fara åstad” (< av stad) bevarar den fornsvenska dativformen i lika hög grad som ”gå man ur huse”.

I det sammanlagda resultatet har ungefär 95 % av orden i M1+N ändelse medan 95 % i M2 har *-Ø*; dvs. skillnaden mellan de två grupperna upprätthålls alltså i de här undersökta texterna. Undersökningens grundval är dock begränsad, och beläggen är få (eller saknas helt) för flera av exempelorden i några av texterna. Dessutom är det främst tack vare två högfrekventa ord – Dsg *gudhi* respektive *stap* – som distinktionen mellan M1 och M2 framträder tydligt. Vidare har kasusmässigt icke entydiga ändelselösa belägg efter prepositioner som tar både ackusativ och dativ (*for* m.fl.), eller efter verb med vacklande kasusstyrning, lämnats obeaktade. Om dessa räknats in hade andelen oböjda ord i M1/N blivit högre (och naturligtvis också i M2 men det hade i så fall balanserat resultatet i motsatt riktning).

Primärmaterial

Biblia. Thet är all den Helga Skrift på svensko. Faksimilutgåva (1995) av Brittiska bibelsällskapets utgåva från 1873. Skellefteå: Artos.
Kristoffers landslag: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>
Pentateuchparafrasen: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>
Själens kloster: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>
Äldre västgöotalagen: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>
Konungastyrelsen: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>

Litteratur

Bergman, Gösta. 1980. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Prisma.
Delsing, Lars-Olof. 2014. ”Stora katastrofen – med för- och efterskalv: Om kasussammanfallet i fornsvenska”. I: Maria Bylin et al. (red.): *Studier i svensk språkhistoria 12: Variation och förändring*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis. S. 27–46.
Føroyisk orðabók. 1998. Jóhan Hendrik W. Poulsen et al. Tórshavn: Føroya fróðskaparfelag.
Gestsdóttir, Hólmfríður. 1998. ”Athugun á hegðan sterkra karlkynsorða í þágufalli eintölu”. Examensarbete vid Íslands universitet.

- Guðmundsson, Valtýr. 1922 [1983]. *Íslandsk Grammatik*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Harðarson, Jón Axel. Utan ártal. ”Söguleg beygingarfræði”. Stencilerat läromedel. Reykjavík: Íslenskudeild við Háskóla Íslands.
- Hesselman, Bengt. 1948. *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria I*. Uppsala och Stockholm: Bonniers.
- Haugen, Einar. 1982. *Scandinavian Language Structures*. Tübingen: Max Niemayer Verlag.
- Johnson, Raket. 2003. *Skrivaren och språket. Skriftspråksbruk, kasus och vokaler i medeltidsbrev på svenska*. Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Kock, Ernst A. 1915. *Altgermanische Paradigmen*. Lund: Gleerup.
- Krause, Wolfgang. 1971. *Die Sprache der urnordischen Runeninschriften*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Levander, Lars. 1928. *Dalmålet – Beskrivning och historia II*. Uppsala: Appelbergs.
- Lockwood, W.B. 1955. *An Introduction to Modern Faroese*. København: Munksgaard.
- Mitchell, Bruce & Robinson, Fred C. 1992. *A Guide to Old English*. Fifth edition. Oxford: Blackwell.
- Noreen, Adolf. 1904. *Altschwedische grammatik*. Halle: Max Niemayer.
- Noreen, Adolf. 1913. *Geschichte der nordischen Sprachen. Besonders in altnordischer Zeit*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Pettersen, Egil. 1991. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450-1550. Bind II Morfologi*. Bergen: Alma mater forlag AS.
- Pettersson, Gertrud. 2005. *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.
- Pipping, Hugo. 1913. *Äldre västgötalagens ordsfatt*. Helsingfors: Finska litteratursällskapet.
- Reinhammar, Maj. 1973. *Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Ringmar, Martin & Eva Olander. 2018. ”Friskt liv i akkusativ? En rapport från akkusativens sista fastlandsfäste: Våmhus/Orsa/Ore”. I: Daniel Sävborg et al. (red.): *Språkmöte och språkhistoria*. Studier i svensk språkhistoria 15. Tartu: University of Tartu Press. S. 228–241.
- Schlyter, C. J. 1877. *Ordbok till Samlingen af Sveriges Gamla Lagar*. Lund: Gleerup.
- Seip, Didrik Arup. 1931. *Norsk språkhistorie – til omkring 1370*. Oslo: Aschehoug.
- Sigurðsson, Halldór Á. 2005. ”Ísländsk substantivböjning”. Stencilerat läromedel. Lund: Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Skrzypek, Dominika. 2005. *The Decline of Nominal Inflection in Old Swedish. The Loss of Dative Case*. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Sjögren, Gunnar. 1949. *Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526–1541*. Lund: Gleerup.
- Ståhle, Carl Ivar. 1970. *Svenskt bibelspråk från 1500-tal till 1900-tal*. Stockholm: Läromedelsförlaget.
- Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket I-III*. Lund: Berlingska boktryckeriet.
- Thráinsson, Höskuldur et al. 2012. *Faroese – An Overview and Reference Grammar*. Second edition. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag.
- Wendt, Bo-A. 1997. *Landslagsspråk och stadslagsspråk. Stilhistoriska undersökningar i Kristofers landslag*. Lund: Lund university press.
- Wessén, Elias. 1965. *Svensk språkhistoria – I. Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Wollin, Lars. 1991. "Bibeln och språknormen". I: Christer Åsberg (red.): *Språket i bibeln och bibeln i språket*. Stockholm: Norstedts. S. 32–50.
- Åkerberg, Bengt. 2012. *Älvdalsk grammatik*. Under medverkan av Gunnar Nyström. Älvdalen: Ulum Dalska.

Ord för det okända

Om lexikalisk utveckling i 1700-talsentomologi

Lena Rogström

1. Inledning

Svenskt 1700-tal beskrivs ofta som naturvetenskapens sekel med Carl von Linné som den starkast lysande fixstjärnan. Genom nya vetenskapliga upptäckter skulle lanthushållningen och ekonomin byggas upp och erbjuda nytt välstånd till Sveriges svältande folk och utarmade land (Lindroth 1967:1–11). Naturvetenskap, merkantilism och nyttotänkande gick hand i hand (Johannisson 1980:110) och *Kungliga Vetenskapsakademien* (KVA), inrättad år 1739 med bl.a. Linné som en av initiativtagarna, blev det nav kring vilket de naturvetenskapliga landvinningarna cirkulerade (Lindroth 1967:220). En viktig framgångsfaktor var den skriftserie som också inrättades år 1739, och som kom att få namnet *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar* (KVAH) (Lindroth 1967:111–132). De rön som publicerades skulle vara empiriskt underbyggda och tjäna syftet att utveckla vetenskapen. Publikationsspråket var svenska i stället för latin, vilket ytterligare tjänade nyttan och underlättade spridningen av kunskap (Fries 1996:88).

Carl von Linné blev KVA:s första preses och därmed ansvarig för utgivningen av det första häftet av skriftserien. I sitt presidietal *Tal, om märkvärdigheter uti insecterna* (1739) valde Linné att tala om ett dittills nästan helt utforskat ämne, nämligen entomologin. ”Här är ett fält för alla Curieuse som vilja se under och något nytt det ingen förr sedt” utlovar han storslaget (1739:15). Linné lyckades på detta sätt skapa stort intresse för de försummade insekterna (Rogström 2020:23 f.), och Sverige blev snabbt ett välkänt land i entomologiska kretsar med KVAH som den primära informationskanalen för svensk entomologisk forskning (Lindroth 1967:288)

Insekter har alltid varit oerhört viktiga för lantbruket, både som pollinatörer men också som skadedjur. Varför var de då så utforskade? En uppfattning ända sedan Aristoteles dagar var att de, i likhet med en mängd andra lågt stående djurarter, antogs förmera sig via s.k. *uralstring* i allehanda smuts och ruttet kött. Insekternas stora avstånd från de högsta stegen på utvecklingstrappan närmast Gud gjorde dem därför inte särskilt intressanta att undersöka (Wingård 2021:208 ff.; se också Lindroth 1939). Sambandet mellan larver och vuxna insekter var därför länge utforskat (Forshage 2016:59 f.), och metamorfosen – insekternas livscykel – ett okänt forskningsfält ända fram till slutet av 1600-talet då bl.a. mikroskopets utveckling innebar att uralstringen kunde ifrågasättas och blev intressantare att studera. Helt motbevisad blev uralstringsteorin dock först mot slutet av 1800-talet

(Wingård 2021:210.) Den förändrade synen på entomologi kan därmed ses som ett begynnande paradigmskifte i svensk naturvetenskap under 1700-talet, med metamorfosen som ett helt nytt forskningsfält.

I projektet *Med nyttan för ögonen – om lexikalisk etablering i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar*¹ läggs den tidiga entomologins ordförråd under luppen. Ämnet motiveras just av att entomologin var ett nytt vetenskapligt fält med nya upptäckter som konceptualiserades och krävde nya lexikaliska beteckningar. Därvidlag erbjuder KVAH ett stort, utforskat textmaterial för lexikaliska studier om hur svenskt, vetenskapligt ordförråd konventionaliserades.

Föreliggande studie har syftet att ur ett kognitivt perspektiv beskriva hur beteckningar för insektens metamorfos konventionaliseras inom KVA och KVAH. Närmast följer en beskrivning av det teoretiska ramverket samt metodiska överväganden. En genomgång av materialet följs av själva undersökningen och slutligen summeras iakttagelserna.

2. Lexikologisk förändring ur ett kognitivt perspektiv

Ett grundantagande i kognitiv språk teori är att språkförändringar uppstår i faktiskt språkbruk – att de är *bruksbaserade* (Langacker 1987:46). Geeraerts (2010a) uttrycker sig på följande vis om lexikalisk förändring:

Words die out because speakers refuse to choose them, and words are added to the lexical inventory of a language because some speakers introduce them and others imitate these speakers; similarly, words change their value within the language because people start using them in different circumstances. (Geeraerts 2010a:265)

I denna undersökning är det 1700-talsentomologerna som i sitt språkbruk, åtkomligt i texterna i KVAH, introducerar nya ord och uttryckssätt som kan accepteras eller förkastas av språksamfundet. De lexikaliska val som studeras ger därför denna undersökning ett *onomasiologiskt* perspektiv (Geeraerts et. al 1994:3). De specifika frågor som ställs i undersökningen är vilka av dessa lexikaliska val som konventionaliseras, hur de varierar och vad variationen i så fall beror på.

Undersökningen bygger därmed på ytterligare två utgångspunkter inom kognitiv semantik: samspelet mellan *befästning*, *konventionalisering* och *frekvens* (Schmid 2020) samt antagandet om *kategoriers diffusa gränser* (Croft & Cruse 2004:76 ff.; Geeraerts 2010a:185 f.).

Den första utgångspunkten behandlas ingående av Schmid (2020, främst kap. 7 och 11) och kan kort beskrivas som att enskilda språkbrukare *befäster* en lexikal enhet i sina mentala lexikon, och att ett frekvent bruk av enheten kan resultera i att den sprids i språksamfundet för att slutligen *konventionaliseras* i det allmänna språkbruket.

¹ Jag riktar härmed ett tack till *Erik Wellanders fond* för ekonomiskt understöd till detta projekt.

Den andra utgångspunkten innebär att språket liksom verkligheten ses som ett kontinuum med diffusa gränser, vilket får betydelse för hur lexikala enheter avgränsas gentemot varandra uttrycksmissigt. I kognitiv grammatik förutsätts olika medlemmar i en viss lexikal kategori – *husdjur*, *hund*, *tax* – förhålla sig på olika avstånd till en central *prototyp*, som besitter de mest kännetecknande dragen för kategorin i fråga, och som ofta framkallar en *gestalt*, dvs. en föreställning om en fysisk form som prototypen har (Geeraerts 2010a:200). Prototypens lexikala beteckning ligger i sin tur oftast på *basnivån* i en hierarkisk uppställning över beteckningar för medlemmar i kategorin. Ett sådant basnivåord är *hund*, vars mer specifika beteckningar (*grythund*, *tax*) och mer generella beteckningar (*husdjur*, *djur*) omgärdar basnivån i sinsemellan hyponyma relationer. Basnivåorden lärs in snabbare, används mer frekvent och har ett högre uppmärksamhetsvärde än andra ord – de är mer *onomasiologiskt salienta* (ibid.). Lexikala enheter som man ofta lägger märke, t.ex. för att de betecknar prototypiska referenter, anses vara lättare att lära sig än lexikala enheter som betecknar mindre centrala referenter i samma kategori (ibid.).

Också pragmatiska faktorer påverkar valet mellan olika lexikala enheter och deras möjlighet till befästning och konventionalisering (Grondelaers et. al 2010:995 f.). I denna studie uppmärksammas främst faktorerna *språkval* och *krav på vetenskaplighet*. KVAH:s beslut att använda svenska som publiceringsspråk medförde nya utmaningar att hitta andra beteckningar än de latinska², vilket bör ha reducerat möjliga lexikala val. Också entomologins vetenskapliga utveckling bör ha påverkat ordförrådet genom ett ökande behov av mer entydigt definierade lexikala enheter med mindre polysem betydelsestruktur och färre homonymer.

De lexikala enheter som studeras i denna undersökning tillhör alla kategorin METAMORFOS, som i sin tur har delats in i underkategorierna ÄGG, LARV, PUPPA och INSEKT. Beteckningarna för begreppen som bildar kategorierna kallas *synonymer* och *närsynonymer*. Som synonymer räknas de lexikala enheter som har överlappande grundbetydelser men som skiljer sig åt beträffande t.ex. stilistiska nyanser eller genretillhörighet, såsom *insekt* – *kräk*. Närsynonymerna har hyponyma betydelserelationer men används i sammanhanget synonymt (Geeraerts 2010b:828 f.; Soares da Silva 2015:201 ff.). Ett exempel är beteckningen *rövare* för det överordnade *larv*, där den synonyma användningen består i att *rövare*, förutom att den är en skadeinsekt, också är en larv.

² Jag kommer i resten av framställningen använda beteckningen *svensk* för lexikala enheter som har nordiskt eller germanskt ursprung och *latinsk* för beteckningar av grekiskt-latinskt ursprung.

3. Material och genomförande

Tillgången till stora, elektroniskt tillgängliga textmaterial har medfört att frekvensbaserade undersökningar blivit möjliga att genomföra inom allt fler områden (Bybee 2007:7). KVAH finns tillgängliga digitalt (www) men är inte möjliga att söka i datamaskinellt. Jag har därför manuellt skrivit in ett material bestående av entomologiska rön som ligger till grund för undersökningen.³ Materialet består av 85 texter. Tre texter är presidietal (Linné 1739; de Geer 1744; 1754) och 82 texter är rön ur KVAH. Storleken på materialet är ca 122.000 ordförekomster (tokens). Texterna är skrivna av sammanlagt tolv författare mellan 1739 och 1828. Den borte gränsen är vald eftersom intresset för naturvetenskap då mattats av (Johannisson 1980:114 f.), vilket också syns i tillgång på entomologiska texter i KVAH.

De lexikala enheterna har främst excerperats genom närläsning i samband med inskrivningen och antalet ordförekomster räknats med konkordanssökningar. På så sätt har synonymer och närsynonymer för begreppen i de olika kategorierna tagits fram. Beteckningar för släkten (*humla*) och arter (*husfluga*) har inte inkluderats. Beläggen redovisas med absoluta tal och, där så befunnits möjligt, med relativ frekvens.

I framställningen används VERSALER för kategorier och *kursiv* stil för de enskilda lexikala enheterna (ibland kallade *ord*). Betydelser sätts inom enkla apostrofer: 'ägg'. Ortografin i exempel följer den ursprungliga stavningen, annars används standardsvensk ortografi.

4. Undersökning

a. Kategorin METAMORFOS

Metamorfos är ett ursprungligen grekiskt ord som i svensk översättning betyder 'förvandling'. I undersökningsmaterialet används beteckningarna *förvandling* och *metamorfos* för METAMORFOS (Tabell 1).

Tabell 1. Beteckningar för METAMORFOS (absoluta tal).

Beteckning	1739– 1749	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799	1800– 1828
förvandling	13	12	16	15	23	6	4
metamorfos	1	–	–	–	1	–	2

Förvandling är långt vanligare *metamorfos*, som 1739 används en gång av Linné i hans presidietal som ett rent lånord: *metamorphosis*. Mot slutet av perioden

³ Under 2022 har ett antal volymer gjorts elektroniskt sökbara inom ramen för ett pilotprojekt finansierat av Centrum för Digital Humaniora vid Göteborgs universitet 2021–2022.

återkommer *metamorfos* i samband med att artbeskrivningarna börjar skrivas på latin. Idag är *metamorfos* konventionaliserat i vetenskapligt språk, men stickprov i KVAH visar att *förvandling* var vanligast också långt efter 1828.

b. Kategorin ÄGG

Metamorfosens första stadium betecknas uteslutande med ordet *ägg* (321 ex.), i några fall också som ordbildningselement: *ägg-alster*; *äggläggning*. *Ägg* är fortfarande det konventionaliserade uttrycket.

c. Kategorin LARV

När ägget är kläckt går insekten in i larvstadiet. Beteckningen *larv* förekom redan tidigare i zoologin, men i denna undersökning är den lexikala enheten *mask* nästan sex gånger vanligare (689 belägg gentemot 121) (se Tabell 2). *Rövare* och *skridfä* är endast marginellt använda med 6 respektive 4 belägg.

Tabell 2. Beteckningar för LARV. Absoluta tal och relativ frekvens inom parentes.

Beteckning	1739– 1749	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799	1800– 1828
mask rel. frekv.	152 (0,98)	157 (0,88)	138 (0,97)	140 (0,91)	79 (0,57)	22 (0,59)	1 (0,06)
larv rel. frekv.	0 –	21 (0,12)	5 (0,03)	10 (0,07)	57 (0,41)	14 (0,38)	14 (0,93)
rövare	0	0	1	3	1	1	0
skridfä	3	0	1	0	0	0	0

Den relativa frekvensen för beläggen visar att *larv* ökar på bekostnad av *mask* mellan 1770- och 80-talen, även om antalet ordförekomster minskar totalt. Denna tendens går också att urskilja i materialet där vissa författare verkar göra en åtskillnad på *mask* och *larv* så att *mask* används i svenskspråkig kontext och *larv* i (naturligtvis) latinsk men också generellt sett mer vetenskaplig kontext vilket ses i följande exempel: ”Det är nogsamnt bekant, at mångahanda maskar, hälst larver af Phalæneslägtet, ödelägga Bistockar” [min understrykning] (Bjerkander 1775:262).

Larv är den konventionaliserade beteckningen i dag och *mask* används inte längre som en beteckning för 'larv', utan har i den betydelsen endast överlevt i vissa sammansättningar såsom *kålmask*, *hallonmask* och *likmask*.

d. Kategorierna PUPPA och KOKONG

I stadiet mellan larv och insekt infaller puppstadiet. Larven spinner då in sig i en kokong i vilken den som puppa utvecklas till en fullständig insekt. Synonymerna för såväl *puppa* som *kokong* är många i materialet, vilket tyder på att puppstadiet inte haft någon given beteckning utan snarare varit föremål för en lexikalisk etablering. En orsak till detta kan vara att kunskapen om metamorfosen som fenomen ökade i

takt med att entomologin utvecklades som vetenskap, och att behovet av lexikala enheter därmed också förändrades.

Både kokonger och puppor benämns ofta *puppa* i materialet och de båda kategorierna verkar från början ha varit en och samma. Det går dock att successivt urskilja utvecklingen av två skilda betydelser: 'larv' och 'kokong'.

För 'larv' används 10 olika lexikala enheter totalt 137 gånger, här angivet i storleksordning: *puppa* (88); *vild-skråpuk* (17); *skråpuk* (16); *linding* (6); *chrysalis* (4); *nympha* (2); *docka* (1); *fjärilskråpuk* (1); *maskar eller skråpukor* (1); *skråpuken eller puppan* (1). *Puppa* används över hela perioden och *skråpuk* används mellan 1750–1789. Dessa båda beteckningar kan således ses som lite mer frekventa än de andra som ibland bara används under en kortare period, t.ex. *chrysalis* och *nympha* (1739–1745).

För betydelsen 'kokong' förekommer än flera beteckningar, vilket indikerar en lexikalisk lucka. Förstabelägget för *kokong* är i SAOB (K1823) hämtat från KVAH (1745), så beteckningen var uppenbarligen inte okänd. Ordet förekommer ändå inte i mitt material, och blir inte särskilt frekvent i KVAH förrän 1848 då Wahlberg använder ordet *cocoon*: ”Här omgifver sig hvarje larv snart med en af slem bildad, något genomskinlig, hvit, glanslös och skör, cylindrisk hylsa, eller så kallad cocoon, 3/4 tum lång” (Wahlberg 1848:324). (Se också Rogström 2019:23.)

Synonymerna för 'kokong' är 28 till antalet med sammanlagt 119 ordförekomster: *aurelier* (1), *aurelier eller puppor* (2); *förvandlingshus* (2); *förvandlingshylsa* (5); *hud* (18); *hylsa* (3); *hylsa eller linda* (1); *hölsta eller puppa* (1); *linda eller puppa* (1); *lindning* (6); *maskhud* (1); *puppa* (47); *puppan eller däckan* (1); *puppans hud* (1); *puppehud* (4); *puppeskal* (6); *puppeskinn* (2); *silkesbon* (1); *silkesboning* (1); *silkeshus eller puppa* (1); *silkeslindning* (1); *skal* (2); *skalet av puppan* (4); *skalet eller huden* (1); *skråpuk eller masque* (2); *väv* (2); *vävnad* (1); *överdrag* (1). Både *puppa* och *skråpuk* används för 'larv' och 'kokong', dvs. de är båda polysema. *Lindning* ('kokong') uppvisar stor formlikhet med *linding* ('puppa'), vilket kan vara en tillfällighet.

Lexikala enheter som *hud*, *hylsa*, *skal* och *skinn* är vanliga och visar att författarna urskiljer kokongens funktion att kapsla in ett innehåll. Också *silke* är vanligt, vilket säkert hör samman med att kokonger ofta är spunna av just silke, som också var av stor ekonomisk betydelse vid denna tid. (Belägget på *kokong* ur SAOB kommer från ett rön om att odla mullbärsträd i Sverige.)

e. Kategorin INSEKT

I det sista skedet i metamorfosen förvandlas puppan till en fullvuxen insekt. I Tabell 3 listas de vanligaste beteckningarna för INSEKT över tid, vilket tydligt visar att *insekt* varit vanligast under hela perioden, jämsides med viss användning av *djur* och *kräk*. *Yr-fä* används endast sporadiskt.

Tabell 3. De tre vanligaste beteckningarna för INSEKT (absoluta tal och relativ frekvens).

Beteckning	1739– 1749	1750– 1759	1760– 1769	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799	1800– 1828
insekt (675) rel. frekv.	343 (0,73)	140 (0,56)	42 (0,56)	34 (0,66)	46 (0,82)	14 (0,82)	56 (0,82)
djur (183) rel. frekv.	81 (0,17)	70 (0,28)	12 (0,16)	8 (0,16)	5 (0,09)	0 –	7 (0,10)
kräk (108) rel. frekv.	39 (0,08)	38 (0,15)	20 (0,27)	4 (0,08)	4 (0,07)	2 (0,12)	1 (0,01)
yr-fä (10)	1	1	1	5	1	1	0

Den relativa frekvensen visar att *insekt* under hela perioden varit frekvent använt med en viss minskning under 1750- och 1760-talen då *djur* och *kräk* ökade något, kanske som ett utslag av försöken att försvenska det latinskt baserade vetenskapliga språket.

5. Sammanfattning

Denna undersökning har ur ett onomasiologiskt perspektiv undersökt ett entomologiskt ordförråd från 1700-talet för att visa vilka lexikala enheter som konventionaliserats, om de varierat och vad det i så fall beror på.

Resultaten visar att de fem undersökta kategorierna visar lite olika etableringsmönster. Två av dem, ÄGG och INSEKT, har konventionaliserade beteckningar i form av *ägg* och *insekt* redan vid undersökningsperiodens början. *Ägg* har i materialet ingen konkurrerande synonym alls, medan *insekt* till viss del varierar med *kräk* och *djur*. *Ägg* är ett prototypiskt basnivåord utan inhemska synonymer och kan framkalla en *gestalt*, vilket förklarar ordets totalt ohotade status. *Insekt* är också ett basnivåord, om än med latinskt ursprung, och kan också framkalla en *gestalt*. Ordens tidiga konventionalisering och höga frekvens ligger troligen till grund för det stabila bruket.

För LARV har beteckningen *mask* hög frekvens hela perioden. *Mask* ersätts egentligen inte av *larv* förrän efter undersökningsperiodens slut. *Masken* uppfattas fortfarande som en prototyp för ryggradslösa, krälände, benlösa djur av kortare längd, vilket troligen är orsaken till den frekventa användningen av beteckningen, kanske förstärkt av det svenska språkravet. Att beteckningen senare ändras till *larv* kan förklaras genom den vetenskapliga utveckling som entomologin genomgick då både den systematiska indelningen av vissa insektsklasser förändrades, samtidigt som latinet tog över som skriftspråk. Både *mask* och *larv* kan sägas vara prototyper på basnivå om än med olika språkligt ursprung. Båda kan vara *gestalter*. Till skillnad från ägg och insekter har de dock undergått en vetenskaplig omkategorisering där *larv* nu är den vetenskapliga beteckningen och *mask* den allmänspråkliga.

Den polysema användningen av *puppa* för både 'larv' och 'kokong' förklaras rimligen av att entomologerna haft svårt att studera utvecklingsprocessen i kokongen och att förstå de olika beståndsdelarnas funktion. Uppgiften komplicerades ytterligare av att vissa höljen utgörs av larvens egna förhårdnade hud, s.k. *puparium*. Här har alltså två faktorer samverkat: svårigheten att urskilja vad som är de rent fysiska beståndsdelarna i puppan (kognitiv saliens) och den onomasiologiska svårigheten att omkategorisera PUPPA till PUPPA och KOKONG. Den mest salienta beteckningen både kognitivt och onomasiologiskt, *puppa*, användes därför länge för både den förpuppade larven och för dess hölje, och utvecklingen av PUPPA och KOKONG illustrerar svårigheten att dra gränser mellan olika kategorier. Den omfattande onomasiologiska variationen pekar på en lexikal lucka som först efter 1848 ersätts av *kokong*, trots att detta ord bevisligen gjort entré i svenskan redan 1745 men då troligen bara varit befäst hos enstaka författare.

METAMORFOS har idag *metamorfos* som den konventionaliserade beteckningen, men ordet börjar inte synas i texterna förrän under senare hälften av 1800-talet. Troligen ersattes det mer frekventa, men polysema, *förvandling* med *metamorfos* när latinet återtog den språkliga dominansen och kategorins vetenskapliga funktion fastlagts.

Ur ett teoretiskt perspektiv visar resultaten på ett samspel mellan olika grad av konventionaliserade beteckningar för kategorier vars gränser till viss del förändras i takt med att entomologin som vetenskap utvecklas. Exempel på detta är att *mask* ersätts av *larv*, och att PUPPA utvecklas till två angränsande kategorier där gränserna fortfarande är suddiga, t.ex. beträffande *puparier* där kokongen utgörs av den förpuppade larvens hud och därmed rent fysiskt övergår från en kategori till en annan under puppstadiet.

Den vetenskapliga utvecklingen etablerade nya vetenskapliga definitioner och omkategoriseringar varvid skillnader mellan allmänspråk och fackspråk i kategorier uppstod; skillnader som inte alltid uppmärksammas i det allmänna språkbruket. Gissningsvis kallar gemene man fortfarande *kokong* för *puppa*.

Undersökningen har således visat att den lexikala utvecklingen för kategorin METAMORFOS och dess underkategorier går att beskriva med hjälp av kognitiv teoribildning, även om materialet inte låter sig lånas till frekvensberäkningar. De lexikala faktorerna i relation till den vetenskapliga utvecklingen har haft störst betydelse för konventionaliseringen av de lexikala enheterna, medan kravet på svenska som publiceringsspråk förefaller ha haft en underordnad betydelse.

Beteckningar som redan från början varit starkt konventionaliserade och lexikalt entydiga (*ägg*, *insekt*) har inte påverkats, medan beteckningar som varit konventionaliserade men utsatta för förändringar beroende på vetenskaplig utveckling (*mask*, *puppa*) och/eller semantisk flertydighet (*puppa*, *förvandling*) ersatts av andra beteckningar (*larv*, *kokong*, *metamorfos*). KVA:s uttalade strävan att främja svenskan som vetenskapligt språk verkar då ha fått stå tillbaka för latinets större möjligheter till lexikal entydighet. Förhoppningsvis kan fortsatta studier av liknande art kasta mer ljus över 1700-talets naturvetenskapliga ordförråd, där mycket fortfarande är okänt.

Litteratur

- Bjerkander, Clas (1775): Berättelse Om Maskar af Fluge-slägtet (*), såsom skadelige för Bien; inlemnad af Clas Bjerkander. *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar*. Stockholm. S. 260–262.
- Bybee, Joan (2007): Introduction. I: J. Bybee (red.), *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford University Press, Oxford. S. 5–22.
- Croft, William & D. Alan Cruse (2004) *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- de Geer, Carl (1744): *Tal om nyttan, som insecterne och deras skärskådande, tilskynda oss*. Stockholm.
- de Geer, Carl (1754): *Tal om insecternas alstring, hållit för kongl. svenska vetenskaps akademien, den 26 jan. 1754*. Stockholm.
- Forshage, Mattias (2016): Bjerkander – En västgötaentomolog. *Entomologisk Tidskrift* 137. S. 59–60.
- Fries, Sigurd (1996): Lärdomsspråket under frihetstiden. I: L. Moberg & M. Westman (red.), *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. Norstedts, Stockholm. S. 88–103.
- Geeraerts, Dirk, Stefan Grondelaers & Peter Bakema (1994): *The structure of lexical variation. Meaning, naming and context*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Geeraerts, Dirk (2010a): *Theories of Lexical Semantics*. Oxford University Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk (2010b): Lexical variation in space. I: P. Auer & J.E. Schmidt (red.), *Language and Space. An international handbook of linguistic variation. Volume 1. Theories and methods*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York. S. 821–837.
- Grondelaers, Stefan, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts (2010). Lexical Variation and Change. I: D. Geeraerts & H. Cuyckens (red.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, New York. S. 988–1012.
- Johannisson, Karin (1980): Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal. *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 79/80. S. 109–126.
- Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar*
<<https://hosting.devo.se/kvah/search.html>> [Tillgänglig 1 juni 2022.]
- Langacker, Ronald W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Lindroth, Sten (1939): Uralstringen. Ett kapitel ur biologins äldre historia. *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 39. S. 159–192.
- Lindroth, Sten (1967): *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818. I. Tiden intill Wargentins död (1783)*. Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm.
- Linné, Carl von (1739): *Tal om märkvärdigheter uti insecterna*. Stockholm.
- Rogström, Lena (2019): Fackordförråd i Kungl. Vetenskapsakademiens Handlingar. En pilotstudie med fokus på entomologi 1739–1854. Rapport. GU-ISS 2019:1.
<<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/58626>> [Tillgänglig 1 juni 2022.]
- Rogström, Lena (2020): Ett fält för de nyfikna. Textens betydelse för den tidiga entomologin i Sverige – Linné, De Geer och Bjerkander. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2020. S. 23–56.
- Schmid, Hans-Jörg (2010): Does frequency in text instantiate entrenchment in the cognitive system? I: D. Glynn & K. Fischer (red.), *Quantitative Methods in Cognitive Semantics. Corpus-Driven Approaches*. De Gruyter Mouton, Berlin. S. 101–133.

- Schmid, Hans-Jörg (2020): *The Dynamics of the Linguistic System. Usage, Conventionalization, and Entrenchment*. Oxford University Press, Oxford.
- Soares da Silva, Augusto (2015): Competition of Synonyms through time. Conceptual and social salience factors and their interrelations. *Catalan Journal of Linguistics* 14. S. 199–218.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (1898–). Gleerups, Lund.
- Wahlberg, Peter Fredrik (1848): Ytterligare bidrag till kännedom om Svamp-myggan *Ceroplastus sesioides*. *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar*. Stockholm. S. 317–327.
- Wingård, Rikard (2021): Barock zoologi. Ktonisk distansering i Haquin Spegels *Guds verk och hwila*. *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia* 2020. S. 207–226.

Om skriftspråklighet och automatiserad syntax i äldre och modern svenska

Adrian Sangfelt

1 Inledning

En allmänt vedertagen åsikt bland lingvister är att talspråk och inte skriftspråk är det grundläggande kommunikationsmediet (se t.ex. Linell 2005:28). Alla mänskliga kulturer besitter ett talspråk, och när små barn tillägnar sig ett språkssystem sker detta alltid med tal och inte skrift som input. För syntaxhistorisk forskning finns emellertid en oundgänglig fördel med skriftspråkligt material – till skillnad från talet är skriften statisk, och yttranden i skrift kan bevaras genom tid och rum. Så var inte fallet för talspråk före de teknologiska landvinningarna i slutet av 1800-talet. Detta leder till ett validitetsproblem för oss som är intresserade av syntaxhistoria: hur vet vi att bevarade yttranden avspeglar dåtidens syntax, om det medium vi gör observationer i inte är det grundläggande?¹

Problemet är inte obehandlat inom svensk grammatikhistorisk forskning. En allmän metodologisk redogörelse finns t.ex. i Magnusson (2007:61–75), men framförallt har frågan diskuterats utifrån specifika syntaktiska mönster. Ett återkommande mönster i sammanhanget är ett visst ledföljdskomplex, där något slags bestämning i en verbfras föregår verbet. Typexemplet på en sådan bestämning är ett nominalfrasobjekt, och när ett NP-objekt föregår sitt verb kallar vi det vanligen OV-ledföljd. I (1–2) nedan visar jag två sådana yngre fornsvenska satser; i (1) står ett objekt (understruket) före infinitiv huvudverb (fetstil), och i (2) finns objektet före både huvudverb och hjälpverb. En annan typ av bestämning som påträffas före verb är adverbiala prepositionsfraser. I (3) får vi då (utöver ett till exempel på OV) ledföljden PP-V.

(1)	om tw wilt <u>then bot</u> haffua (Di 81)	OV
(2)	at iak <u>them</u> kenna skall (Di 141)	OV
(3)	for wist will iak konunga skatt <u>aff ider</u> haffua (Di 143)	PP-V

¹ Den forskning jag presenterar här har generöst möjliggjorts genom ekonomiska bidrag från Erik Wellanders fond och Gun Widmarks fond. För kloka kommentarer på tidigare versioner av artikeln tackar jag en anonym granskare och Matilda Edgren.

Det är komplicerat att utförligt redogöra för ledföljdskomplexets historia. För det första behöver man ta ställning till hur varianter av OV-ledföljd, exempelvis typerna i (1) och (2) ovan, förhåller sig till varandra diakront och syntaktiskt. För det andra är det relevant att skilja mellan olika typer av bestämningar, t.ex. NP-objekt och PP-adverbial. Här har olika forskare inte nödvändigtvis gjort på samma sätt (jfr Platzack 1983; Delsing 1999; Petzell 2011; Sangfelt 2019).

Det finns likväl aspekter av utvecklingen som är att betrakta som förhållandevis klarlagda. Empiriskt är det tydligt att de allra flesta bestämningar upphör att stå före verb i texter vid mitten av 1700-talet (se t.ex. Sangfelt 2019:171 f.). Detta inbegriper objekt, men även andra bestämningar som är bundna till verbet, exempelvis predikativ i förhållande till kopulaverb. Undantaget är fria adverbial – exempelvis i formen av en prepositionsfras – och ledföljden PP-V kan fortfarande förekomma i modern svenska.

Som jag antydde ovan råder det även konsensus om att ledföljdskomplexet är intressant i frågan om förhållandet mellan skriftspråklighet och grammatik i äldre tider. Närmare bestämt har varje forskare som studerat utvecklingen på något sätt utgått från att bestämningar före verb är ett mönster som är typiskt för dåtida skriftspråk snarare än talspråk (se vidare avsnitt 2). Sambandet mellan ledföljdskomplexet och skriftspråklighet går dessutom igen för PP-V i modern svenska: Teleman, Hellberg & Andersson (1999 III:492; hädanefter SAG) framhåller att adverbial som inte har formen av ett enkelt adverb ogärna placeras före verb i nutida talspråk.

I denna artikel vill jag diskutera om användningen av PP-V i modern svenska kan sprida ljus över den allmänna förekomsten av bestämningar före verb i äldre svenska, med fokus på deras förmodat skriftspråkliga status. Därmed vill jag även röra vid följande mer övergripande frågeställning: *hur kan data från nutida språk hjälpa oss att bättre förstå förhållandet mellan skriftspråklighet och grammatik i historisk-lingvistiska studier?* Artikeln struktureras på följande sätt: Efter denna inledning sammanfattar jag den tidigare diskussionen om OV-ledföljd som ett skriftspråkspräglat mönster (avsnitt 2), och försöker därefter analysera *skriftspråklighet* och relaterade begrepp (avsnitt 3). I avsnitt 4 presenterar jag studien om PP-V i modern svenska, och slutligen diskuteras den allmänna frågeställningen i avsnitt 5.

2 OV som skriftspråksfenomen?

I en artikel av detta omfång finns tyvärr ingen möjlighet att ge en rättvis bild av den komplexa diskussionen om OV och relaterade ledföljders samband med stil och skriftspråklighet. Diskussionen har pågått länge, och det finns flera aspekter

jag måste bortse från.² Jag kommer här att utgå från fyra arbeten som utförligt diskuterat frågan sedan början av 1980-talet: Platzack 1983; Delsing 1999; Petzell 2011 och Sangfelt 2019. Alla dessa studier förenas av en strävan att empiriskt motivera varför eller varför inte olika typer av OV och relaterade ledföljder ska ses som i princip skriftspråksspecifika under en viss period i svenskans historia.

I de ovan nämnda studierna är forskarna i grunden överens om själva den empiriska situationen i äldre texter, men ändå presenterar de väsensskilda tolkningar av den. Alla menar att OV är klart ovanligare i texter som på oberoende grunder kan antas avspegla äldre tiders talspråk bättre än en genomsnittlig text från samma tidsperiod, åtminstone från 1600-talet och framåt. Ett typexempel på en sådan text som spelat en stor roll i diskussionen är Agneta Horns memoarer *Beskrivning över min vandrings tid* (ca 1657), som är starkt påverkad av adelns talspråk i och kring Mälardalen vid mitten av 1600-talet.

OV är alltså mycket ovanligt hos Horn.³ Platzack (1983) och Delsing (1999:216 f.) ser detta som evidens för att OV vid denna tidpunkt inte alls användes produktivt i talspråk, och inte heller var en del av den grammatik som dåtidens människor använde för att tala. Petzell (2011) och Sangfelt (2019) tar snarare fasta på att OV ändå påträffas hos Horn: beläggen antyder att OV var sällsynt men inte omöjligt i dåtidens talspråk och fortfarande en del av Horns grundläggande grammatik.

Således råder det konsensus om en koppling mellan OV och skriftspråklighet i äldre svenska. Skillnaden ligger i om man av detta drar slutsatsen att OV är ogrammatiskt i ett grundläggande språkssystem eller om man inte ser någon motsättning i att strukturen är grammatisk och skriftspråklig. Förhållandet mellan *skriftspråklig* och *grammatisk* är uppenbarligen centralt.

3 Skriftspråklig eller skriftspråksspecifik – grammatisk eller ogrammatisk?

Grammatik är ett begrepp som kan betyda tämligen skilda saker för moderna lingvister. För en formell/generativ grammatiker är ett grundläggande språkssystem snävt avgränsat – en människas grammatik består av abstrakta kombinationsprinciper, som inte innehåller semantisk eller pragmatisk information. Systemet lärs in i tidiga barnår, och därefter ska det inte förändras nämnvärt av den språkanvändning en människa utsätts för under sitt liv. För en funktionell/bruksbaserad grammatiker innehåller en människas grundläggande språkssystem

² En aspekt som jag inte tar upp är att olika varianter inom ledföljdskomplexet stundtals har tillskrivits skilda stilistiska värden. OV-ledföljd där det finita verbet typiskt står sist i en bisats (2) har setts som särskilt skriftspråkpräglad (se t.ex. Delsing 1999:214). Det är även så att denna ledföljd inte alltid ingått i kategorin OV; i snäv bemärkelse har OV kunnat syfta på ett objekt mellan finit och infinit verb (jfr här t.ex. Delsing 1999:155 ff.).

³ Det är förstås relevant att fråga sig vad ”mycket ovanligt” betyder i sammanhanget. Sangfelt (2019:256) räknar till sammanlagt 31 belägg på OV i Horns verk, som är ca 40 000 ord långt. I förhållande till VO-ledföljd uppskattar Delsing (1999:216) andelen OV hos Horn till knappt 1,3 procent. Delsing (1999) har dock en snävare förståelse av kategorin OV än Sangfelt (2019).

också semantisk och pragmatisk information. Systemet kunde exempelvis specificera att en struktur hellre används i en skriftspråklig än i en talspråklig kontext.⁴

Man kunde misstänka att de skilda åsikter som finns om OV-ledföljdens grammatiska status hänger ihop med att forskare tillskriver begreppet grammatik olika egenskaper. Så är nog emellertid inte fallet. Platzack (1983), Delsing (1999), Petzell (2011) och Sangfelt (2019) utgår samtliga från ett generativt perspektiv på grammatik; när någon menar att OV ingår eller inte ingår i människors grammatik bör avses att OV finns eller inte finns i det abstrakta kombinationssystemet, där ett mönster i typfallet lärts redan i femårsåldern. Det borde alltså inte vara så att diskussionen präglas av vitt skilda uppfattningar om vad en grammatik är eller kan innehålla.

Däremot uppfattar jag det som mer vagt vilket perspektiv som anläggs på skriftspråklighet i nämnda studier, och på förhållandet mellan skriftspråklighet och grammatik. Det är ingen enkel uppgift att återge hur grammatiska teoribildningar ser på förhållandet mellan grammatik och skriftspråklighet – se t.ex. Newmeyer (2003, 2013) för ett möjligt generativt perspektiv på frågan, och t.ex. Linell (2005) för ett bruksbaserat och helt annorlunda synsätt. Vid den här punkten i artikeln vill jag tentativt definiera tre begrepp som jag tror hjälper oss att resonera om grammatik och skriftspråklighet, utan hänvisning till någon specifik grammatisk teoribildning. Nedan anger jag vad som avses med *skriftspråklig*, *skriftspråksspecifik* och *icke-automatiserad*:

- Ett *skriftspråkligt* mönster förekommer oftare i skriften än i talad kommunikation.
- Ett *skriftspråksspecifikt* mönster förekommer enbart i skriften kommunikation.
- Ett *icke-automatiserat* mönster tillhör inte det grundläggande språksystemet.

Begreppen är avsedda att ta fasta på att frågor om syntax och skriftspråklighet inte bara handlar om att avgöra vad som är vanligare i skrift, eller vad som överhuvudtaget förekommer i tal. Snarare är teoretisk grammatikforskning primärt intresserad av att avgöra om syntaktiska mönster är automatiserade eller inte. Att avgöra om ett syntaktiskt mönster är skriftspråkligt kan visserligen vara en ledtråd till frågan om automatisering (och om ett mönster faktiskt är skriftspråksspecifikt tyder det nog på att det inte är automatiserat), men frågorna är inte primära. Det finns teoretiskt inte heller någon motsättning i att ett mönster är skriftspråkligt och samtidigt en del av en människas grundläggande språksystem.

Vad vi behöver i sammanhanget är kriterier som kan avgöra om ett mönster ingår i en människas grundläggande språksystem eller inte. Om syntaktiska mönster finns i ett språksystem förväntar vi oss givetvis att vi på något sätt ska hitta dem i

⁴ Se t.ex. Lyngfelt m.fl. 2017 angående olika grammatiska teoribildningars förståelse av sitt studieobjekt, där det även förklaras hur begreppen formell, generativ, funktionell respektive bruksbaserad grammatik förhåller sig till varandra.

språkbruket, men vi behöver bli mer specifika än så. Låt oss här utgå från tre kriterier, som vart och ett tyder på att ett syntaktiskt mönster är automatiserat och alltså en del i en människas grundläggande språksystem. Ett mönster som är automatiserat borde:

1. uppfattas som grammatiskt
2. användas produktivt i spontant talspråk
3. användas av barn före det att de lärt sig läsa och skriva.

Kriterierna är okontroversiella på så sätt att ingen lingvist skulle hävda att de tyder på sin motsats (ingen menar t.ex. att grammatiska mönster tenderar att uppfattas som ogrammatiska).⁵ Med detta sagt finns det en hel del som kunde diskuteras om hur kriterierna förhåller sig till varandra, och hur många/vilka kriterier som måste vara uppfyllda för att ett mönster ska betraktas som automatiserat. Frågorna kan knappast behandlas uttömmande här, men vi återkommer ändå till dem i den avslutande diskussionen. Preliminärt ser jag det som att ett kriterium i isolation *antyder* att ett mönster är automatiserat, men att de tre kriterierna tillsammans *visar* att mönstret är det.

Som nästa steg vill jag försöka applicera kriterierna på ett givet syntaktiskt mönster. Emellertid förenas ju kriterierna av att de inte kan appliceras på ett äldre språk. Därför vänder jag mig nu till den ledföljd från inledningen där bestämningen fortfarande kunde placeras före ett verb i modern svenska, alltså PP-V. Vad beträffar kriterium 1 utgår jag från att PP-V uppfattas som grammatisk för dagens svensktalande (åtminstone om PP-adverbialet inte är bundet). I (4–5) nedan visar jag två exempel på ledföljden, som tagits från SAG (III:445, 448):

- (4) (...) eftersom åklagarna under de senaste dagarna (...) **krävt** hans avgång.
- (5) Domstolen hade för detta brott **dömt** honom till samhällstjänst.

Ledföljden upplevs nog som skriftspråklig snarare än talspråklig. Däremot tycks det mig klart att satserna i (4–5) klarar ett grammatikalitetstest, och jag har inte fått anledning att misstänka att andra L1-talare skulle vara av annan mening. Samtidigt tror jag det fortfarande är relevant att diskutera om PP-adverbial verkligen placeras före verb i modernt talspråk.

⁵ Men en lingvist eller en grammatisk teoribildning kan tillmäta kriterierna olika grader av betydelse, eller till och med se ett kriterium som irrelevant (se t.ex. Newmeyer 2013:73–81 angående kriterium 1 och 2).

4 PP-V i modern svenska

I detta avsnitt presenterar jag en studie om hur ofta ledföljden PP-V används i modern svenskt tal- och skriftspråk. Jag ska inte redogöra utförligt för material och excerperingsprinciper, då detta går att läsa om i Sangfelt (2022). Materialet delas in i fyra kategorier, som tar fasta på om det är talspråk eller mer eller mindre prototypiskt skriftspråk: (*spontan*) tal, och *spontan*, *planerad* och *formell skrift*. Om PP-V är en skriftspråklig ledföljd förväntar vi oss rimligen att den ska vara vanligast i formell skrift, vanligare i planerad än i spontan skrift och ovanligast i spontan tal (utöver att ledföljden per definition ska vara vanligare i skrift än i tal).

I tabell 1 nedan visar jag hur ofta en PP står före ett huvudverb i undersökningen (på grund av svenskans V2-egenskap får verbet inte vara ett finit verb i en huvudsats). Procentandelen PP-V beräknas i förhållande till samtliga belägg i materialet där ett PP-adverbial står efter det finita verbets position i huvudsatser (i praktiken innebär detta att PP-V jämförs med V-PP).

Tabell 1. PP-V i modern svenska

Material	Belägg PP-V	Alla belägg	Procent PP-V
Tal	3	246	1
Spontan skrift	12	194	6
Planerad skrift	17	208	8
Formell skrift	20	151	13
Totalt	52	799	7

Tabell 1 antyder att PP-V med önskvärd tydlighet uppför sig som ett skriftspråkligt mönster. För det första ökar andelen PP-V i skrift om språket är mer planerat och formellt, med 6 procent PP-V i spontan skrift, 8 procent i planerad och 13 procent i formell (skillnaden mellan kategorierna är dock liten). För det andra finns i talspråket bara drygt 1 procent PP-V. Det rör sig om sammanlagt tre exempel, som jag visar i (6–8) nedan:

- (6) de är såna saker som jag känner till slut är, har tippat över
- (7) jag sa: jag fick i alla fall göra ett mål
- (8) när du fick, i flera matcher i rad nästan, känns det som, säga hejdå

Att vi har att göra med PP-adverbial i (6–7) är inte självklart. Både *till slut* (6) och *i alla fall* (7) har kategoriserats som prepositionsfraser, då *till* och *i* är prepositioner och adverbialen vanligen skrivs som flera ord. Men *tillslut* och *i allafall* är båda förekommande stavningsvarianter, vilket faktiskt talar för att det rör sig om

lexikaliserade adverb. Ett adverb kan mer omarkerat föregå verb i svenska än en PP kan (SAG III:492).

Exemplet i (8) innehåller inte ett lexikaliserat adverb som bestämning, men är ändå speciellt. Den tämligen komplexa PP:n föregås av och avslutas med en tydlig paus (ortografiskt markerat med komma), och utgör sannolikt ett s.k. *parentetiskt inskott*: ett satsled som inte är prosodiskt integrerat i strukturen. Det är välkänt att led som inte är prosodiskt integrerade har friare placeringsmöjligheter, i svenska och i andra språk (se t.ex. Ernst 2002:14 f.). Således innehåller talspråksmaterialet faktiskt inte ett enda exempel på ledföljden PP-V, där en PP är produktivt bildad och prosodiskt integrerad.

Resultatet öppnar alltså för möjligheten att PP-V inte uppfyller kriterium 2 för automatiserade syntaktiska mönster – vi har inte hittat ledföljden i spontant talspråk. Att PP-V inte påträffas i undersökningen är intressant i sig, men i själva verket är jag övertygad om att avsaknaden egentligen handlar om att materialet är för litet. I (9–10) visar jag två talspråkliga exempel på ledföljden, yttrade i vardagliga sammanhang.⁶ Prepositionsfraserna är båda prosodiskt integrerade, och de är inte lexikaliserade adverb.

- (9) de är möjligt att ja efter en promenad **skulle kunna tänka** mej å kolla på film (Samtal 20 november 2020)
- (10) ja har under kvällen **fått** en ny mix som ja måste lyssna på innan ja ska sova (Samtal 30 november 2020)

Det kan givetvis diskuteras vad exemplen säger eller inte säger om förekomsten av PP-V i ett större språksamhälle. Jag menar dock att de åtminstone ger någon form av underlag till följande påstående: för PP-V är skillnaden mellan tal och skrift kvantitativ, och om vi fortsätter att lyssna efter ledföljden kommer våra talspråksbelägg att bli fler och fler. I vilken utsträckning detta gäller generellt i ett svenskt språksamhälle kan framtida forskning förhoppningsvis klargöra. När jag nu ska diskutera vad mitt resultat kan säga om förhållandet mellan tal och skrift i syntaxhistoriska studier utgår jag från följande premisser: PP-V uppfyller kriterium 2 för mönster som är skriftspråkliga, men ändå en del av ett grundläggande språkssystem – det används produktivt i spontant talspråk.

5 Avslutande diskussion

I artikelns inledning angav jag att jag ville diskutera hur data från nutida språk kan hjälpa oss att bättre förstå förhållandet mellan skriftspråklighet och syntax i historisk-lingvistiska studier. Frågan kan förstås inte behandlas uttömmande i

⁶ Tack till Matilda Edgren som gett mig tillgång till en rad exempel på PP-V i spontant tal, bland annat dem i (9–10) (se även Sangfelt 2022 för fler liknande exempel).

artikeln, men likväl tror jag att undersökningen av PP-V har relevans i sammanhanget. I min analys betonade jag i slutändan att PP-V används i spontant talspråk, trots att ledföljden procentuellt sett verkar mycket sällsynt. Om huvuddragen i analysen är korrekta borde vi alltså kunna göra följande generalisering: Även om ett mönster är tämligen sällsynt i talspråk kan de två första kriterierna för automatiserade mönster tydligt vara uppfyllda. PP-V är en ledföljd som uppfattas som grammatisk (kriterium 1) och används produktivt i spontant talspråk (kriterium 2), trots den ringa procentuella förekomsten.

Av denna observation kan vi förstås inte dra några säkra slutsatser om hur OV under 1600-talet förhöll sig till de uppställda kriterierna för automatiserade syntaktiska mönster. Däremot följer att det inte finns någon motsättning mellan ett mönsters tydliga skriftspråklighet och användningen av det i spontant talspråk. Jag tror att insikten är relevant, när vi diskuterar Horns sparsamma bruk av OV-ledföljd. Att tolka ett mönsters låga frekvens i en talspråklig text som en indikation på att mönstret är icke-automatiserat måste ses som just en tolkning, och inte som en nödvändig konsekvens av den empiriska observationen. Det vore alltså inte märkligt om OV under 1600-talet var mycket ovanligt hos talspråkliga Horn, men likväl (i) uppfattades som grammatiskt och (ii) användes i spontant talspråk (även om vi inte kan veta att så var fallet).

Men jag vill påminna om att jag faktiskt inte fastställt att PP-V med nödvändighet är ett automatiserat syntaktiskt mönster. Kriteriet om förekomst i barnspråk har än så länge förbisetts. Det är relevant att fråga sig hur vi hypotetiskt bör analysera PP-V om bara kriterium 1 och 2 ger positivt utslag, och ledföljden idag inte används av barn i femårsåldern. Åtminstone i en generativ kontext måste det väl ses som oklart om ett sådant mönster är automatiserat eller inte. På goda grunder antar vi att barn har tillägnat sig ett fullständigt språkssystem vid femårsåldern, och i typfallet ska alltså ett automatiserat syntaktiskt mönster vara inlärt och användas före det att ett barn erhåller en skriftspråkskompetens (jfr t.ex. Saxton 2017:215 f., 271, 282). Men vi är här inte primärt intresserade av typfallen. Intressanta mönster är snarare sådana där det kan finnas skäl att tvivla på att de är integrerade i barns språkssystem när ett skriftspråk börjar läras in, även om mönstret uppfattas som grammatiskt och används i vuxnas spontana talspråk.

I stor utsträckning har barnspråksforskning fokuserat på språktillägnande upp till femårsåldern. Som Saxton (2017:271) påpekar finns det högst sannolikt en rad saker kvar att upptäcka om grammatisk utveckling under tidiga skolår. Det borde alltså vara fullt motiverat att utforska följande frågeställning i studier av en rad skriftspråkliga, syntaktiska drag: *vid vilken ålder och i vilket medium börjar barn använda det givna syntaktiska mönstret?*⁷ Utforskandet av frågeställningen bör rimligen kombineras med vidare analys av begreppet automatiserad. Det finns

⁷ Av utrymmesskäl lämnar jag en identifiering av relevanta mönster därhän i artikeln. Ett intressant mönster tas dock upp av Petzell (2011:182–183) i hans diskussion om OV och stil: relativsatser med preposition följt av *wh*-ord (t.ex. *huset i vilket du bor*, Petzell 2011:182). Detta vill han jämföra stilistiskt (och även strukturellt) med den mest formella varianten av OV (jfr fotnot 2). Har vi här ett mönster som inte ens används i vuxnas spontana talspråk?

förstås mer att säga om gränsen mellan automatiserad och icke-automatiserad än jag kunnat göra här. Till att börja med går det att fråga sig om vi ska uppfatta fenomenet som binärt, eller om det otvetydigt finns grader av (icke-)automatiserad.

De oklarheter vi här stöter på är både empiriska och konceptuella. Oklarheterna är emellertid sådana som i framtiden kan avlägsnas, åtminstone partiellt. I första hand kommer avlägsnandet att innebära en större klarhet i förhållandet mellan skriftspråklighet och grammatik i den moderna varietet vi studerar. Men nyvunna insikter, och teoretisk och konceptuell utveckling för lingvistikens i allmänhet, kan (och ska) också komma att få konsekvenser för vår förståelse av äldre språkskeenden. Jag hoppas att detta är precis vad min analys av OV och PP-V i svenska har antytt.

Litteratur

- Delsing, Lars-Olof, 1999: Från OV-ordföljd till VO-ordföljd: En språkförändring med förhinder. *Arkiv för nordisk filologi* 114. S. 151–232.
- Di = Sagan om Didrik af Bern, utg. av Gustav Edvard Klemming 1857–1858. (SFSS 15.) Stockholm: Norstedts.
- Ernst, Thomas, 2002: *The Syntax of Adjuncts*. (Cambridge studies in linguistics 96.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Horn, Agneta, ca 1657 = *Beskrivning över min vandringstid*, utg. med inledning och kommentarer av Gösta Holm, 1959. (Nordiska texter och undersökningar 19.) Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Linell, Per, 2005: *The Written Language Bias in Linguistics: Its Nature, Origins and Transformations*. (Routledge advances in communication and linguistic theory 5.) New York: Routledge.
- Lyngfelt, Benjamin, Petzell, Erik Magnusson & Wide, Camilla, 2017: Forskning om språkssystemet: Olika traditioner med olika syften. I: David Håkansson & Anna-Malin Karlsson (red.), *Varför språkvetenskap? Kunskapsintressen, studieobjekt och drivkrafter*. Lund: Studentlitteratur. S. 129–152.
- Magnusson [Petzell], Erik, 2007: *Gränsöverskridande koordination: Syntaktisk förändring i äldre svenska*. (Nordistica Gothoburgensia 28.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Newmeyer, Frederick J., 2003: Grammar is Grammar, and Usage is Usage. *Language* 79 (4). S. 682–709.
- Newmeyer, Frederick J., 2013: Goals and Methods of Generative Syntax. I: Marcel den Dikken (ed.), *The Cambridge Handbook of Generative Syntax*. (Cambridge handbooks in language and linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press. S. 61–92.
- Petzell, Erik Magnusson, 2011: OV-ordföljd i svenskans historia. *Arkiv för nordisk filologi* 126. S. 141–191.
- Platzack, Christer, 1983: Three Syntactic Changes in the Grammar of Written Swedish around 1700. I: Erik Andersson, Mirja Saari & Peter Slotte (red.), *Struktur och variation*. Festskrift till Bengt Loman 7. 8. 1983. Åbo: Åbo Akademi. S. 43–63.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: *Svenska Akademiens grammatik I–IV*. Stockholm: Norstedts ordbok.

- Sangfelt, Adrian, 2019: *Syntaktiska strukturer i tiden: OV- och bisatsledföljd i svenskans historia*. (Studia Philologiae Scandinavicae Upsaliensia 20.) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Sangfelt, Adrian, 2022: Talspråk, skriftspråk och grammatik: Om placeringen av adverbial i svenska. *Språk och stil* NF 32. S. 72-103.
- Saxton, Matthew, 2017: *Child Language: Acquisition and Development*. 2nd edition. Los Angeles: Sage.

Wenn nun die Deutschen kein Wein habt, so crevire te som fluker

Kodväxling i 45 dramer 1700–2000

Sanna Skärlund

1 Inledning

Kodväxling innebär att talare skiftar mellan två eller flera språk under samma samtal, vilket är ett fenomen som främst har studerats i autentiska dialoger (Gardner-Chloros & Weston 2015:183).¹ Så länge vi begränsar företeelsen till talade samtal är det förstås svårt att ta reda på hur talare har kodväxlat historiskt. Om vi däremot ser samtalsliknande texter som tänkbara kodväxlingskontexter blir möjligheterna att komma åt relevant material från längre tillbaka i tiden större. Jag har undersökt kodväxling i just ett sådant samtalsliknande material, nämligen replikväxlingar i korpusen *Svensk dramadialog* innehållande 45 dramer från perioden 1700–2000 och skapad vid Uppsala universitet.

Syftet med artikeln är att visa vilka inslag av kodväxling som förekommer i dramadialogerna. Några mer preciserade frågor som jag försöker besvara är: Vilka språk växlas det till i dramerna? Kommenteras språkvalet och i så fall hur? Vilken grad av språklig förståelse krävs av den tänkta dramapubliken? Och vilken funktion fyller kodväxlingarna?

Dramadialoger är naturligtvis inte jämförbara med autentiska samtal (se Strohwollin 2008 för en diskussion); däremot gör dessa dialoger det möjligt att se hur pjäsförfattare under den 300 år långa perioden har iscensatt talares språkbyten.

2 Kodväxling, lånord och transspråkande

Det har visat sig svårt att komma överens om heltäckande definitioner som skiljer kodväxling och lånord åt (se t.ex. Sharp 2001:9 ff., Blomqvist 2017:26 ff. och Mäkilähde 2019:57 ff. för en rad föreslagna kriterier). Enligt Park (2013:296) är det dock en allmän uppfattning att ”äkta kodväxling” utgörs av ”längre sekvenser än enstaka ord från det andra språket, t.ex. fraser och satser”, medan enstaka ord istället ses som ”prototypiska lån”.

¹ Jag vill rikta ett varmt tack till den anonyma granskare som gav många kloka synpunkter på en tidigare version av artikeln.

De senaste åren har termen kodväxling, särskilt inom didaktisk forskning, kommit att ersättas av *translanguaging*, ibland översatt till *transspråkande*. Med denna term önskar man signalera att språk inte ska ses som separata system som talarna växlar mellan, utan istället ”beskriva flerspråkigas dynamiska användning av hela sin språkrepertoar i ett sömlöst flöde” (Torpsten m.fl. 2016:33). I den här artikeln kommer jag emellertid att använda mig av den äldre termen kodväxling, vilket inte ska tolkas som ett ställningstagande av något slag.

3 Kodväxlingars funktion

Anledningarna till att en talare byter språk under ett samtal kan förstås vara många. Tidiga beskrivningar av vilka funktioner kodväxling kan fylla gavs av Gumpertz (1982:75 ff.) och Appel och Muysken (1987:118 ff.), som bland annat konstaterade att ett språkbyte kan ske för att citera någon som talar ett annat språk, inkludera eller utesluta olika samtalsdeltagare eller förstärka eller kommentera ett budskap. Andra funktioner som har identifierats för kodväxling är t.ex. att uttrycka känslor, skämta eller bevara ansiktet i en potentiellt ansiktshotande situation (Svensson 2018:130 f.). Børestam och Huss (2001:79 f.) förklarar också att en enskild växling ofta fyller mer än ett enda syfte, eftersom språk används för såväl sociala som kommunikativa och kognitiva funktioner samtidigt. Deras påpekande gäller kanske i särskilt hög grad för dramadialoger, eftersom kodväxlingar i dessa kan förstås på flera plan: både som samtal mellan rollfigurer och som en föreställning för en betraktande publik.

Gardner-Chloros och Weston (2015:187) betonar att kodväxling i skönlitteratur kan användas på sätt som går utöver att efterlikna verkliga samtal. En författare kan genom kodväxling låta olika karaktärer tala olika språk, markera olika delar av texten, visa fram ett blandspråkande som är typiskt för en språkgemenskap, skapa komiska effekter och inkludera olika stilar eller allusioner i texten (Gardner-Chloros & Weston 2015:186). Mäkilähde (2019:342ff), som analyserat kodväxling i flerspråkiga dramer från 1600-talet, identifierar ett flertal funktioner som språkbyten kan fylla, bl.a. att roa publiken, visa upp talarens språkkunskaper och strukturera framställningen genom att betona olika nivåer i texten. Ifråga om det sistnämnda beskriver Mäkilähde (2019:345) hur ”a change in language makes a change in something else more salient, including its presence and/or its borders”. På liknande sätt förklarar Flyman Mattsson (2017:102) att kodväxling kan användas för att lyfta fram någonting viktigt i ett samtal, eftersom budskapet blir tydligare genom den språkliga kontrasten. Ett textstrukturerande och framhävande syfte syns också i Mäkilähdes (2019:345) beskrivning av kodväxlingars stilistiska funktion: de används ibland för att skapa parallellismer och poetiska effekter i dramerna.

4 Tidigare forskning om kodväxling i dramer

Här finns endast utrymme att kort beskriva ett par studier som specifikt behandlar språkblandning i svenska dramer. En översikt över forskning om kodväxling i

historiska källor mer generellt ges av Blomqvist (2017), som också är ett exempel på en sådan studie. Gardner-Chloros och Weston (2015) presenterar forskning om kodväxling i litterära verk och konstaterar att forskare tidigare bortsett från ämnet, men att intresset ökat på senare år.

Edlund (1996) har analyserat invektiv i dramer från 1600-talet och konstaterar att det i flera av dessa sker växlingar mellan olika språk. Enligt honom används inslag på andra språk framförallt för att roa publiken, men också för att signalera sociala skillnader mellan olika rollfigurer.

Börestam (2003) har jämfört såväl kodväxling som lånord i två av dramerna i *Svensk dramadiolog*. I dramat *Några mil ifrån Stockholm* (1787) finner Börestam (2003:113) ”en återgivning av en sedan länge försvunnen tvåspråkig miljö”, där franska var umgängesspråk inom aristokratin. Hon påpekar också att en av rollfigurerna använder franska och svenska omväxlande i sina repliker på ett sätt som kräver att båda språken behärskas av såväl andra rollfigurer som publik (Börestam 2003:138). På samma sätt menar Widmark (1969:51) att författaren till dramat *Swenska Sprätthöken* (1737), som också ingår i korpusen, tar för givet att publiken kan franska, eftersom många komiska inslag i dramat förutsätter det.

Vidare beskriver Börestam (2003:143) inslagen av tysk-svenskt blandspråk i *Några mil ifrån Stockholm*, och förklarar att de tyska inslagen sällan bör innebära några begriplighetsproblem för publiken. Dels är många ord desamma på svenska, dels är de mest betydelsebärande orden svenska. Inte heller de engelska inslagen i det betydligt senare dramat *Borgaren och Marx* (1970) bör kräva tvåspråkighet av publiken, enligt Börestam (2003:140f), eftersom dramat enbart innehåller några fasta formelartade uttryck på engelska.

5 Metod och material

Materialet för undersökningen utgörs av korpusen *Svensk dramadiolog*, sammanställd vid Uppsala universitet (se Melander Marttala & Strömquist 2001). Korpusen innehåller 45 dramer, daterade 1730–1997 och fördelade på 6 olika tidsperioder. En översikt över korpusens innehåll presenteras i tabell 1.

Tabell 1. Korpusen *Svensk dramadiolog* (Melander Marttala & Strömquist 2001).

Tidsperiod	Antal dramer	Antal ord
1725–1750	5	110 380
1775–1800	5	63 630
1825–1850	5	96 350
1875–1900	10	170 710
1925–1950	10	201 580
1975–2000	10	162 490
<i>Totalt</i>	<i>45</i>	<i>805 140</i>

I ett första steg valdes 3 dramer från varje tidsperiod ut för närläsning (sammanlagt 18 verk), varvid alla påträffade inslag av kodväxling i dramerna noterades. Vidare analyserades alla de 45 dramerna i korpusen mer översiktligt med hjälp av stavningskontrollen i Word, genom att jag lät programmet markera stavning som avviker från nutida svensk stavning med röd understrykning. Denna funktion gjorde det möjligt att skumma (eller snarare scrolla) igenom dramerna i jakt på kodväxlingssekvenser. Även om det i de äldre dramerna finns många exempel på avvikande stavning också för svenska ord var detta betydligt mer tidseffektivt än att läsa igenom alla 45 dramer.

Slutligen jämfördes resultatet av närläsningen med resultatet av den mer översiktliga genomgången, för att den sistnämnda metoden skulle kunna utvärderas. Det visade sig då att jag hade förbiset några exempel på kodväxling vid min genomläsning vilka istället hade fångats upp med stavningskontrollen. Däremot fann jag inga exempel på det motsatta, dvs. att jag hade bortsett från förekomster av kodväxling vid stavningskontrollen som jag upptäckte vid genomläsningen. Min bedömning är att jag med metoden faktiskt kunnat finna majoriteten av alla exempel på kodväxling i materialet.

I analysen inkluderades endast språkblandning i repliker, inte i scenanvisningar. Jag inkluderade inte heller egennamn och sångtitlar. För att vidare avgöra vad som skulle anses utgöra belägg på kodväxling (snarare än lånord) användes tre kriterier som utarbetades under excerperingen. Dessa utgick dels från att kodväxling ofta anses utgöras av längre sekvenser än enstaka ord, dels från uttryckets etableringsgrad i svenska språket.

För det första krävdes minst två olika grafiska ord i följd på ett annat språk än svenska för att en replik skulle anses innehålla kodväxling (jfr Börestam 2003, som använder detta kriterium för att skilja kodväxling och lånord åt).

För det andra skulle också en svensk översättning av orden motsvara mer än ett etablerat ord på svenska, i linje med föregående kriterium om kodväxling som företrädesvis längre sekvenser. Detta innebar att uttryck som *hot dogs* ('varmkorvar'), *enfant prodigue* ('underbarn') och *caput familiae* ('familjeöverhuvud') inte räknades in i studien.

För det tredje skulle uttrycket inte vara eller ha varit väletablerat i svenska språket (jfr diskussionen om citatord och lånade flerordsuttryck i Wendt 2020). Detta kontrollerades mot sidan www.svenska.se: om uttrycket fanns med som uppslagsord i någon av de tre ordböckerna SAOL, SO eller SAOB ansågs det vara etablerat. Därmed exkluderades t.ex. *status quo*, *à quatre mains*, *grande dame*, *pro primo*, *ad notam*, *tableau vivant* och *nota bene*. Om uttrycket inte fanns med som ett eget uppslagsord gjordes en fritextsökning på SAOB:s egen hemsida. Uttryck som fanns under "anmärkning" vid något uppslagsord i SAOB räknades då som etablerade i svenskan och exkluderades. Detta innebar till exempel att *à la bonne heure* inte räknades med eftersom det i SAOB (1919) under ordet *bong* står "Anm. Det fr. bon förekommer äfv. i åtskilliga utan försvenskning till skrifsätt l. uttal nyttjade uttr., ss. *à la bonne heure*".

6 Resultat

Alla exempel på kodväxling analyserades med utgångspunkt i de fyra forskningsfrågor som nämns i artikelns inledning. I följande avsnitt redovisas resultatet uppdelat efter dessa fyra frågor.

6.1 Språk i kodväxlingarna

I 16 av de 45 dramerna i korpusen *Svensk dramadialog* har jag inte kunnat finna exempel på kodväxling alls med de metoder och definitioner som beskrivits ovan. I resterande 29 dramer har jag funnit 1–59 repliker med andra språk än svenska per drama. En sådan replik kan innehålla flera växlingar mellan olika språk.

Flest repliker med kodväxling har jag funnit i *Några mil ifrån Stockholm* (1787), där många yttranden innehåller en blandning av svenska och (delvis påhittad) tyska. Även i ett annat drama från samma tid (*Sterbhus-Kammereraren Mulpus*, 1776) finns en passage med repliker på (delvis påhittad) tysk-svenska. I båda dessa dramer uttalas replikerna på tyska av svenska rollfigurer som låtsas vara tyskar. Se exemplet i (1), där underofficeren Toujours försöker föreställa en tysk militär:

- (1) TOUJOURS: [...] Hören sie – jak wille man ha ein Pataillon i Ester und ein ander i Wäster – – – Mitt den eine soll ich nach den Rheinstremme marchiren, und alle die weingarten verstere – – Wenn nun die Deutschen kein Wein habt, so crevire te som fluker. Hip, courage nach Holland – – – qui m'aime, me fuit, sagt den Fransos [...]. (*Sterbhus-Kammereraren Mulpus*, 1776)

I citatet finns inslag av såväl tyska som franska. I tabell 2 presenteras antal funna repliker med kodväxling i materialet, liksom de språk som förekommer i dessa.

Tabell 2. Antal repliker med kodväxling i korpusen (feta siffror markerar högsta antalet under respektive period).

Språk	1725– 1750	1775– 1800	1825– 1850	1875– 1900	1925– 1950	1975– 2000	Totalt
Franska	44	26	9	5	3	1	88
Tyska	2	53²	1		1	1	58
Engelska				1	15	25	41
Latin	1	2	5	4	1	1	14
Italienska		10				2	12
Jiddisch						2	2
Flera språk		2 ³					2
Totalt	47	93	15	10	20	32	217

² Alla dessa utgörs av repliker innehållande (halvt påhittad) tyska blandad med svenska.

³ En replik innehåller både franska och tyska (se (1)), en annan både italienska och tyska.

Som framgår av tabell 2 är det särskilt under 1700-talet det förekommer kodväxling i materialet. Franska är det vanligaste språket under den första perioden, därefter tyska. Under 1800-talet finns få kodväxlingar, oftast med franska, medan engelska dominerar under 1900-talet. Detta stämmer förstås också väl in på vad man kan förvänta sig.

6.2 Hur språkvalet kommenteras

I *Swenska sprätthöken* (1737) är valet mellan franska och svenska ett genomgående tema. Ämnet aktualiseras redan i början av första akten (inslag på andra språk än svenska är här och i det följande kursiverade):

- (2) GREFWE HURTIG: *Je vous demande pardon, mon Cousin, je ne vous ai pas vu.*
BARON STADIG: Tala Svenska Grefwe Hurtig.
GREFWE HURTIG: Jag hoppas min Cousin har intet redan glömt sin Fransyska som han lärde i Paris.
BARON STADIG: I wet Cousin at jag war alt för kort tid i Paris at kunna lära något där, dessutan hade jag lärt så mycket af Fransyskan och af andra främmande Språk, som jag behöfde förr än jag reste ut, men jag brukar dem alla som min kapp endast i nödfall, mitt Moders-mål har altid förträdet hos mig. (*Swenska Sprätthöken*, 1737)

I ett betydligt senare drama kommenteras också språkvalet. I likhet med hur franska under 1700-talet förknippades med de högre stånden beskrivs här engelskt tal som ”överklassfasoner”:

- (3) FÅNGVAKTAREN ser upp från sin bok: [...] Det tillkommer fången att visa ånger över sitt brott och vilja att sona detsamma.
MAUD: *Oh, he is a bore that old man! Can't we get rid of him!*
FÅNGVAKTAREN: Jag får be frun att hålla sig till svenskan, som jag förstår. Här passar inte några överklassfasoner. (*Ett brott*, 1933)

Kodväxlingen till engelska blir här ett sätt att utesluta fångvaktaren från samtalet och kunna tala utan att denna person förstår vad som sägs.

I övriga dramer är det ovanligt att språkvalet kommenteras alls, förutom i de fall ett uttalande på ett annat språk ges en svensk översättning, som i (4):

- (4) TROSELIUS: Men man kommer ändå inte långt med dem, så fram man inte därjämte har penningar. *Pecunia est nervus rerum*, säger en viss stor Philosoph. Det betyder i riktig öfversättning: Penningen utgör styrkan i sakerna. (*Fabriksflickan*, 1796)

Sammanlagt har jag funnit ett tiotal passager där en svensk översättning eller förklaring ges i anslutning till någonting som sägs på ett annat språk.

6.3 Grad av språklig förståelse krävd av dramapubliken

Som framgår av föregående avsnitt ges sällan någon svensk översättning till uttalanden på andra språk i dramerna. Under början av 1700-talet förefaller det också förväntas att publiken behärskar franska; det är i princip nödvändigt för att förstå intrigen, vilket Widmark (1969) tidigare noterat ifråga om *Swenska Sprätthöken* från denna period. Eventuellt gäller samma sak också under slutet av samma århundrade; detta är i alla fall den slutsats Börestam (2003) dragit om franskan i ett av dramerna från denna tid. Den låtsastyska som återfinns i två dramer visar kanske också att publiken förväntades förstå tyska. Eftersom tyskan är uppblandad med svenska är dramat dock sannolikt möjligt att följa med i även utan sådana kunskaper (vilket Börestam också konstaterar). Exempelen på italienska under denna period förklaras oftast inte, men är inte heller bärande för intrigen utan mest till för att skapa en komisk och underklassig rollfigur, så om åhöraren inte förstår dem spelar det knappast någon roll.

I dramerna från 1900-talet förväntas publiken möjligen förstå engelska i viss mån. De flesta formuleringar på detta språk är emellertid, precis som Börestam (2003) tidigare noterat ifråga om en av pjäserna, korta och formelartade. Det är enbart i ett drama som det antagligen kan vara svårt att hänga med fullt ut för den som inte förstår engelska (se (3) ovan för ett exempel från detta drama). Italienska och jiddisch behöver publiken knappast begripa för att förstå handlingen, och inte heller de få exemplen på tyska. Inslag på latin fungerar genomgående i alla dramer främst som ett sätt att förmedla att vissa rollfigurer har en beläst identitet (jfr (4) ovan och (8) nedan): om innehållet i det som sägs inte går fram är det knappast något problem.

6.4 Kodväxlingarnas funktion

Kodväxlingarnas funktion kan analyseras från flera olika perspektiv i dramerna. Dels kan sådana växlingar tolkas som samtal mellan olika (fiktiva) personer, dels kan de studeras i relation till publiken.⁴

Sedda som samtal mellan olika rollfigurer återfinns många av de kodväxlingsfunktioner som tagits upp i tidigare forskning. Ett språkbyte kan t.ex. ske för att återge vad någon annan sagt på ett annat språk (se (4) ovan) eller för att utsluta personer ur samtalet (som i (3)). Kodväxling i form av interjektioner för att förstärka ett budskap och uttrycka känslor är särskilt vanliga i materialet:

- (5) GOLDFRESSER: *Ach! Behüt uns! 15000 Daler på 3000 Lod Silfwer är 5 Dalr lodet. Skulle man så handla, så gingo man snart ifrån både Hus och Gård. (Den Lyckelige Banqueroutieren, 1753)*
- (6) MRS LEEDS: *Omöjligt! Perfectly impossible! (Ett brott, 1933)*

⁴ Dessutom kan kodväxlingarna analyseras i förhållande till författaren. Användandet av flera olika språk i dramat kan t.ex. vara ett sätt för författaren att visa fram en identitet som bildad eller språkkunnig.

Det händer också att någonting sägs på ett annat språk för att ta udden av en tillsägelse (och därmed hjälpa den tilltalade att bevara ansiktet) eller uttrycka ironi, vilket är två funktioner som inte alltid enkelt låter sig separeras. I (7) tolkar jag det som att växlingen till franska främst fyller den förstnämnda funktionen:

- (7) FRU VON HAGEN: Våra gäster börja redan samlas; men hvad ser jag, ännu denna *mine à la Cendrillon*; jag får säga er, att martyrerna kommit alldeles ur modet, och att se olycklig ut, kläder er dessutom på intet vis. (*Tidens Strid eller Det Bästa Kapitalet*, 1850)

Kodväxlingar till latin är, som tidigare påpekats, särskilt vanliga för att visa att talaren är beläst, som i följande exempel:

- (8) MAGISTER SOMMERDAL (ensam stående midt på theatern): [...] Man säger att det är i dag det blir en fäst här på gården, att man skall föra opp ett spektakel; det lägger jag mig inte i. Jag föraktar *histrionum levis ars*, det vill säga pickelhäringars lätta konst; sådant där kan roa barn, men inte en verklig *artium liberalium Magister*, som är den lärdaste i hela huset, ja, i hela socknen. (*Pröfningen*, 1842)

Sådana exempel på hur kodväxling åskådliggör talarens identitet kan förstås också tolkas från publikens perspektiv: de latinska inslagen signalerar till publiken vilken typ av rollfigur det rör sig om. På liknande sätt fungerar de franska uttryck som används av s.k. sprätthöksfigurer (jfr Karlsson 2007); en sådan rollfigur finns förutom i *Swenska Sprätthöken* (1737) också i *Den Afwundsjuke* (1738).

Särskilt ofta används kodväxling i dramerna för att roa publiken eller skapa en känsla av absurditet (jfr Edlund 1996, Mäkilähde 2019:342). Se (9):

- (9) BARBRO: *Don't move. Hands up.* Du är på avveckling. Du är på urspårning.
LILLEMOR: *Fuck you. Shut up.* Jag är på bröllopsresa. I sjömannens trädgård. (*Idla flickorna*, 1993)

En annan funktion som kodväxlingarna tycks fylla i relation till publiken är att strukturera den talade texten. I flera dramer återkommer samma fraser på ett annat språk genom dramat; dessa kan därmed tänkas skapa en känsla av röd tråd för publiken. Ett exempel är hur en av rollfigurerna i *I Lodjurets timma* (1988) sjunger samma sång på engelska både i inledningen och i avslutningen av dramat, vilket knyter ihop dessa delar. Eftersom ord på ett annat språk blir särskilt framhävda blir sådana upprepningar antagligen tydligare textstrukturerande än om de hade varit på svenska (jfr Flyman Mattsson 2017:102; Mäkilähde 2019:345).

Just att kodväxlingsinslag utgörs av sånger på engelska är ganska vanligt under slutet av 1900-talet: av 25 repliker med engelska från denna period framgår det i 9 fall att det är delar av sånger det rör sig om. Under övriga perioder förekommer endast sporadiska exempel på sånger på andra språk.

7 Sammanfattning

Av de 45 dramer jag har analyserat har jag i 29 funnit repliker med inslag på andra språk än svenska som utgör mer än något enstaka ord. Sådana repliker förekommer särskilt ofta i de äldsta dramerna från 1700-talet, där franska och tyska används. Under 1800-talet finns endast ett fåtal exempel, medan 1900-talets dramer innehåller fler fall, då oftast på engelska.

Att språkvalet kommenteras är ovanligt, undantaget dramat *Svenska Sprätthöken* (1737), i vilket valet av franska eller svenska som umgängesspråk är ett centralt tema.

I dramerna från 1700-talet skulle det sannolikt vara svårt för en publik som inte behärskar franska att förstå intrigen. På så sätt kan såväl den miljö som iscensätts av rollfigurerna som den kontext dramerna spelas upp i ses som tvåspråkig (jfr Börestam 2003). I dramerna från 1800-talet och 1900-talet krävs inte samma språkkunskaper av publiken.

Många av de olika funktioner som kodväxling anses ha i vanliga samtal förekommer också i dramerna, t.ex. att återge vad någon sagt på ett annat språk, utesluta deltagare eller förstärka ett budskap. I dramerna används emellertid också kodväxling för syften som har med dramerna som litterärt uttryck och relationen till publiken att göra, t.ex. att åskådliggöra vilka rollfigurer som är belasta, skapa komik för åskådarna eller strukturera och skapa sammanhang i den talade texten.

Litteratur

- Appel, René & Pieter Muysken (1987): *Language contact and bilingualism*. London: Edward Arnold.
- Blomqvist, Carl Oliver (2017): *Flerspråkighet eller språkförbistring? Finska segment i svenska medeltidsbrev 1350–1526*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Börestam, Ulla (2003): Från *Plait il?* till *Cheer up!* Spår av språkkontakt i dramatisk belysning. I: S. Strömquist (red.), *Svenska på scen. Språk och språkanvändning i svensk dramatext från tre sekler*. Uppsala: Hallgren & Fallgren. S. 110–151.
- Börestam, Ulla & Leena Huss (2001): *Språkliga möten. Tvåspråkighet och kontaktlingvistik*. Lund: Studentlitteratur.
- Edlund, Lars-Erik (1996): *Kudh förbanne tigh tu Horakaxa*. Lite om vardagsspråk och språkblandning i några 1600-talstexter. I: L. Moberg & M. Westman (red.), *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. Stockholm: Norstedt. S. 70–87.
- Flyman Mattsson, Anna (2017): *Svenska som andraspråk på språkvetenskaplig grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Gardner-Chloros, Penelope & Daniel Weston (2015): Code-switching and multilingualism in literature. *Language and Literature* 24(3). S. 182–193.
- Gumperz, John Joseph (1982): *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Karlsson, Rickard (2007): *Svensk-franska förhandlingar. Bland sprätthökar och franska flugor i svenskt 1700-tal*. Diss. Linköping: Linköpings universitet.
- Melander Marttala, Ulla & Siv Strömquist (2001): *Korpusen Svensk dramadialog. Användarhandbok*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Mäkilähde, Aleks (2019): *The Philological-Pragmatic Approach. A Study of Language Choice and Code-Switching in Early Modern English School Performances*. Diss. Åbo: Åbo universitet.
- Park, Hyeon-Sook (2013): Kodväxling som grammatiskt fenomen – exemplet svenska-koreanska. I: K. Hylltenstam & I. Lindberg (red.), *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*. Lund: Studentlitteratur. S. 281–309.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*. Sökningar på ordbokens hemsida på: <https://www.saob.se/> [2021-12-10].
- Sharp, Harriet (2001): *English in spoken Swedish. A corpus study of two discourse domains*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Stroh-Wollin, Ulla (2008): *Dramernas svordomar. En lexikal och grammatisk studie i 300 års svensk dramatik*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Svensson, Sofia (2018): *Språkhandlingar i flerspråkiga elevers gruppsamtal. En studie av identitetskonstruktion*. Diss. Växjö: Linnaeus University Press.
- Torpsten, Ann-Christin m.fl. (2016): Transspråkande. En holistisk syn på språk, språkanvändning och språkdidaktik. *Lisetten 2*. S. 32–33.
- Wendt, Bo-A. (2020): Gränsen mellan citatord och lånord – inte enbart en akademiskt fråga. I: S. Haapamäki, L. Forsman & L. Huldén (red.), *Svenskans beskrivning 37. Förhandlingar vid trettiosjunde sammankomsten Åbo 8–10 maj 2019*. Åbo: Åbo Akademi. S. 333–344.
- Widmark, Gun (1969): Stildifferentiering i Gyllenborgs komedi Svenska Sprätthöken. *Nysvenska studier* 49. S. 5–77.
- www.svenska.se: Söksida för de tre ordböckerna *Svenska Akademiens ordlista*, *Svensk ordbok* och *Svenska Akademiens ordbok* [2021-12-10].

På spaning efter Sahlstedt

Anders Stendahl

1 Inledning

Abraham Sahlstedt (1716–1776) föddes i en prästfamilj i Stora Tuna i Dalarna. Efter studier i Uppsala flyttade han 1735 till Stockholm och anställdes vid kanslikollegiet. År 1756 utnämndes han till kunglig sekreterare men verkade från denna tidpunkt uteslutande som litteratör. Efter ett antal publikationer på 1740- och 50-talet hade han i början av 1760-talet vunnit anseende som språkman. Kungliga Vetenskapsakademien gav honom därför 1763 uppdraget att utarbeta en grammatik och en modern ordbok, vilka stod klara 1768. År 1769 utkom *Swensk grammatika* (Sahlstedt 1769), hädanefter ”SG”, medan bristande tryckningsanslag sköt upp utgivningen av *Swensk ordbok* (Sahlstedt 1773), hädanefter ”SO”, till 1773. (Alvin 1914:1–13; 164–186.)

Forskningslitteraturen har tilldelat SG och SO en viktig roll för stabiliseringen av den svenska ortografin. På ett indirekt plan hade SO stor betydelse, eftersom den utgjorde grunden för ortografin i Svenska Akademiens *Afhandling om svenska stafsättet* (Leopold 1801), vilken standardiserade den svenska ortografin för mer än 100 år framåt (Loman 1986:25). Men SG och SO anses även ha haft betydelse för språkbruket i sin samtid. Alvin (1914:188) konstaterar att SO blev ett ortografiskt rättesnöre fram till 1801. Lindroth (1978:601) beskriver SO som ett normgivande standardverk för den gustavianska epoken, medan Santesson (1986:7) noterar SO:s ”normerande betydelse” för stavningen. Hannesdóttir (2000:32) lyfter fram hur Sahlstedts dubbla roll som grammatiker och lexikograf bidrog till verkens genomslagskraft. Även Teleman (2002a:71) konstaterar att kombinationen av en grammatik och ordbok var ett framgångsrikt standardiseringsinstrument. Samtidigt finns det inga undersökningar om i vilken mån SG och SO hade effekter på det faktiska språkbruket. Enligt Alvin (1914:166–167) företedde Sahlstedt en utpräglad franskinspirerad ståndpunkt i språkfrågor, varav följde att han uppställde ”bruket såsom språkets högsta lag”, och Santesson (1986:7) konstaterar att Sahlstedt till ”preskriptiv standard” valde ”sådana alternativ som hade starkt stöd i den empiriska standarden”. Man kan därför förvänta sig att Sahlstedt i första hand befäste ett bruk som redan utkristalliserat sig. Men eftersom bruket varierade vid denna tid kan man även förvänta sig att allmänhetens språkbruk anpassades till handböckernas ortografi. Syftet med detta arbete är därför att undersöka om det går att spåra effekterna av SG och SO i 12 dissertationer utgivna vid Kungliga Akademien i Åbo

mellan 1766 och 1798. De två forskningsfrågorna är: Anpassas ortografin i texterna med tiden till ortografin i SG och SO, och om så är fallet, i vilka avseenden och i vilka avseenden inte?

2 Grammatiken och ordboken

I utvecklingen av standardspråk är kodifiering och implementering två av fyra nyckelprocesser. Med kodifiering avses produktionen av preskriptiva verk där standardvarietetens ortografi, grammatik och lexikon beskrivs, medan implementering syftar på individers, institutioners och regeringars försök att sprida den kodifierade varietet. (Haugen 1983:271–272.) På kontinenten började man redan på 1500-talet ge ut kodifieringar av det egna folkspråket, ofta sanktionerade av nygrundade språkakademier, i syfte att standardisera det och höja dess status till latinets eller andra utvecklade folkspråks nivå (McLelland 2021:274–275). I Sverige var ordböckernas syfte fram till ca 1700 i första hand att underlätta vid latinstudiet. På 1700-talet gav dock latintraditionen vika och ett flertal tvåspråkiga ordböcker utgavs, där svenskan kombinerades med moderna folkspråk som t.ex. tyska och franska. (Ralph 2000:7, 17.) SO är latinsk-svensk, men syftet är inte att underlätta vid latinstudiet utan att bistå utlänningar i deras studier i svenska samt vägleda allmänheten till ett enhetligt skriftspråk (Sahlstedt 1773:2):

En ordbok är således ej allenast därtill nyttig, at Utländingar däraf kunna lära sig förstå et Språk, utan den tjenar äfwen därtill ibland infödda, at de unge kunna lära, huru de rättligen böra skrifwa orden, och äldre Folk hafwa något at hålla sig wid, til at jämt i ackt taga et lika och stadgadt skriftsätt.

För att uppnå detta mål skulle SG och SO komplettera varandra (Sahlstedt 1769:iii; 1773:9). Grammatiken är 94 sidor lång och behandlar förutom ordbetoning, ordklasser, syntax, avstavning och skiljetecken även svenskans bokstäver i ett kapitel på nio sidor. Där redogörs för när bokstäver dubbeltecknas samt för vilka vokaler och konsonanter som – med Sahlstedts sätt att uttrycka sig – behåller sitt eget ljud och vilka som ”lider förändring i uttalet” (Sahlstedt 1769:2). Undantagen uppmanas läsaren lära sig genom övning och konsultation av ordboken (se t.ex. *ibid.*:5). Ordboken å sin sida är 787 sidor lång och upptar 21 700 lemman (Rogström 2013:172). Ordurvalet representerar språket ”sådan som det nu för tiden brukas” (Sahlstedt 1773:8) men är tämligen inskränkt. Inte bara ålderdomliga ord utan också poetiska, dialektala, vulgära och fackspråkliga ord samt ord som enbart brukas i vissa miljöer eller av vissa grupper utelämnas (Sahlstedt 1773:7–8). Sahlstedt invecklar sig inte, vare sig i grammatiken eller i ordboken, i resonemang om hur de ortografiska reglerna kan motiveras utan konstaterar att den som är av ”stridig mening” kan bekanta sig med författarens tidigare skrifter i ämnet, ”hvaraf skälen til Orthographien kunna inhämtas” (Sahlstedt 1773:9).

3 Material och metod

Materialet består av utdrag på 1 000 ord ur 12 tryckta magisteravhandlingar skrivna på svenska vid Kungliga Akademien i Åbo mellan 1766 och 1798, tillgängliga i digitalt format.¹ Varje decennium representeras av tre avhandlingar, vilka har slagits samman till en text per decennium: T60, T70, T80 och T90. Texten ”T60” består således av de 3 000 orden från 1760-talets avhandlingar osv. Under andra halvan av 1700-talet skrevs ungefär 15 procent av magisteravhandlingarna i Åbo på svenska (Hällström-Reijonen & Thylin-Klaus 2019:154).

För varje text har jag identifierat de ord (egentligen lexikonord) som någon gång är belagda i en ortografisk form som avviker från formen i SO, dvs. de står i en icke-normenlig form. Morfematiskt relaterade ord har analyserats som belägg på samma ord. Så har t.ex. <bärga>, <bärgning> och <bärgande> alla analyserats som belägg på *bärga*. Som ord räknar jag här även *-aktig* i t.ex. *ojävaktig*, *-sikt* i *insikt* och *avsikt* samt *-est* i *varest* och *därest*. Jag har inte räknat ut det totala antalet lexikonord i texterna och kan därför inte uppge andelen lexikonord belagda i icke-normenlig form, men det är ett rimligt antagande att antalet lexikonord är ungefär lika stort i varje text.

Därefter har jag undersökt i vilket avseende orden är belagda i icke-normenliga former genom att fördela dem på tretton variabler som representerar tänkbara ortografiska variationer under undersökningsperioden. Variabel 1 omfattar icke-normenlig enkel- och dubbelteckning – (de)geminering – av konsonantgrafem och är indelad i fem underkategorier. I exemplen nedan är SO:s normenliga variant understreckad.

1a intervokaltiskt: <innom> ~ <inom>

1b <k> eller <c> i stället för <ck> som beteckning för /kt/: <frukt> ~ <fruckt>

1c före morfemgräns: <rutna> ~ <ruttna>

1d ordfinalt: <till> ~ <til>

1e i övrigt inom morfemet: <hvilcka> ~ <hvilka>, <kårrt> ~ <kårt>

Om ordet *frukt* är belagt i formen <frukt> i en text utgör ordet således ett belägg på v1b. Variabel 2 omfattar icke-normenlig distribution av <e> och <ä> – <lämna> ~ <lemna>, <der> ~ <där> – och v3 icke-normenlig användning av <i> som konsonantgrafem mellan konsonant och vokal: <sielf> ~ <sjelf>. Variabel 4 handlar liksom v1b om ord med /kt/, men v4 fångar upp ord vars form är icke-normenlig beträffande valet mellan <gt> och <kt>/<ct>/<ckt>: <släkt>/<släct>/<släckt> ~ <slägt>. Med variabel 5 undersöks icke-normenlig förekomst av inskottsvokallösa stavelser – <sockn> ~ <socken> – och med variabel 6 icke-normenlig distribution av <å> och <o>: <locka> ~ <låcka>, <plåcka> ~ <plocka>. Variabel 7 och 8 omfattar distributionen av <t(t)> och <dt> som supinum- respektive perfekt participsuffix: sup. <gjordt> ~ <gjort>; perf. part. <sagt> ~ <sagdt>. Variabel 9 slutligen är en

¹ <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu>

restkategori och innehåller bl.a. klassiska lånord som i strid med SO behåller det långivande språkets form: <græk> ~ <grek>.

Några ord är belagda i en form som är icke-normenlig i flera avseenden, och de orden är representerade i flera variabler. Om t.ex. *kort* är belagt som <korrt> istället för SO:s <kårt> registreras ordet som ett belägg dels på v1e, dels på v6. Antalet belägg på variablerna är därför något högre än antalet ord i icke-normenlig form för T60, T70 och T80.

Därefter har jag studerat fyra variabler i detalj genom att räkna ut andelen normenliga och icke-normenliga belägg. Även antalet och andelen löpord i icke-normenlig form per text har räknats ut.

Analyserna har inletts vid huvuddelens början. Ord som inte finns upptaga i SO har räknats in i ordmängden men inte analyserats. Jag har bortsett från namn, men appositioner som *län* i *Åbo län* har räknats med och analyserats.

4 Resultat

I tabell 1 presenteras det övergripande resultatet. SG och SO verkar inte ha haft någon större effekt på språkbruket när de kom ut mellan T60 och T70. I T90 har dock antalet ord i icke-normenlig form sjunkit med ca en tredjedel i förhållande till T60.

Tabell 1. Antalet lexikonord belagda i icke-normenlig form per text samt antalet och andelen icke-normenliga löpord.

	T60	T70	T80	T90
ord	69	60	59	43
löpord	108 (3,6 %)	138 (4,6 %)	125 (4,2 %)	92 (3,1 %)

I tabell 2 redovisas antalet ord belagda på respektive variabel. Jag presenterar v1b noggrant för att klargöra hur tabellen ska tolkas. I T60, innan SG och SO kommit ut, är åtta ord, som i SO kom att stavas <ckt>, belagda i former med <kt> eller <ct>: <aktig>, <frukt>, <dikt>, <tract>, <förakta>, <sikt>, <försiktig> och <förfakta>. Vissa ord är belagda flera gånger i texten, andra endast en gång. Ifall SO fungerade som stavningsmönster, kunde man förvänta sig att orden i denna kategori hade varianten <ckt> i T70, dvs. <acktig>, <fruckt> osv. Men även i T70 stavas de med <kt> eller <ct>: <aktig>, <frukt>, <tract>, <sikt> <försiktig>, <betrakta> och <akt>. Detsamma gäller T80: <aktig>, <frukt>, <tract>, <sikt>, <försiktigt>, <sakta> och <fukt>. Och i T90, när SO funnits på marknaden i 25 år, finns sex ord med icke-normenligt <kt>/<ct>: <aktig>, <frukt>, <tract>/<trakt>, <försiktig>, <ursäkt> och <inkräkta>. Således verkar SG och SO inte ha påverkat bruket i detta fall, vilket för övrigt förefaller gälla alla variabler som omfattar dubbel- och enkelteckning av konsonantgrafem. Det är bl.a. intressant att former som <dess>, <till> och <sit> förekommer i T90, trots att SO har <des>, <til> och <sitt>.

Tabell 2. Antalet belägg på lexikonord i icke-normenlig form per variabel.

Variabel	Beskrivning	Exempel	T60	T70	T80	T90
1a	intervokaliskt	<i>dropa</i>	0	1	0	3
1b	ckt ~ kt	<i>frukt</i>	8	7	7	6
1c	före morfemgr.	<i>rutna</i>	4	6	6	4
1d	ordfinalt	<i>till</i>	7	6	3	4
1e	inom morfemet	<i>korrt</i>	1	6	4	4
1	K ~ KK		20	26	20	21
2	e ~ ä	<i>lämna</i>	11	9	13	6
3	i ~ j	<i>sielf</i>	5	6	1	0
4	kt/ckt ~ gt	<i>släkt</i>	4	1	2	0
5	K_n ~ Ken	<i>vattn</i>	1	0	3	0
6	o ~ å	<i>kort</i>	5	5	7	5
7	tt ~ dt i supinum	<i>gått</i>	3	1	4	1
8	tt ~ dt i perf.part.	<i>sagt</i>	5	3	0	2
9	övriga		19	14	14	8
Totalt			73	65	64	43

Totalsumman för de kursiverade underkategorierna 1a–1e står i v1, vilken tillsammans med v2–v9 bildar totalsumman belägg på variablerna. Som framgår av tabellen förekommer i T90 inte längre ord med inskottsvokallösa stavelser (v5) eller ord där <i> används konsonantiskt (v3), och antalet belägg på v9 är lägre. I viss mån verkar även distributionen av <ä> och <e> ha anpassats till SO.

Jag har kompletterat ovanstående studie med fyra detaljstudier. I den första undersöks v1b. Trots att antalet ord belagda i icke-normenlig form är ungefär lika stort för varje text (se tabell 2) förekommer en del normenliga varianter i materialet. Jag har därför identifierat alla förekomster i materialet av ord med /kt/, vars grundform i SO innehåller <ckt>, och räknat ut andelen normenliga utfall (tabell 3).

Tabell 3. Antalet (N) och andelen (%) förekomster av normenligt <ckt>.

	Tot.	N	%
T60	12	0	0
T70	16	0	0
T80	34	5	15
T90	13	3	23

I T60 och T70 finns 12 respektive 16 förekomster av ord som i SO stavas <kt>, och samtliga har icke-normenligt <kt> eller <ct>. I T80 och T90 har dock <ckt> fått en viss spridning. I T80 är de fem förekomsterna <rickta>, <fördelacklig> [!] samt 3 st. <uptäckt>, men det är möjligt att <ckt> i <uptäckt> underlättats av associationen till *upptäcka*. I T90 är de normenliga förekomsterna <frucktansvärd>, <oacktdad> och <vanryckt>.

I den andra detaljundersökningen har jag studerat v7. Denna variabel är intressant eftersom Sahlstedts system för supinummarkering kan ha uppfattats som svårt. Supinumändelsen är <t> förutom i två fall då <dt> används: i verb med stam på <d>, t.ex. *har vändt*, och i verb med stam på lång vokal, t.ex. *har gådt* (Sahlstedt 1769:51). Jag har identifierat alla supinumformer och räknat ut andelen normenliga utfall (tabell 4).

Tabell 4. Antalet (N) och andelen (%) normenliga belägg på supinumformer.

	Tot.	N	%
T60	55	52	95
T70	44	43	98
T80	39	35	90
T90	43	42	98

De tre icke-normenliga beläggen i T60 är <utgått>, <understått> och <gjordt>, i T70 <gjordt>, i T80 <rördt>, <använt>, <fått>, <gjordt>, och i T90 <undergått>. Fel suffix väljs således i första hand för ord med stam på lång vokal. Det finns dock även normenliga belägg på verb med stam på lång vokal. T60 har 2 st. <sedt> och <skedt>, T70 <sedt>, T80 2 st. <sedt> samt <fådt>, och i T90 <trodt>. När det gäller stavningen av *gjort* kan SO:s <gjort> ha haft ett visst inflytande, eftersom 2 st. <gjort> förekommer i T90.

För participens del föreskriver Sahlstedt (1769:76) <dt> för singulara neutrala perfekt particip av svaga verb (t.ex. <upodladt>). Jag har identifierat samtliga belägg på dessa former och räknat ut andelen normenliga utfall (tabell 5).

Tabell 5. Antalet (N) och andelen (%) normenliga belägg på neutrala singulara perfekt particip av svaga verb med normenligt suffix <dt>.

	Tot.	N	%
T60	6	1	17
T70	13	10	77
T80	5	5	100
T90	8	5	63

Tabell 5 ger intrycket att normenligt <dt> blev vanligare efter att SG och SO kommit ut. Det kan dock noteras att fyra av de fem beläggen på icke-normenlig <t> i T60 kommer från en och samma källtext (Aspegren): <anteknat>, <förlorat>, 2 st. <infört>. Av de sex icke-normenliga beläggen i T70, T80 och T90 är tre <sagt> i frasen *snart sagt*, vilken kan ha haft svagare association till participkategorin. I övrigt används <dt>, t.ex. <medfödt> i T60, <nyttjadt>, <upodladt>, <besådt>, <fortplantadt> i T70, <författadt>, <grundadt>, <öfverlämnadt> i T80, <utvidgadt>, <jämfördt>, <oackadt> i T90. En specifik svårighet gällande perfekt particip i SO utgörs av ord som *nämna*, vars <n> faller (Sahlstedt 1769:7). I T60 finns två icke-normenliga belägg, <omnämnde> och <förstnämnde>, och i T70 finns vid sidan av

två icke-normenliga belägg även ett normenligt <sidstämde>. T80 har ett normenligt <omnämde> medan T90 endast har ett icke-normenligt <nämnde>.

Som sista detaljundersökning har jag tittat på v2, distributionen av <e> och <ä>. Jag har utgått från de 22 ord som någon gång i hela materialet belagts i en form med icke-normenlig distribution av <e> och <ä>. Först har jag sett vilka av dessa som förekommer i de olika texterna. Därefter har jag för varje text noterat hur många av dem som uteslutande förekommer i normenlig form (tabell 6).

Tabell 6. Antalet (Tot) belagda ord och antalet (N) respektive andelen (%) ord i uteslutande normenlig form beträffande valet mellan <e> och <ä>.

	Tot.	N	%
T60	15	5	33
T70	14	6	43
T80	17	4	24
T90	15	9	60

I T60 är 15 av de 22 orden belagda, varav 5 uteslutande i normenlig form med avseende på distributionen av <e> och <ä>: <där> (15 st. förekomster), <est> som i *hwarest* (2 st.), <lemna>, <tjena> (10 st.) samt <verka>. I T70 är de 6 orden <berga>, <est> (3 st.), <fjäll> (2 st.), <gerna>, <kejsar> och <menniskja>, och i T80 <verk> (4 st.), <tjena> (3 st.), <merändels> och <menniskja> (3 st.). I T90 slutligen står 9 av 15 ord uteslutande i normenlig form: <verk> (3 st.), <regn>, <tjena> (6 st.), <menniskja> (4 st.), <helst>, <gerna>, <fjäll>, <där> (19 st.) samt <bergning> (2 st.). Detta kan tolkas som att språket blev enhetligare och mer normerat på denna punkt, men fyra ord i T90 förekommer likväl genomgående i icke-normenlig form: <elf> (8 st.), <länna> (7 st.), <väst> (2 st.) och <äga> (4 st.).

5 Diskussion

Det huvudsakliga resultatet av undersökningen är att ortografin i materialet anpassar sig till ortografin i SG och SO, men endast i vissa avseenden och med en fördröjning på ett par decennier. Denna avsaknad av förändring mellan T60, T70 och T80 överensstämmer med hur Rutten & Vosters (2021:78–80) beskriver den typiska relationen mellan normerande verksamhet och förändringar i språkbruket. Enligt dem föregås normeringen av, eller är samtidig med, förändringar i språkbruket. På samma sätt konstaterar Santesson (1986:7) att Sahlstedts verk i första hand kan ses som ”en bekräftelse på ett redan existerande bruk”. I de fall bruket varierade och SO:s norm kan ha uppfattats som svår, vilket eventuellt var fallet med användningen av <dt> som supinumsuffix, lyckades SO inte stabilisera bruket. Även då normeringen föregår förändringen kan det vara svårt att fastslå att en kausal relation råder mellan normeringen och förändringen i språkbruket (Rutten & Vosters 2021:78–79; Teleman 2002b:51). Att konsonantiskt <i> (v3 *sielf*) och inskottsvokallösa stavelser (v5 *vattn*) saknas i T90 är nog i första hand ett resultat av

Salvius verksamhet (Santesson 1986:103, 81), även om Sahlstedts val av <j> (*sjelf*) och inskottsvokal (*vatten*) förmodligen gav varianterna ökad auktoritet.

Ortografi är emellertid en tacksam domän för normering och enligt Rutten & Vosters (2021:80–83) finns det gott om exempel på framgångsrik ortografisk normering i tidigmoderna samhällen. I denna undersökning syns en tendens till anpassning till SO i T90. Det är möjligt att t.ex. distributionen av <e> och <ä> påverkades av att det fanns tillgång till en auktoritativ ordbok, även om det måste beläggas i ett större material. Det är även intressant att normenliga stavningar som <rickta> och <frucktansvärd> dyker upp i T80 och T90. Sahlstedt rekommenderade <ckt> i sina skrifter eftersom han ansåg denna variant ha stöd i bruket (Santesson 1986:116–117), men i detta material saknas varianten i T60 och T70 (se tabell 3). Bortsett från v1b har utrymmet dock inte tillåtit en närmare undersökning av konsonantgeminingen (v1). Att gemineringsproblemet inte ansågs löst i och med utgivningen av SG och SO visas av att Svenska Akademien redan i instiftelsehandlingarna från 1786 valde en i detta avseende delvis annan ortografi, t.ex. användes <gt>/<kt> istället för <ckt> (Loman 1986:25). I Leopold (1801) kom geminingen följaktligen att bli ett centralt tema.

Varför skedde då en anpassning till SO först i T90? Svaret är möjligen att den s.k. standardideologin var ny när Sahlstedts verk kom ut. Milroy (2001:535) konstaterar att en viktig effekt av standardisering är uppkomsten av en ideologi där språkliga former delas in i två kategorier: korrekta och inkorrekta. Ideologin sprider sig långsamt tills den nått samtliga relevanta aktörer (Rutten & Vosters 2021:77). Eftersom Sahlstedts verk i ett visst avseende utgjorde förutsättningen för att en standardideologi kunde etableras, i och med att det nu förelåg en grammatik och ordbok sanktionerade av Kungliga Vetenskapsakademien, kan man räkna med att det tog ett tag innan vetenskapen om normen spridit sig och enskilda skribenter börjat uppfatta normen som påbjudande att följa. Santesson (1986:7) skriver att SG:s och SO:s främsta effekt låg i att stilla språkvårdsdebatten. Detta kan tolkas som att språkvetarna nu upplevde att det fanns en norm att förhålla sig till, även om en korrigerande av normen på vissa punkter ansågs önskvärd. Undersökningens resultat är även förenligt med den beskrivning Alvin (1914:191) ger av SO:s mottagande. Sahlstedt var missnöjd med allmänhetens inledande reaktion på ordboken, men ”med tiden”, efter Sahlstedts död, fick SO ”allt större auktoritet och betydelse”. Det är möjligt att det är denna utveckling som det övergripande resultatet (se tabell 1) reflekterar.

Man kan även fråga sig hur SG:s och SO:s norm implementerades i samhället. Skolorna var t.ex. inte aktörer i processen på 1700-talet (Teleman 2002b:50–51). Det är dessutom oklart vilka principer, om några, studenterna förväntades följa när de skrev svenska, i vilken grad ortografiska spörsmål diskuterades vid t.ex. Akademien i Åbo och i vilken mån studenterna hade tillgång till SG och SO. Man kan dock förmoda att åtminstone delar av lärarkåren och studenterna bör ha uppfattat diskussionerna om svenskans normering som intressanta och relevanta. Även Svenska Akademiens instiftande 1786 kan ha ökat medvetenheten om språknormer och stimulerat intresset för att begagna sig av den norm som fanns, dvs. SG och SO.

På detta sätt kan Sahlstedts verk ha berett den ideologiska jordmännen för en effektiv implementering av Leopold (1801).

Avslutningsvis vore det intressant att närmare undersöka framför allt 1790-talets ortografi i ett större material, dels i syfte att se om det för enskilda variabler finns en allmän tendens till att närma sig SO, dels i syfte att se om texter överlag blir mer ortografiskt enhetliga under detta decennium. Det kunde även vara intressant att se i vilka avseenden Vetenskapsakademien själv satte Sahlstedts rekommendationer till grund för ortografin i sina handlingar. Relevant vore också att undersöka ifall Anders af Botins på sin tid omtyckta (Teleman 2002b:37) språklära *Svenska språket i tal och skrift* (1777) påverkade bruket i de avseenden Botins rekommendationer avvek från Sahlstedts.

Undersökt litteratur

Alcenius, D. (1766): *Kort och enfaldig afhandling om den så kallade* [...].

Aspegren, H.H. (1766): *Försök til en historisk* [...].

Granlund, W. (1766): *Underrättelse om tjänliga* [...].

Grönelius, G. (1777): *Rön och anmärkningar om utländska* [...].

Cajalén, A. (1778): *Afhandling om sättet at* [...].

Foeder, A.M. (1778): *Oförgripeliga tanckar om den värkan* [...].

Estlander, I.E. (1787): *Anmärkningar, uti byggnings-konsten* [...].

Kreander, C. (1788): *Inledning til Österbotns* [...].

Forsbom, J. (1789): *Anmärkningar vid Fruktbärande* [...].

Strömmer, J.A. & H.P. Winge (1797): *Afhandling om hushållningens* [...].

Törnudd, M. (1798): *Tanckar om löftägt*.

Lagus, J.J. (1798): *Anmärkningar rörande åkerns* [...].

Litteratur

Alvin, Ragnar (1914): *Abraham Sahlstedt. En litterär mångfrestare*. Lund.

af Botin, Anders (1777): *Svenska språket i tal och skrift*. Stockholm.

https://books.google.fi/books?id=NDhVAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
[Tillgänglig 4.11.2022.]

Hannedóttir, Anna Helga (2000): Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering. *LexikoNordica*. 7. S. 23–41.

Haugen, Einar (1983): The implementation of corpus planning. I: J. Cobarrubias & J.A. Fishman (red.), *Progress in language planning. International perspectives*. Mouton, Amsterdam. S. 269–289.

af Hällström-Reijonen, Charlotta & Jennica Thylin-Klaus (2019): Akademiskt skrivande i 1700-talets Åbo. I: M. Tandefelt (red.), *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. S. 147–168.

af Leopold, Carl Gustaf (1801) [2010]. Afhandling om svenska stafsättet. I: B. Ståhle Sjönell, P. Söderlund & L. Santesson (red.), *Samlade skrifter av Carl Gustaf af Leopold. Förra avdelningen, fjärde delen. Skrifter på prosa 1785–1829. 1. Om svenska språket*. Svenska vitterhetssamfundet, Stockholm. S. 43–192.

Lindroth, Sten (1978): *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Norstedt, Stockholm.

- Loman, Bengt (1986): ”En inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring”. I: S. Allén, B. Loman & B. Sigurd (red.), *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier*. Norstedt, Stockholm. S. 1–141.
- McLelland, Nicola (2021): Grammars, dictionaries and other metalinguistic texts in the context of language standardization. I: W. Ayres-Bennett & J. Bellamy (red.), *The Cambridge handbook of language standardization*. Cambridge University Press, Cambridge. S. 263–293.
- Milroy, James (2001): Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of sociolinguistics*. 5/4. S. 530–555.
- Ralph, Bo (2000): Svensk lexikografitradition. *LexicoNordica*. 7. 2000. S. 5–22.
- Rogström, Lena (2013): Lagspråk, lexikon och lexisering. En studie av språklig samverkan under 1700-talet. *LexicoNordica*. 20. S. 167–184.
- Rutten, Gijsbert & Rik Vosters (2021): Language standardization ’from above’. I: W. Ayres-Bennett & J. Bellamy (red.), *The Cambridge handbook of language standardization*. Cambridge University Press, Cambridge. S. 65–92.
- Sahlstedt, Abraham (1769): *Swensk grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet*. Uppsala.
<<https://play.google.com/books/reader?id=zTdVAAAACAAJ&pg=GBS.PP1&hl=sv>>. [Tillgänglig 13 juni 2022.]
- Sahlstedt, Abraham (1773): *Swensk ordbok med latinsk uttolkning*. Stockholm.
- Santesson, Lillemor (1986): *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. Lund University Press, Lund.
- Teleman, Ulf (2002a): *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under nyare tid*. Svenska språknämnden och Norstedts ordbok, Stockholm.
- Teleman, Ulf (2002b): Veta och vilja. Om ortografer och grammatiker som språkvårdare under svenskt 1600- och 1700-tal. *Folkmålsstudier*. 41. S. 35–54.

Demonstrativet *thæn* som bestämdhetsmarkör i tidiga nordiska texter

Ulla Stroh-Wollin

1 Inledning

I merparten av de tidigaste nordiska texterna används bestämd artikel ganska sparsamt.¹ Ibland saknas bestämdhetsmarkering helt också i nominalfraser som är semantiskt definita, men det förekommer även att demonstrativet *thæn* används i fall där en modern språkbrukare lika gärna eller hellre skulle använda bestämd form eller, i vissa fall, ett anaforiskt pronomen, se exemplen från Upplandslagens ärvdabalk i (1) och (2) nedan. I exempel (1) presenteras först ett (fiktivt) barn (understruket), vilket därefter omnämns en gång utan och en gång med bestämdhetsändelse (fetstil); på modern svenska skulle båda de senare omnämningarna kräva bestämd form. I (2) aktualiseras ett väntat barn (understruket) som sedan omtalas med frasen *þæt barn* två gånger (fetstil); på modern svenska hade det känts lika naturligt att säga *barnet* först och därefter helst *det*.

- (1) Nu dyl faþir barn. ok konæ hanum **barn** witiŕ. þa skal konæ sik tolf mæn fa. ok þæn sum **barnit** witiŕ andræ tolf. ok swa til þinx faræ. (UL, ÄB: XXIII)
'Nu förnekar en fader ett barn, men en kvinna tillvitar honom **barnet**. Då ska hon skaffa sig tolv män och den som tillvitas **barnet** tolv män och fara till tinget.'
- (2) [...] kombær þæn til garþs arffwi wil skiptæ ok raþæ. swarær husfrun. [...] jæk ær mæþ barni. ok byrþi bondæ mins. [...] Föþis **þæt barn** [...] siu manæþum siþæn bonden ær döþær. taki **þæt barn** arff ok orff [...]
(UL, ÄB: X)
'[...] Kommer den till gården som vill skifta och råda för arvet och husfrun svarar: "Jag är med barn och börda efter min man" [...] Om (**det**) **barnet** föds sju månader efter bondens död ska **det** ta arv och orv [...]'

I det följande är det just bruket av demonstrativet *thæn* som bestämdhetsmarkör som står i fokus.

I Elias Wesséns *Svensk språkhistoria* III (1965) knyts detta bruk särskilt till de östnordiska varieteterna och deras närhet till de västgermanska språkens prepositiva artikel:

¹ Denna artikel har tillkommit inom projektet *Genom den hypo-determinerande skogen – fallet nordiska språk* med stöd från Vetenskapsrådet; projektnummer 2017-01533.

I den äldsta fornsvenska (liksom den äldsta forndanska) litteraturen används stundom *pän, päät* på ett sätt som kommer bestämd artikel mycket nära. [...]

Denna vacklan i språkbruket just på östnordiskt område står troligen i något samband med de västgermanska språkens prepositiva artikel. Själva incitamentet till artikelbruket har kommit söderifrån och kan icke självständigt ha uppkommit i Norden, oberoende av den samtida likartade utvecklingen i sydligare (germanska och romanska) språk. (Wessén 1965:32)

Fastän Wessén först reserverar sig med *troligen* tycks han övertygad om någon sorts påverkan söderifrån. Lika övertygad förefaller han i sin fortsatta framställning om att den sydvästjyska framförställda bestämda artikeln *æ* har utländsk förebild:

Denna språkhistoriska iakttagelse kan belysas genom en språkgeografisk parallell. I hela västra och södra Jylland brukas framförställd artikel liksom över hela det västgermanska området. Det heter alltså t.ex. *æ mann* mannen, *æ hus* huset. Danska språkforskare har visat upp, att det är pronomenet *pän* som i trycksvag användning har reducerats till *æ*. Att denna jylländska dialektegendomlighet står i samband med artikelbruket i de västgermanska språken, särskilt kanske engelskan och frisiskan, kan icke betvivlas. (Wessén 1965: 32 f.)

Idén att artikeln *æ* skulle ha sitt ursprung i *thæn* bygger Wessén sannolikt på framställningen i Peter Skautrup's *Det danske sprogs historie* 1 (1944:141), som i sin tur bygger på Aage Hansens genomgång av olika forndanska texter i *Bestemt og ubestemt substantiv* (1927:119 ff.). Det råder dock inte konsensus om denna uppfattning numera (se Møller 1974, Ejlskjær 2005). Och till skillnad från Wessén tror Hansen inte på ett inflytande från sydligare germanska varieteter (a.a. s. 147 ff.). Det gör inte heller Karl Larm i *Den bestämda artikeln i äldre fornsvenska* (1936:34).

En text som spelar en avgörande roll för Hansens slutsats beträffande den specifika jylländska artikelns ursprung är *Flensburg stadsret* som uppvisar tydliga dialektala drag (bl.a. vacklande genuskänsla) och därtill ett omfattande bruk av *thæn* som bestämdhetsmarkör, vilken Hansen (1927:137) benämner ”foransat artikel”. Ingen kan ifrågasätta att *thæn* är en vanlig bestämdhetsmarkör i *Flensburg stadsret*, men frågan är om ordet fungerar som regelrätt artikel – eller ens förebådar en sådan övergång. I t.ex. (3) används visserligen frasen *thet hws* två gånger, där en modern språkbudare kanske hade föredragit anaforiskt pronomen eller bestämd form, men liksom i (2) ovan skulle demonstrativ + substantiv inte vara ogrammatiskt. Man kan också notera att det refereras till huset med den ommarkerade formen *hws* fyra gånger.

- (3) Hwilk landbo hæuer eghæt hws a annæns iorth. han maa ei annæn man **thet hws** sælæ/ fyr en han biythær ham thet falt/ then thær iorth aa. for thy at køpær annæn man **thet hws**. han thær **hws** sald/ letæ at sint wærth hwor han wil. for thi at then aa **hws**/ thær iorth aa. En af han thær iorth aa wil ei **hws** køpæ. tha ma landbo tho ei vtæn orlof/ **hws** burt sælæ/ eldær føræ.
(*Flensburg stadsret*, kap. 42)

’Den landbo som har ett eget hus på annans mark må ej sälja **det (huset)** till någon annan innan han erbjuder markägaren att köpa det. För om någon annan köper **huset** må säljaren (av **huset**) söka sin betalning som han kan, för

markägaren är den som äger **huset**. Och vill markägaren inte köpa **det/huset**, så må landbon ändå inte sälja **det/(huset)** eller föra bort det utan tillstånd.’

Som framgått ovan betraktar Wessén bestämdhetsmarkering med demonstrativt pronomen som en utpräglad östnordisk företeelse, vilket författaren ser som ett bärande argument för att den influerats söderifrån. Jag har emellertid noterat att sådan bestämdhetsmarkering är ganska vanlig även i en del västnordiska texter. I till exempel utdraget från Sankt Olavs järtecken i den norska homilieboken i (4) nedan omtalas den greve som först presenteras med *græfi nokkur* senare med *græfi sa* (dvs. med den äldre oregelbundna formen *sá* för maskulinum, singularis, nominativ, som senare ersätts av *thæn*). Också i detta exempel vore den bestämda formen naturligare för en modern språkbrukare.

- (4) Nu var enn i Donmorku græifi nokkur, illr ok ofund-fullr, ok hvarke ræddisk hann Guð ne menn. [...]
Nu megu þer høyra maklegar repsingar ok fatiðlegar iartegnir: Allt var þegar iam-brat á einni stundu. **græifi sa** varð blindr baðum augu, ok [...]
(Sankt Olavs järtecken 4)
- ’Det var i Danmark en greve, som var ond och full av avund och som varken räddes Gud eller människor. [...]
Nu ska ni få höra om ett välförtjänt straff och ett sällsynt järtecken. Allt hände strax i samma ögonblick. **Greven** blev blind på båda ögonen och [...]

Genomgången ovan visar att det egentligen råder ganska stor oklarhet när det gäller bruket av *thæn* som bestämdhetsmarkör i de tidiga nordiska texterna. I det följande diskuteras tre specifika frågor:

- Är bestämdhetsmarkering med *thæn* ett östnordiskt drag som genom inspiration från de kontinentala språken spritt sig från söder till norr?
- Har *thæn* fungerat som regelrätt bestämd artikel under någon period i de nordiska språkens historia?
- Har den framförstådda bestämda artikeln *æ* på sydvästra Jylland utvecklats ur framförstållt *thæn*?

2 Material och metod

Undersökningen i det följande utgår ifrån definitmarkerade nominalfraser som excerperats i tidiga nordiska texter, såväl västnordiska som östnordiska. Olika lagtexter har varit ett självklart val eftersom dessa finns spridda över hela Norden. Men även några tidiga narrativa texter har använts.

Följande texter/textavsnitt ingår i undersökningen.

- Lagsamlingen *Grágás* från Island. Excerpteringen omfattar dels kap. 1–11 av Kristenrätten (Kristinna laga þátr), dels kap. 172–187 av Jordlösningsavsnittet (Landbrigða þátr).

- *Gulatingsloven*. Excerperingen omfattar dels kap. 1–33, som omfattar Kristenrättsbalken, dels kap. 103–150, som omfattar Ärvdabalken + ytterligare några kortare bestämmelser.
- *Eidsivatingsloven*. Excerperingen avser den enda bevarade Kristenrätten.
- *Upplandslagen*. Excerperingen omfattar Kyrkobalken och Ärvdabalken.
- *Gutalagen*. Excerperingen avser kap. 1–39.
- *Äldre Västgötalagen*. Excerperingen avser hela lagen t.o.m. Lekarerrätten.
- *Skånske lov*. Excerperingen avser avsnitten om arv (kap. 1–66), jordatvister (kap. 67–84) och stöld och fynd (kap. 136–166).
- *Jyske lov*. Excerperingen avser bok 1 (främst om arv och jordöverlåtelse) och bok 2 (lagar om bl.a. våldsbrott och stöld).
- *Flensburg stadsret*. Excerperingen avser hela den ursprungliga texten (men inte de senare tilläggen).
- *Ynglingasagan i Heimskringla*. Excerperingen avser kap. 1–26.
- Den isländska *Alexanderssagan*. Excerperingen avser bok 1 och 6.
- Sankt Olavs järtecken i *Norsk Homilieboek*. Excerperingen avser de järtecken som är bevarade i homilieboken (1–17).
- *Gutasagan*. Excerperingen avser hela texten.
- Den s.k. Mariasagan i *Fornsvenska legendariet*.

Excerperingen har endast omfattat nominalfraser som består av antingen endast ett substantiv i bestämd form eller ett substantiv + ett (framför- eller efterställt) demonstrativt pronomen. Definitmarkeringen i nominalfraser med deskriptiva attribut har i flera fall sin egen historia och ingår alltså inte i denna undersökning.² Demonstrativerna kan vara antingen det ursprungliga *thæn/sá*, hädanefter demonstrativ I, eller förstärkta varianter som *thænni*, *sjá* m.fl., hädanefter demonstrativ II. Fraser med demonstrativt pronomen som pekar ut något i den yttre kontexten (av typen *denna världen*) eller pekar framåt (som när *desa fall* betyder ’följande fall’) ingår inte i beräkningarna.

Analysen har skett i två steg. Den första delanalysen syftar till att belysa den första av frågeställningarna ovan, medan den andra delanalysen föranleds av den andra och tredje frågan.

² Se t.ex. Stroh-Wollin 2015 beträffande framväxten av dubbel definitethet i nominalfraser med adjektivattribut i fornsvenskan. Också nominalfraser med restriktiva relativsatser är speciella med hänsyn till bruket av determinativt pronomen. En del andra bestämningar är i sig definitmarkerande, t.ex. (framförställda) possessiva attribut och pronomen som *samma* och *nästa*, och kombinerar endast med substantiv i obestämd form, jfr *nästa dag* ~ *dagen därpå*.

3 Analys: del 1

I tabell 1 och 2 nedan redovisas frekvensen av de olika excerperade nominalfrastyperna i undersökta texter. Frekvensen beräknas som antalet belägg på de tre bestämdhetsmarkeringarna per 1000 ord. Detta mått på bestämdhetsmarkering är mycket grovt, eftersom det inte kan sättas i relation till frekvensen semantiskt definitiva, men formellt ommarkerade, nominalfraser. Det måste alltså användas med viss försiktighet.

Det bör dessutom påpekas att de väldigt varierande nivåerna när det gäller frekvensen av bestämd artikel i hög grad beror på dels att utvecklingen företer en betydande regional variation, dels att texterna varierar i ålder. (Även olika textavsnitt kan ha redigerats vid olika tidpunkter.) Eftersom fokus i detta sammanhang inte rör just etableringen av den bestämda artikeln, kommer jag inte att vidare kommentera dessa siffror, utan redovisar dem för fullständighetens skull. Med detta sagt kan vi koncentrera oss på bruket av bestämdhetsmarkering med demonstrativ.

Tabell 1. Frekvensen (N/1000 ord) av bestämdhetsmarkering med suffigerad bestämd artikel, demonstrativ I respektive demonstrativ II i nordiska lagtexter från tidig medeltid.

Text	Best. form N/1000 ord	Dem. I N/1000 ord	Dem. II N/1000 ord
Grágás: Kristenrätt	8,2	6,8	0,0
Grágás: Jordlösningsavsn.	19,9	4,3	0,0
Gulatingssl.: Kristenrätt	2,9	5,5	1,2
Gulatingssl.: Ärvdab. m.m.	1,5	4,6	0,2
Eidsivatingssl.: Kristenrätt	3,7	4,2	0,1
Upplandsl.: Kyrkobalken	14,8	5,9	0,0
Upplandsl.: Ärvdabalken	9,6	9,4	0,2
Gutalagen	1,4	1,8	0,1
Äldre Västgötalagen	1,3	1,0	0,3
Skånske lov*	10,2	1,1	0,0
Jyske lov: bok 1	3,1	1,3	0,2
Jyske lov: bok 2	4,4	4,0	0,2
Flensburg Stadsret	2,2	6,9	0,5

* Undersökta partier av Skånske lov innehåller totalt 93 belägg på bestämd form. Av dessa utgörs 59 (= 63 %) av bestämd form av substantivet *bonde*.

Tabell 2. Frekvensen (N/1000 ord) av bestämdhetsmarkering med suffigerad bestämd artikel, demonstrativ I respektive demonstrativ II i narrativa nordiska texter från tidig medeltid.

Text	Best. form N/1000 ord	Dem. I N/1000 ord	Dem. II N/1000 ord
Heimskringla: Ynglingas.	18,0	1,5	0,5
Alexandersagan, bok 1 + 6	24,3	1,2	5,5
S:t Olavs järtecken	14,1	6,5	0,2
Gutasagan	1,1	9,4	1,7
Fornsv. leg.: Mariasagan	26,7	2,1	1,1

Även om man bör vara försiktig när det gäller mindre frekvenskillnader, kan man göra vissa iakttagelser utifrån de större skillnaderna. En tydlig tendens är att det framför allt är texter som representerar nordligare varieteter som uppvisar en förhållandevis hög andel nominalfraser med demonstrativ I. Man kan emellertid också se att olika texter från samma region kan förete helt olika andel demonstrativer. Allra tydligast syns det i en jämförelse mellan Gutalagen och Gutasagan, men också de isländska narrativerna, dvs. Heimskringla och Alexandersagan, uppvisar mycket olika andel demonstrativer.

För övrigt kan man notera att det bara är Alexandersagan som man kan se ett mera omfattande bruk av demonstrativ II. Det kan hänga samman med att texten representerar ett senare språkstadium än de texter som har en hög andel demonstrativ I, vilket i så fall skulle kunna vara ett utslag av att det ursprungliga demonstrativet börjar förlora i styrka. En del tyder på det, och i kombination med den relativt höga andelen i Alexandersagan av en bestämdhetsmarkör som inte kan uppfattas som artikelliknande finns det anledning att fundera över hur texter med många demonstrativ I faktiskt använder dem.

I det syftet har jag jämfört de texter/textdelar som uppvisar minst 4,0 belägg på demonstrativ I per 1000 ord med en översättning till något av de moderna skandinaviska språken. Bortsett från *Flensburg stadsret* föreligger sådana översättningar för samtliga berörda texter. För *Flensburg stadsret* har jag i stället själv gjort en egen översättning till modern svenska för detta ändamål. I tabell 3 noteras hur beläggen i de aktuella texterna på substantiv + demonstrativ I återges i de moderna versionerna: som demonstrativ (av endera slaget) + substantiv, som bestämd form eller på annat sätt.

Tabell 3. Återgivningen i moderna översättningar av belägg på substantiv + demonstrativ i tidiga nordiska texter.

	Handskr.	Modern översättning					
		Dem. I + II		Best. form		Annat	
Text	N	N	%	N	%	N	%
Grágás: Kristenrätten	53	42	79	1	2	10	19
Grágás: Jordlösningsavsn.	23	5	22	16	70	2	9
Gulatingsl.: Kristenrätten	45	27	60	15	33	3	7
Gulatingsl.: Ärvdab. m.m.	25	11	44	9	36	5	20
Eidsivatingsl.: Kristenrätten	30	22	73	5	17	3	10
Upplandsl.: Kyrkobalken	43	24	56	16	37	3	7
Upplandsl.: Ärvdabalken	48	21	44	16	33	11	23
Jyske lov: bok 2	39	28	72	10	26	1	3
Flensburg Stadsret	41	14	34	21	51	6	15
S:t Olavs järtecken	34	17	50	5	15	12	35
Gutasagan	17	13	76	4	24	0	0

Även om jämförbarheten påverkas av att olika översättare förhåller sig på olika sätt till sin uppgift, så är det ändå rimligt att tro att en hög grad av bestämd form i måltex-ten tyder på en hög grad av artikelliknande bruk av demonstrativet i källtexten. Detta gäller bland annat i *Flensburg stadsret*, vilket kanske inte är så förvånande eftersom det är en text som uppmärksammats för sitt artikelliknande bruk av *thæn*. Men höga andelar (minst en tredjedel) utmärker även Upplandslagen, Gulatingsloven och Jordlösningsavsnittet i *Grágás*.³

Sammanfattningsvis kan man, trots att de redovisade kvantifieringarna inte är några exakta mått, dra slutsatsen att ingenting talar för att det artikelliknande bruket av *thæn* skulle vara en specifikt östnordisk företeelse som spritt sig söderifrån och norrut. Det förekommer i hög grad även i västnordiska texter, medan bruket mestadels inte är påfallande i undersökta texter från de sydligare regionerna, med undantag för *Flensburg stadsret*.

4 Analys: del 2

För att kunna avgöra hur artikellikt det artikelliknande bruket av *thæn* är i de tidiga nordiska texterna behöver man beakta för vilken typ av referens det utnyttjas. Som framgått ovan finns det tillfällen där definitmarkering med både bestämd artikel och

³ Intressant nog är det bara ett fall av 53 som återges med bestämd form i Kristenrätten i Grágás. Skillnaden kan, åtminstone delvis, bero på att framför allt Jordlösningsavsnittet har varit föremål för omfattande revision efter hand. I så fall skulle skillnaden mellan de olika delarna av lagsamlingen kunna handla om olika medeltida skribenters preferenser för olika uttrycksätt.

demonstrativt pronomen är möjlig, vilket i sig förklarar varför bestämda artiklar normalt har sitt ursprung i försvagade demonstrativer. För att kunna säga att en bestämd artikel verkligen har uppstått måste den kunna användas i kontexter där ett demonstrativt pronomen skulle uppfattas som helt fel.

Det korta svaret på frågan om detta någonsin sker i de undersökta texterna är nej. Detta gäller även *Flensburg stadsret*, som vi kan titta lite närmare på med hänsyn till dess roll i debatten.

I *Flensburg stadsret* förekommer 41 fall av demonstrativ I. I 36 av dessa gäller att nominalfrasen fungerar som direkt anafor, vilket innebär att det finns en koreferent antecedent tidigare i texten. Detta är typfallet för när bestämdhetsmarkering med demonstrativ är möjlig (och ibland naturligare än bestämd artikel). Ett exempel på sådant direkt anaforiskt bruk ges i (5) nedan.

- (5) Hwo sum k p er nok et/ oc giu er f est e penning a. oc wil ei hald köp/ han hau er for skot **the penning** [...] (*Flensburg stadsret*, kap. 39)

’Den som köper något och ger handpenning på det men inte vill hålla fast vid köpet, han har förverkat **handpenningen/den summan** [...]’

I de fem fall i *Flensburg stadsret* där demonstrativ I inte syftar tillbaka på en koreferent antecedent gäller i stället vad som kan kallas indirekt anaforisk referens, vilket innebär att det ändå finns något i den tidigare kontexten som nominalfrasen knyter an till. Också i vissa sådana fall kan demonstrativ förekomma, och de fem fallen i *Flensburg stadsret*  r exempel på det. I t.ex. (6) nedan tolkas *thet w eth* ’(den) panten’ i relation till verbet *w eths tt er* ’pantsätter’.

- (6) Hwo sum w eth s tt er iorth/ eld er ann t gooz. oc wil ei l s  **thet w eth**. tha [...] (*Flensburg stadsret*, kap. 31)

’Om någon pantsätter jord eller annat gods och inte vill l sa (**den**) **panten**, då [...]’

Utöver det frekventa bruket av demonstrativ i *Flensburg stadsret* förekommer även en del bestämda former i texten. I tre fall rör det sig om direkta anaforer, alla i genitiv, dels *manz ens*, dels två lite speciella där best mdhets ndelsen satts på ett substantiverat adjektiv: *d z ens/d th ens*, som alltså betyder ’den dödes’ h r. I tio fall används dock bestämd form just i fall där det inte g r att använda demonstrativt pronomen, eftersom identifikationen av referenten i dessa fall inte utg r ifrån den tidigare kontexten. Det rör sig dels om två belägg på *bysins* ’stadens’ med syftning på Flensburg, dels om åtta belägg på *foghd en*, som avser kungens representant i staden.

Aage Hansen (1927:136 f.) hävdar att, bortsett från *foghd en*, som ’naturligtvis ikke tilh rt dialekten, men er indkommet udefra’, så uppvisar *Flensburg stadsret* endast bestämda former i genitiv, varav *d z ens/d th ens*  r ’mislykkede forsøg på at skrive ’rigtigt’’. När det gäller *d z ens/d th ens* kanske man ska vara lite försiktig i sina slutsatser med tanke på att det förekommer best mdhetssuffix på substantive-rade adjektiv i norrländska dialekter (se t.ex. Holmberg & Sandström 2003), men det är naturligtvis en intressant iakttagelse att de bestämda formerna företrädesvis står i

genitiv. Exakt vad det beror på är dock oklart och det är kanske inte heller självklart att formen *foghdæn* skulle vara helt främmande för dialekten. I vart fall är den inte cementerad som enda möjliga alternativ; befattningshavaren i fråga omtalas ännu oftare som *fogæth*, dvs. utan bestämd artikel.

5 Summering

I inledningen formulerade jag tre frågor som jag har försökt belysa i analyserna ovan. Följande slutsatser menar jag att man kan dra.

- Bestämthetsmarkering med *thæn* förefaller inte vara ett specifikt östnordiskt drag som spritt sig från söder till norr. Företeelsen är också ganska frekvent i vissa isländska och norska texter samtidigt som den är ganska ovanlig i de flesta undersökta texter från de södra delarna av Skandinavien. Därmed blir det också troligt att den uppstått spontant i olika nordiska varieteter utan inspiration från de kontinentala språken.
- Det finns ingenting som binder oss vid att *thæn* under någon period någonstans i Norden skulle ha fungerat som regelrätt bestämd artikel. Bruket är i vissa fall lite påfallande för en nutida språkbrukare, men det är aldrig att beteckna som omöjligt.
- Det senare gäller även bruket i *Flensburg stadsret*. Det går därmed inte att påvisa att *thæn* i denna text skulle ha tagit ett steg i utvecklingen mot den bestämda artikeln *æ* på sydvästra Jylland. Hur artikeln *æ* uppstått är fortsatt en öppen fråga.

Undersökt litteratur

Alexanders saga enligt Codex AM 519a. Diplomatarisk och normaliserad utgåva (av Andrea de Leeuw van Weenen) på Medieval Nordic Text Archive (Menota): <https://clarino.uib.no/menota/page>.

Eidsivatingsloven enligt Codex AM 68 4°. Utgåva och översättning till modern norska: Halvorsen & Rindal 2008.

Flensburg stadsret enligt originalet i Stadtbuch 2 vid Flensburgs stadsarkiv, kan läsas digitalt på Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs webbplats: <https://tekstnet.dk/flensborg-stadsret/1>.

Fornsvenska legendariet enligt Codex Bureanus. Digital text efter Georg Stephens utgåva i SFSS 7:1 på Fornsvenska textbanken*.

Grágás enligt Konungsbók (Codex Regius). Utgåva och översättning till modern danska: Finsen 1852 resp. 1870. Delar av texten (normaliserad) digitalt tillgänglig på Wikisource: <http://is.wikisource.org>.

Gulatingloven enligt Codex Rantzovianus (E Don Var 137). Digital text efter Keyser & Munch 1846 på webbplatsen Heimskringla: <https://heimskringla.no/wiki/>. Översättning till nynorska: Robberstad 1969.

- Gutalagen* enligt Codex Holm B 64. Digital text efter Schlyter 1852 på Fornsvenska textbanken*.
- Gutasagan* enligt Codex Holm B 64. Digital text samt översättning efter Holmbäck & Wessén 1943 på webbplatsen Heimskringla: <https://heimskringla.no/wiki/>.
- Heimskringla* enligt Codex AM 35. Digital normaliserad version efter Jónsson 1893–1900 på webbplatsen Heimskringla: <http://www.heimskringla.no/wiki/>.
- Jyske lov* enligt NKS 295. Utgåva: Skautrup 1933, kan läsas digitalt på Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs webbplats: <https://tekstnet.dk/jyske-lov/1/1>. Översättning till modern danska i Fenger & Jansen 1991, s. 243–286, även digitalt tillgänglig: <http://wayback-01.kb.dk/wayback/20101108104641/http://www2.kb.dk/elib/mss/holmiensis/tekst.htm>.
- Norsk Homiliebok* enligt Codex AM 619. Digital text efter Indrebø 1931 samt översättning till modern norska efter Salvesen 1971 på Medieval Nordic Text Archive (Menota): <https://clarino.uib.no/menota/page>.
- Skånske lov* enligt Codex Holm B 76. Digital text efter Schlyter 1859 på Fornsvenska textbanken*.
- Upplandslagen* enligt handskrift A (Ups. B 12). Digital text efter Schlyter 1834 på Fornsvenska textbanken*. Översättning: Holmbäck & Wessén 1933.
- Äldre Västgötalagen* enligt Codex Holm B 59. Digital text efter Schlyter 1827 på Fornsvenska textbanken*.

* Fornsvenska textbanken: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>

Litteratur

- Ejckjær, Inger (2005): The definite article. I: Oskar Bandle et al. (red.), *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Vol. 2. Walter de Gruyter, Berlin. S. 1733–1735.
- Fenger, Ole & Chr. R. Jansen (red.) (1991): *Jyske lov 750 år*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland.
- Finsen, Vilhjålmur (utg.) (1852): *Grágás. Islændernes lovbog i Fristatens tid*. 1. Text 1. Det nordiske Literatur-Samfund, Kjøbenhavn.
- Finsen, Vilhjålmur (1870): *Grágás. Islændernes lovbog i Fristatens tid*. 3. Oversættelse 1. Det nordiske Literatur-Samfund, Kjøbenhavn.
- Halvorsen, Eyvind Fjeld & Magnus Rindal (utg.) (2008): *De eldste østlandske kristenrettene. Borgartings og Eidsivatingens eldre kristenretter*. (Norrøne tekster 7.) Riksarkivet, Oslo.
- Hansen, Aage (1927): *Bestemt og ubestemt substantiv*. Arnold Busck, Kjøbenhavn.
- Holmberg, Anders & Görel Sandstöm (2003): Vad är det för särskilt med nordsvenska nominalfraser? I: Øystein Alexander Vangsnes et al. (red.), *Dialektsyntaktiska studier av den nordiska nominalfrasen*. Novus förlag, Oslo. S. 85–98.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén (1943): *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. 4. *Skånelagen och Gutalagen*. Hugo Gebers förlag, Stockholm.
- Indrebø, Gustav (utg.) (1931): *Gamal norsk homiliebok. Cod. Am. 619 4°*. Kjeldeskriftfondet, Oslo.

- Keyser, Rudolph & Peter Andreas Munch (utg.) (1846): *Norges gamle love indtil 1387*. 1 bind. Christiania.
- Larm, Karl (1936): *Den bestämda artikeln i äldre fornsvenska: en historisk-semologisk studie*. Alb. Bonniers förlag, Stockholm.
- Møller, Kristen (1974): Vestjyske Artikelproblemer. I: *Dialektstudier utg. af Institut for dansk dialektforskning*. 3. Akademisk forlag, København. S. 74–102.
- Robberstad, Knut (1969): *Gulatingsslovi umsett frå gamalnorsk*. (Norrøne bokverk 33.) Samlaget, Oslo.
- Salvesen, Astrid (1971): *Gammelnorsk Homiliebok*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Schlyter, Carl Johan (utg.) (1827): SSGL 1. *Westgöotalagen*. Stockholm.
- Schlyter, Carl Johan (utg.) (1834): SSGL 3. *Uplandslagen*. Stockholm.
- Schlyter, Carl Johan (utg.) (1852): SSGL 7. *Gotlandslagen*. Lund.
- Schlyter, Carl Johan (utg.) (1859): SSGL 9. *Skånelagen*. Lund.
- Skautrup, Peter (utg.) 1933: *Jyske lov. Text 1: NkS 295 8°*. (Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene. Bind 2.) Nordisk forlag (Gyldendal), København.
- Skautrup, Peter (1944): *Det danske sprogs historie*. 1. *Fra Guldhornene til Jyske Lov*. Gyldendals, København.
- SSFS = Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet.
- SSGL = Samling af Sveriges gamla lagar.
- Stroh-Wollin, Ulla (2015): Från *gammal man till den gamle mannen*. I: *Arkiv för nordisk filologi*. 130. S. 101–138.
- Wessén, Elias (1965): *Svensk språkhistoria*. III. *Grundlinjer till en historisk syntax*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Censorerna och språket

Carin Östman

1 Inledning

I Sverige liksom i övriga Europa hade vi under en period inskränkningar i tryckfriheten. Den myndighet i Sverige som hade ansvar för att övervaka form och innehåll i tryckta texter var kanslikollegiet, genom ett stadgande i 1661 års kansliordning. För vetenskaplig och religiös litteratur gällde särskilda regler – vetenskaplig text kontrollerades av fakulteterna och teologiska skrifter skulle godkännas av aktuellt domkapitel. Men kanslikollegiet skulle alltså övervaka all annan tryckt text, en uppgift som relativt snabbt blev praktiskt ohanterlig. För en effektivisering av kanslikollegiets arbete inrättades år 1686 ett censorsämbete, och år 1688 utsågs den förste ämbetsinnehavaren Nikolaus Rubens till censor librorum. Han skulle rapportera till kanslikollegiet och fick sina order därifrån. Censorsämbetet fanns kvar fram till 1766, och under perioden verkade sju olika ämbetsmän som censor librorum. Den siste blev Niclas von Oelreich, 1746–1766.

Huvuduppgiften för censor var att granska innehållet i texterna, men det finns också uppgifter om att flera av dem även såg den språkliga formen som ett ansvarsområde:

Men särskildt synes censorerna hafva vinnlagt sig om språket, och sålunda hafva de i detta afseende tillika utgjort en slags publik smakdomstol. Utan tvifvel bör denna sida af deras verksamhet ej skattas ringa. (Bygdén 1884:XII)

I viss mån kan man alltså tänka sig att censorerna också kan ha haft en språkvårdande roll. Den rollen är väldigt lite belyst i svensk språkhistorisk forskning, och i den mån censorsämbetet nämns är det snarast i beskrivningar som inte tillmäter funktionen någon betydelse för svensk språkutveckling: ”den [censorsinstitutionen] spelade sannolikt en tämligen obetydlig roll för svenska språkets standardisering” (Teleman 2002:176). Det är möjligt att värderingen är riktig men det finns ändå skäl att närmare belysa censorernas språkliga arbete, inte minst för att de under ca 80 år var ansvariga för att kontrollera all icke-vetenskaplig och icke-teologisk tryckt text i Sverige, både inhemskt producerad och översatt.

Avsikten med min artikel är just att belysa censorernas språkvårdande roll, genom att ge exempel på vilken typ av språkråd de kunde ge. Problemet med deras eventuella språkliga kommentarer är att de är svårtillgängliga, eftersom den censorsgranskade texten oftast inte är bevarad och i den slutgiltigt tryckta texten finns inga spår av censors hand. Men det finns två lättillgängliga källor för den som vill studera censors arbete: de förtecknade censorskommentarerna i Hesselmans och

Lamms utgåva av *Then Swänska Argus* (1910–1919) och en utgåva av Benzeltstjernas censorsjournal, utgiven av Bygdén och Lewenhaupt 1884. Såvitt jag vet är detta de enda tryckta källorna – för en mer omfattande studie får man vända sig till handskrifter. Materialen kompletterar i viss mån varandra, eftersom censorsjournalen ger en bild av ramen för och omfattningen av censors arbete medan kommentarerna i *Argus* ger en detaljerad bild av vilken typ av kommentarer det kunde handla om. Min studie bygger på de två tryckta källorna, och i min genomgång ger jag en heltäckande bild av kommentarerna i *Argus*, och en mer översiktlig bild av Benzeltstjernas journal.

2 Kanslikollegiet och censorerna

Ansvar för övervakningen av den tryckta litteraturen låg på kanslikollegiet; censorerna rapporterade dit och fick order därifrån. Den förste censorn, Rubens, fick en instruktion 1688 för arbetet, vilken sedan gällde för alla efterträdare. Den viktigaste punkten är att censor ska övervaka så att inte några anstötliga böcker införs i landet eller produceras och trycks i landet. I instruktionen specificeras att censor ska:

- kontrollera bokregister hos alla bokförare i Stockholm
- inspektera boklådorna själv
- korrespondera med lärda män och bokhandlare utomlands, för att kontrollera vad som är på gång
- besöka tryckerier och kontrollera utgivning
- ha tät kontakt med biskopar och konsistorier utanför Stockholm, eftersom de har ansvar för kontrollen av boktryckare i landsorten
- kräva in register av boktryckarna varje halvår
- varje år sammanställa ett register över alla förbjudna och godkända böcker, och översända till kanslikollegiet, till alla konsistorier och akademier. (Bygdén 1884:XIf).

För akademiska och teologiska texter gällde särskilda regler, och de föll i huvudsak utanför censors ansvarsområde. Alla problematiska böcker av värde skulle visas upp för kanslikollegiet, medan småskrifter, som brud- och gravskrifter, fick censureras direkt av censor. Småskrifter av den typen verkade kanslikollegiet inte se något större värde med: ”en hop af brud och begrafningsskrifter och dylikt, som merendels pläga vara odugliga både quoad materiam et stylum” (citerat efter Bygdén 1884:XII). Vid granskningen av småskrifter skulle egentligen censor inte befatta sig med eventuella ”fehl uti elaboration och stjl” (aa:XII), men som vi kommer att se nedan finns det ganska många exempel på att censor gör just det.

Trots den tydliga instruktionen verkar det ha funnits en del osäkerhet runt censorernas arbetsuppgifter, och relationen till kanslikollegiet (Burius 1984:18). Periodvis verkar det också ha funnits tydliga spänningar mellan kanslikollegiet och censor. Rubens efterträddes av Örnholm, censor 1689–1695, och denne drev en egen språkpolitisk linje med fonetiskt anpassad stavning (Hernlund 1883:20 f., Santesson

1986:4). Inte helt oväntat kom han på kollisionskurs med kanslikollegiet, med Hiärne i spetsen. Hiärne beskrev Örnhjelm's agerande: ”så blef han en *Corrector*, gåendes alt annat förbij, togh sig före at corrigera och förwända bokstäfwerne, o till *å*, *e* till *ä*, *ch* till *ck* och så bortåth, alt efter sitt enwijsa hufwud, så at hans *Orthographia* blef een *Cacographia*” (citerat efter Hernlund 1883:21). Stavningsdebatten var intensiv under denna period och tog sig bland annat uttryck i striden mellan Urban Hiärne och Jesper Swedberg.

Ett annat mindre dramatiskt exempel är när Rosenadler, censor 1716–1737, förgäves försöker få kanslikollegiet att vara tydligt när det gäller stavningsrekommendationer. Kanslikollegiet hade ansvar för språkfrågor men kunde inte samla sig till någon enhetlig stavningsnorm, och Rosenadler fick nöja sig med en hänvisning till 1703 års bibel som skulle fungera som ortografiskt rättesnöre (Hernlund 1883:100 f.).

Censorerens uppgift var att fungera som kanslikollegiets förlängda arm, men det är tydligt att de ibland uppfattades som självständiga gentemot kollegiet. I den infekterade debatt om stavningsnormer som pågick under många år mellan kanslirådet Hiärne och biskop Swedberg (se Hernlund 1883 för en ingående beskrivning), vände sig Swedberg gång efter annan direkt till censor, för att vädja om en välvillig behandling: ”Framför allt var han [Swedberg] angelägen derom, att censors s. k. approbationsskrift skulle blifva affattad till hans förmån, och påminner derom med en nästan barnslig enträgenhet” (s. 79). Saken var naturligtvis extra känslig eftersom Hiärne var ledamot i kanslikollegiet.

3 Benzelstjernas journal

Gustaf Benzelstjerna utnämndes till censor librorum år 1737, och han uppbar ämbetet till år 1746, då han efterträddes av Niclas von Oelreich, som blev den siste censorn. Benzelstjernas censorsjournal, alltså hans register över förbjudna och godkända texter, är bevarad och utgiven 1884 av Bygdén och Lewenhaupt. Journalen sträcker sig över 9 år, från 1737 till 1746, och är uppställd som en dagbok med datum, löpnummer och beskrivning av aktuell skrift. Om ärendet föranleder någon åtgärd beskrivs den också:

5. Sept.

28. Bröllopskrifft öfwer Slåttsmålaren Johan *Pasch* och Jungf: Anna Catharina Fristedt, in Sept.

Author. *Andreas Engelow*, Capellan wid S. Jacobs församling. (s. 6)

17. Oct.

50. Bröllopskrifft öfw. handelsmannen i Uhleå Matthias *Arvolander* och Jungf: Anna Maria *Granbergh* in Dec.

Auth: *Georg Rajaléen*, Studiosus.

War en mycket swag både Poët och versifex, ändrades åtskilligt och måste skriffthen helt och hållet omskrifwas innan den kunde passera. (s. 10)

Under de 9 åren hinner Benzeltjerna med 934 ärenden. Som illustreras av exemplen ovan noterar han vilken typ av ingrepp han gör, men däremot redogör han inte för de språkliga detaljerna. Han kan ibland redogöra för språklig nivå som i följande exempel:

1738 in Jun.
10.

164, 89. Grammatica Lapponica illustrans linguæ hujus peculiarium licet etc.

Auctor *Petrus Fiellström* Pædagogus wid Lyksele Schola i Umeå Lappmark.

Påmint om en och annan felaktighet allenast uti regulis Syntacticis och rättade en del deraf, med förbehåld att han skulle låta af någon sin bekant öfwersee och rätta det öfriga, hwartil jag ej hade tid. (s. 42)

Men vad han ansåg som felaktig syntax får vi tyvärr inte reda på. En samtida språklig debatt handlade om latinska och särskilt franska lånord i svenskan, och här har censor en tydlig åsikt:

11 D:o. [1743 in Febr.]

714, 10. Samtal emellan en herre och en fru om Geometriens nytta för unga Studerande.

Mig tilstålt af Hr Lars Salvius som berättade sig ej wetta hwilken det sammansatt.

Ändrat åtskillige onödige latinske och franske ord til swenska, så att vårt språk kan effter handen derifrån ränsas. (s. 194f)

Kommentaren hindrar inte att han själv använder franska i kommentarer ibland, liksom latin eller någon gång tyska. Relativt ofta har Benzeltjerna synpunkter på versmått, i exemplet nedan kombinerat med en rationell invändning, i upplysningstidens anda:

S.d. [1738 in Jun.]

167, 92. Dito [Bröllopskrift] öfwer Mag: *Petrus Tigerstedt* fordom Professor Theologiæ i Åbo, nu probst och Pastor i Tuna i Medelpad och Jungf: *Christina Margareta Ström*, Pastoris i Nora i Ångermanland Petri Ströms dotter. 24. Augusti.

Auth: *M.P. Ström*, Studiosus.

O-approberad lefwererat tillbaka til att ändras, emädan förutan en hoop absurde penséer, såsom att stenar äfwen hafwa kärlek etc. ej en gång enahanda genus carminis war i acht tagit, utan den ena stropha bestod af 11:wa och den andra af 9 syllabis.

Blef sedan ändrad och underskrefwen. (s. 42f)

Vid vissa tillfällen är det uppenbart att censor ger kommentarer som ligger utanför instruktionerna, och att han snarare intar ett slags lektörsroll:

1740 in Oct.
20 D:o.

506, 54. L'Esprit de la Société Civile, ou l'art de converser sur des choses Serieuses et Savantes.

Auth: *Blondel*, Maitre de la langue Fr. 342 paginæ in folio.

Corrigerade en stor hop errata orthographica samt utströk en hop realia, som woro otienlige: påminte honom ock att nämna de authores, hwarutur han tagit mäst hela wärket, då han ock bekände sig mycket hafwa utskrifwit af Science de la Cour, Spectateur etc. på det han ej må hos sina landsmän utropas för en stor plagiarius. (s. 127)

Idéhistorikern Anders Burius (1984) har gått igenom alla Benzelstjernas ärenden och sorterat fram alla som föranlett någon typ av åtgärd från censors sida, vilket resulterade i 164 stycken, 18 %. Efter åtgärdstyp sorterades sedan dessa i fem grupper: boni mores 8 exempel, angrepp på enskilda 9, språk och realia 70, stat 62 och religion 8. Störst andel faller alltså inom språk och realia. Men som Burius påpekar finns ett ganska stort mått av osäkerhet här: ”Åberopandet av språkfel kunde lika gärna innebära att författaren framfört politiskt antastliga åsikter. De rubriker Benzelstjerna ger sina bedömningar är ofta ytterst oprecisa” (s. 61).

Trots att vi inte får någon bild av Benzelstjernas språkliga kommentarer på detaljnivå är det tydligt att han ser språkgranskning som en viktig uppgift, vilket också noteras av Burius (s. 62). Benzelstjerna kommenterar stavning, ordval och syntax, och ger tydliga råd när det gäller versform.

4 Censors kommentarer till *Then Swänska Argus*

Benzelstjernas företrädare var Johan Upmarck Rosenadler. Denne innehade ämbetet under tiden 1716–1737 och han hade tidigare haft den skytteanska professuren i Uppsala. Rosenadler var censor under den tid som *Argus* kom ut, 1732–1734. Dalin, som hela tiden var anonym, har själv beskrivit hur deras samarbete gick till, i ark 51 (utgåvans andra del, s. 471): ”Om Fredagen lagt på Papperet, om Lördagsafton burit til min Censor, som nog har bekymmer af mig. Sedan begynnes om Måndagen at sättas”. Rosenadler hade alltså inte mycket tid på sig för sin granskning och ofta har han sänt manuskriptet till boktryckaren efter sin genomgång, och hans rättelser har då förts in direkt i trycket. Men inte så sällan har en viss dialog förekommit mellan censor och Dalin, där censor har kommenterat något eller föreslagit en ändring och sedan sänt manuskriptet tillbaka till Dalin. Dalin har i sin tur antingen godtagit eller förkastat censors råd, och därefter skickat arket till boktryckaren (Hesselman & Lamm 1919:VII, sjätte häftet).

I Hesselmans och Lamms utgåva av *Then Swänska Argus* redovisas en noggrann jämförelse mellan handskrift och de tryckta arken, med skillnader redovisade i notapparaten. Med hjälp av noterna går det att få en överblick över ändringar och kommentarer som utgivarna bedömer kommer från Rosenadlers hand. I *Argus* finns totalt 138 anmärkningar som kan hänföras till censor, och av dessa har utgivarna bedömt 61 som inte helt säkra – de är markerade med *C?* eller *C trol.* i noten. Jag har gått igenom både de säkra och osäkra och sorterat de språkliga för sig och de icke-språkliga för sig. Sammantaget överväger de språkliga kommentarerna, med 110 mot 28. Det ska påpekas att andelen osäkra är mycket högre bland de språkliga kommentarerna, vilket antagligen beror på att ändringarna där ofta bara rör några bokstäver eller något ord, och att de då är svårare att hänföra till person. Men även om man bara räknar med de helt säkra är övervikten stor för de språkliga anmärkningarna, 54 säkra språkliga kommentarer jämfört med 22 säkra icke-språkliga. Det är tydligt att Rosenadler såg den språkliga granskningen av texten som mycket viktig, kanske lika viktig som den politiska och teologiska granskningen.

När det gäller de språkliga anmärkningarna från censors hand har jag urskilt tre olika typer, gjorda med delvis olika syften. Rosenadler korrigerar för det första sådant som han verkar betrakta som rena språkfel, av typen felaktig stavning eller syftningsfel och för det andra föreslår han alternativa skrivningar för sådant som han verkar uppfatta som dialektuttryck eller lågspråk. För det tredje ger han råd till *Argus*, med förslag till bättre formuleringar eller annat ordval för att förbättra språket. Den tredje typen, förslag på annat ordval, är den till omfånget största, med 45 anmärkningar (31 säkra), därefter kommer stavning och ordformer, 39 anmärkningar (8 säkra) och därefter dialekt och lågspråk med 26 anmärkningar (15 säkra). Om inget annat anges nedan är det censors förslag som har tryckts.

4.1 Stavning och ordformer

Censor har korrigerat stavning på vissa ställen, till exempel *penninge-maskar* till *penninge-matkar* (II:22) och *oundgengelige* till *oumgengelige* (II:67), han föreslår andra böjningsformer, som *neg* istället för *nigade* (II:217) och han kan föreslå andra prepositioner, som *Wågor wid Swenska Strander* istället för *Wågor med Swenska Strander* (I:230). Av denna typen finns det 39 anmärkningar, varav endast 8 säkert är av censors hand.

En del av ovanstående rättelser, som ändring av småord och syftningsfel, har mest karaktären av korrekturfelsrättelser, medan andra kan bero på att censors och Dalins språk skiljer sig åt. Skillnaden är delvis dialektal – Dalins halländska dialekt lyser ibland igenom – men speglar också olika ortografiska ideal, där censor företräder en äldre norm; han skriver till exempel *matk*, *dhe* (I:39) och *nampn* (II:257, noten). Men korrigeringsarna av stavning är inte på något sätt konsekventa, utan ger ett slumpartat intryck. I de allra flesta fall är det Dalins stavning som slår igenom i tryck.

4.2 Dialekt och lågspråk

Här finns en del korrigeringar av oanständiga uttryck och alltför naturalistiska beskrivningar, som när censor föreslår *Cloris halfklädder* istället för *Cloris halfnaken* (II:190) eller när *hennes porer och swetthål på den finaste hyen* ändras till enbart *den finaste hyen* (II:190). Censor ändrar vid några tillfällen Dalins dialektuttryck, som *frö* till *groda* (I:152), och och han mildrar en del uttryck och talesätt: *Joseph är den dummaste kalf* blir *Joseph är den dummaste* (II:113). Svordomar och anspelningar på djävulen korrigeras, *Det fahn* till *nei se* (II:252) och *dra hin håle i wåld till dra till ...* (I:66).

Rosenadler har i några fall ändrat kortformer av verb, som *bli* till *blifwa* (II:18) och *han* till *hafwen* (II:74). De aktuella kortformerna är de normala i Dalins språk (Östman 1992) och till allra största delen är det också kortformerna som återfinns i tryck. Liksom när det gäller andra rättelser verkar censors korrigeringar ske ganska slumpartat.

Totalt finns det 26 (varav 15 säkra) ändringar av ovanstående typ. Ändringarna får nog sägas ha gått i riktning mot ett mindre folkligt och mustigt språk, men ändringarna är så få att de inte har någon större inverkan på helhetsintrycket. Till största delen är det Dalins eget språk som har gått till trycket.

4.3 Annat ordval

På flera ställen föreslår censor alternativa ordval, till exempel *förnufftigt Creatur* istället för *skiäligt Creatur*, med kommentaren ”förnufftigt i. e. rationale” (I:132). I ett ark tar Argus upp olika sjukdomar som kvinnor kan råka ut för och han beskriver olika botemedel. Här får han hjälp av censor att göra sina beskrivningar tydligare och fylligare – censor föreslår att Dalin ska använda uttrycket *Fläng-siukan* istället för *Flåg-siukan* (II:164) och han föreslår en utbyggnad av *wil flyga* till *wil flyga och flängia hjit och dijt* (II:164)¹. I ett annat intressant exempel hjälper censor till att förstärka ett parodiskt inslag: till Dalins ursprungliga formulering *för-an-stal-tandes han eftersåsom Saksens beskaffen- och tilbehörighet erfordrar* (I:345) vill censor lägga till *erkläckelige*, alltså *Saksens erkläckelige beskaffen- och tillbehörighet*. Exemplet återfinns i ett avsnitt där Dalin driver med det svenska ämbetsmannaspråket och dess förkärlek för långa och snåriga formuleringar, och censors formulering ökar snarast på driften. Rosenadlers kännedom om svenskt ämbetsmannaspråk är förstås mycket större än den unge Dalins.

Här finns också exempel där censor varnar Dalin för att skriva sådant som kan såra folk. I en berättelse om två skojare har Dalin i handskriften kallat dem för *Luren* och *Dreyer* men efter censors anmärkning – om det finns några som heter så vad ska

¹ Flågsiukan. Si vous volés parler de celles, qui ne se tiennent jamais en repos dans leurs maisons, mais qui vont et viennent par cy-par là, pour faire des visites etc. flängia, fahra kring mettez flängsiukan au lieu de flågsiukan ce dernier mot estant fort peu en usage. [P]ar ce mot de flyga vous vous expliquez assez: flyga och flängia hit och dit.

de tycka?² – har han ändrat namnen till de betydligt blodfattigare *S:Tum* och *S:Quintin* (II:74).

I ett ark, 29 (II:258), söker censor övertyga Argus att han ska stå på sig, ”Argus bör intet sompna in på gamla syhner, drömar, och spådomar; han bör spänna up alla sina ögon på det, som klokt folck genom konst och förfahrenhet nu funnit”. Bakgrunden är den att Argus i ett tidigare ark velat hylla kungaparet Fredrik och Ulrika Eleonora på deras namnsdagar genom att kungöra att då ”kommer en Comet til at synas på den Swenska Himmelen” (II:247). För denna bild fick Argus tydlig kritik, eftersom en komet var ett tecken på olycka i folketro, något som den kungatrogne Dalin inte alls hade menat. I en första handskriftsversion hade han tänkt att skylla på sin boktryckare Schneider, och mena att det ursprungligen stått *Chasma* (”Skiönt nordbloss”) och inte *Comet* som Schneider felaktigt tryckt. Men censor invände mot detta och menade att efter den nyaste tidens rön, han hänvisar bland annat till Newton, så är kometer ”stadigt warande stiernor på himmelen” och inte alls ”flyende och fahrande onda teckn i lufften” (II:257). Och efter censors uppmaning har Dalin strukit tryckfelsbeskyllningen och istället nästan ordagrant använt censors formulering (med ändrad stavning dock): ”Han bör intet insomna på Drömmar, Syner och Spådomar om dylika stiernekn” (II:258).

Av denna typ finns 45 anmärkningar, därav 31 säkra och 14 osäkra. Till skillnad från de andra typerna av ändringar verkar dessa inte vara gjorda i avsikt att korrigera texten utan i avsikt att förbättra och förtydliga den, och Dalin har själv ofta fått avgöra om han tycker det är en förbättring eller inte. I sådana fall skriver censor sina förslag i marginalen, oftast med en förklaring på franska, och skickar sedan arket till Dalin, som efter att ha förkastat eller accepterat förslagen sänder manuskriptet till boktryckaren. Man får intryck av ett ganska gott samarbete mellan Rosenadler och Argus författare, trots att de aldrig träffas.

Möjligen var Rosenadler särskilt intresserad av och mån om språket. Två av Argus efterföljare ville han dra in med hänvisning till deras dåliga svenska, han menade ”at hwar wecka, året igenom, Corrigera och ändra sådane Skrifter” var mödosammare än ”at å nyo sammanskrifwa något Wärk” (Sylwan 1892:172). Båda tidskrifterna, *Den Swenska Patriot* 1735 och *Skuggan af den döda Argus* 1735 fick dock fortsatt utgivningstillstånd och censor fick en tillsägelse av kanslikollegiet ”att Rosenadler blott skulle censurera, hvad som rörde religionen, staten och bonos mores, ’kommandes det öfriga på auctorens egen risico” (aa:180).

Den bild man får av Rosenadlers arbete efter att ha studerat hans granskning av Then Swänka Argus är att också han, precis som Benzeltjerna, har haft ett slags lektörsroll. Han verkar ha sett som sin uppgift att försöka förbättra språk kvalitén på texten, inte bara genom att rätta fel utan också genom att själv komma med förslag till textförbättringar.

² S’il y a des gens de ces noms là, ce que vous ne savez pas peut-etre, que n’en diront-ils pas?

5 Avslutning

Censorernas viktigaste uppgift var inte att se över språk och stil i de granskade texterna, men genomgången ovan visar trots det att åtminstone Rosenadler verkade se detta som ett viktigt ansvarsområde. Den mer översiktliga genomgången av Benzeltjernas journal visar att också han ofta kommenterade och korrigerade stavning, syntax och ordval.

Under sin tid som censor försökte Rosenadler vid flera tillfällen få tydligare stavningsrekommendationer från kanslikollegiet, med hänvisning till att de texter han skulle bedöma hade väldigt varierad ortografi (Santesson 1986:5). Men kanslikollegiet höll fast vid 1703 års bibel som stavningsmönster under hela censurperioden. Därmed blev censorernas handlingsutrymme begränsat, och när det gäller stavning är nog Telemans värdering riktig – censorsinstitutionen spelade antagligen en obetydlig roll i standardiseringen av svensk stavning. Däremot kan censorernas språkliga kommentarer ha haft inverkan på andra språkliga nivåer. Både Benzeltjerna och Rosenadler ville värna det svenska språket och tog tydligt avstånd från onödiga lånord från latin och franska. Här är det lättare att tänka sig att språkliga kommentarer från censor kan ha haft ett reellt inflytande.

Benzeltjernas journal är värd en mer noggrann analys än vad som rymts i denna studie. I registret, som alltså skulle presenteras för kanslikollegiet, förtecknas alla 934 texter som han går igenom under sina 9 år som censor, men också annat kommenteras som är relevant för kanslikollegiet. Vid några tillfällen kan Benzeltjerna inte fullgöra sina plikter som censor på grund av resor, och då anger han för kollegiet vem som har skött censuren under hans bortavaro. Vid tre tillfällen år 1737 har uppgiften skötts av Olof von Dalin. Ett närmare studium av journalen skulle kunna ge en tydligare bild av hur censors arbete var organiserat och vilka andra personer som var betrodda att sköta uppdraget.

Litteratur

- Benzeltjerna, Gustaf (1884): *Censorsjournal 1737–1746*. Utg. av L. Bygdén och E. Lewenhaupt. (Skrifter utgifna af Svenska Literatursällskapet.) Uppsala. [Även digitalt tillgänglig i Litteraturbanken.]
- Burius, Anders (1984): *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. (Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Skrifter nr 5.)
- Bygdén, L., se Benzeltjerna.
- Henslund, Hugo (1883): *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden. Bidrag till modersmålets historia*. P. A. Norstedt & Söner, Stockholm.
- Hesselman, Bengt (1919): *Språklig inledning*. I: Hesselman, B. & Lamm, M. (utg.), *Then Swänska Argus*. Tredje delen, inledning och kommentar samt ordlista. (Svenska författare utgifna af Svenska vitterhetssamfundet.) Stockholm. S. XXVI–CLXXI.

- Santesson, Lillemor (1986): *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi.* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap.) Lund.
- Sylwan, Otto (1892): *Sveriges periodiska litteratur under frihetstidens förra del (till midten av 1750-talet).* Lund.
- Teleman, Ulf (2002): *Åra, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid.* (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85.) Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Östman, Carin (1992): *Den korta svenskan. Om reducerade ordformers inbrytning i skriftspråket under nysvensk tid.* (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 30.) Uppsala.

Lundastudier i nordisk språkvetenskap.

Serie A

Serie utgiven av Språk- och litteraturcentrum, Humanistiska och teologiska fakulteterna vid Lunds universitet. Redaktörer: Lisa Holm och Marit Julien.

45. Herbert Davidsson. *Han, hon, den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid.* 1990.
46. Gertrud Pettersson. *Lagspråk och samhällsutveckling. Studier över svenskt lagspråk efter 1734.* 1992.
47. Jan Svensson. *Språk och offentlighet. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten.* 1993.
48. Gösta Holm. *Nordiska studier. Femton uppsatser om ord, namn, dialekter, filologi, stilhistoria och syntax.* Festskrift till Gösta Holm på 80-årsdagen den 8 juli 1996. Christer Platzack & Ulf Teleman (red.). 1996.
49. Cecilia Falk. *Fornsvenska upplevarverb.* 1997.
50. Magnus Olsson. *Swedish Numerals in an International Perspective.* 1997.
51. Gunlög Josefsson. *On the Principles of Word Formation in Swedish.* 1997.
52. Lisa Christensen. *Framtidsuttrycken i svenskans temporal system.* 1997.
53. Bo-A Wendt. *Landslagsspråk och stadslagsspråk. Stilhistoriska undersökningar i Kristoffers landslag.* 1997.
54. Per Lagerholm. *Talspråk i skrift. Om muntlighetens utveckling i svensk sakprosa 1800–1997.* 1999.
55. Inger Haskå & Carin Sandqvist (red.). *Alla tiders språk. En vänskrift till Gertrud Pettersson november 1999.* 1999.
56. Maria Lindgren. *Utvecklingssamtal mellan chefer och medarbetare. Undersökning av en samtalstyp i arbetslivet.* 2001.
57. Jóhanna Barðdal. *Case in Icelandic – A Synchronic, Diachronic and Comparative Approach.* 2001.
58. Henrik Rahm. *Journalistikens anatomi. Analyser av genrer och textmönster i fem strejkbevakningar i svensk dagspress 1879–1996.* 2002.
59. Maria Mörnsjö. *VI-Declaratives in Spoken Swedish. Syntax, Information Structure, and Prosodic Pattern.* 2002.
60. Katarina Lundin. *Small Clauses in Swedish. Towards a Unified Account.* 2003.
61. Lena Lötmarker. *Krian i förvandling. Uppsatsämnen och skrivanvisningar för läroverkets svenska uppsatsskrivning.* 2004.

62. Henrik Rosenkvist. *The Emergence of Conditional Subordinators in Swedish – a Study in Grammaticalization*. 2004.
63. Cecilia Falk & Lars-Olof Delsing (red.). *Studier i svensk språkhistoria* 8. 2005.
64. David Håkansson. *Syntaktisk variation och förändring. En studie av subjektlösa sätser i fornsvenska*. 2008.
65. Christian Waldmann. *Input och output. Ordföljd i svenska barns huvudsatser och bisatser*. 2008.
66. Anna Gustafsson. *Pamfletter! En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*. 2009.
67. Gudrun Svensson. *Diskurspartiklar hos ungdomar i mångspråkiga miljöer i Malmö*. 2009.
68. Jackie Nordström. *Modality and Subordinators in the Germanic Languages and beyond*. 2009.
70. Piotr Garbacz. *Word Order in Övdalian. A Study in Variation and Change*. 2010.
71. Johan Brandtler. *The Evaluability Hypothesis. The Syntax and Semantics of Polarity Item Licensing in Swedish*. 2010.
72. David Petersson. *The Highest Force Hypothesis. Subordination in Swedish*. 2014.
73. Ulf Teleman. *Nordister och nordistik i Lund – från 1860- till 1930-tal*. 2015.
74. Anna W. Gustafsson, Lisa Holm, Katarina Lundin, Henrik Rahm & Mechtild Tronnier (red.). *Svenskans beskrivning 34. Förhandlingar vid Trettiöfjärde sammankomsten, Lund den 22–24 oktober 2014*. 2016.
75. Anna W. Gustafsson & David Håkansson. *Ord på prov. En studie av ordförståelse i Högskoleprovet*. 2017.
76. Sanna Skärlund. *Man, en och du. Generiska pronomen i svenskans historia*. 2017.
77. Andreas Widoff. *Hermeneutik och grammatik. Fenomenologiska undersökningar av språket som tal och teknik*. 2018.
78. Katarina Lundin. *Att utbildas till svensklärare i teori och praktik*. 2018.
79. Pär Nilsson. *Bildliga betydelser i SAOB. Om beskrivningen av betydelseutvecklingsmekanismer analyserad ur ett kognitivt semantiskt perspektiv*. 2019
80. Christiane Müller. *Permeable islands. A contrastive study of Swedish and English adjunct clause extractions*. 2019.
81. Philippe Collberg. *Meningar i text*. 2020.
82. Sandy Åkerblom. *Mot en förståelse av fenomenet inkongruent predikativ. Ett försök att beskriva och förklara fenomenet samt skildra dess forskningshistoria*. 2020.
83. Mikael Beger. *Objekt i svenskans historia. En studie av varierande objektsplacering*. 2022.
85. Lars-Olof Delsing & Bo-A. Wendt (red.). *Studier i svensk språkhistoria* 16. 2023.